

Ἐρ ε ι σ μ α / **Ereisma**

ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας
του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας*

*Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History,
Department of History and Ethnology*

Τεύχος 2 / **Issue 2**

Δεκέμβριος 2021 / **December 2021**

ΔΗΜΟΚΡΙΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE

ISSN: 2732-6195

© Απαγορεύεται κάθε αναπαραγωγή του υλικού του περιοδικού χωρίς την αναφορά στον συγγραφέα, τον τίτλο του άρθρου και το τεύχος καθώς και τις σελίδες του περιοδικού *Έρεισμα για την Ιστορία*.

© Any reference to the content of the articles of the journal should state the writer, the title of the article and the issue number and pages of the journal *Ereisma for History*.

Εικόνα εξωφύλλου © **Φιόνα Μουζακίτη** | Cover photo © **Fiona Mouzakiti**, *Oblivion*, 34x25, μικτή τεχνική, lightbox.

Ευχαριστούμε την Φιόνα Μουζακίτη για την παραχώρηση του έργου του εξωφύλλου.

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *για την Ιστορία* Ετήσιο επιστημονικό περιοδικό του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Ιστορικής Εκπαίδευσης του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης • **Διεύθυνση έκδοσης:** Αθηνά Συριάτου • **Επιστημονική επιτροπή:** Ελπίδα Βόγλη, Βασίλης Δαλκαβούκης, Βασιλική Κράββα, Ελεονώρα Ναξίδου, Άγγελος Παληκίδης, Κυριάκος Σγουρόπουλος, Αθηνά Συριάτου, Παναγιώτα Τζιβάρα, Γιώργος Τσιγάρας, Νικόλαος Χρύσης • **Επιτροπή έκδοσης:** Σπύρος Κακουριώτης, Κρυσταλλία Μαρκάκη, Αθηνά Συριάτου, Κατερίνα Τσέκου • **Επικοινωνία:** Π. Τσαλδάρη 1, 69 100, Κομοτηνή | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

ΕΡΕΙΣΜΑ/EREISMA *for History* Annual Journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History and Historical Education of the Department of History and Ethnology, Democritus University of Thrace • **Editor in Chief:** Athena Syriatou • **Editorial Committee:** Nikolaos Chrissis, Vassilis Dalkavoukis, Vassiliki Kravva, Eleonora Naxidou, Angelos Palikidis, Kyriakos Sgouropoulos, Athena Syriatou, Giorgos Tsigaras, Panagiota Tzivara, Elpida Vogli • **Issue Editors:** Spyros Kakouriotis, Krystallia Markaki, Athena Syriatou, Katerina Tsekou • **Contact:** 1, P. Tsaldari, 69 100, Komotini | asyriato@he.duth.gr • **ISSN:** 2732-6195

[εισαγωγικά]

Το περιοδικό *Ερεϊσμα για την Ιστορία*, είναι το διεπιστημονικό περιοδικό ανοιχτής πρόσβασης του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας, και έχει σκοπό την προβολή και την ανάδειξη της ιστορικής έρευνας των υποψηφίων διδασκτόρων, των μεταπτυχιακών και προπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, παλαιών και νέων, καθώς και άλλων ιστορικών και μεταδιδασκτόρων, που ενδιαφέρονται να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους σε αυτό. Τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό υπόκεινται σε κρίση από ανώνυμους κριτές. Τα θέματα αφορούν τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 15ο αιώνα έως σήμερα, και αφορούν κατά κύριο λόγο την πρόσφατη έρευνα που διεξάγεται σήμερα είτε στο εργαστήριο είτε σε άλλα τμήματα ιστορίας και ερευνητικά κέντρα. Το περιοδικό είναι ανοιχτό σε ιστορικούς, ανθρωπολόγους και πολιτικούς επιστήμονες που επιθυμούν να δημοσιεύσουν σε αυτό, καθώς στοχεύει στη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων που παρουσιάζονται στις σελίδες του. Στην ύλη του περιλαμβάνονται ακόμη ανταποκρίσεις από επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, ανταποκρίσεις από εκδηλώσεις στην πόλη της Κομοτηνής με ιστορικά θέματα, συνεντεύξεις και βιβλιοκρισίες. Φιλοδοξεί να γίνει ένα στήριγμα για την έρευνα των νέων στα πρώτα τους βήματα στην ακαδημαϊκή αρένα.

Η διευθύντρια του Εργαστηρίου Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Αθηνά Συριάτου

[editorial]

The Journal *EREISMA* (which is Greek for ‘stepping stone’) is the open-access, peer reviewed, interdisciplinary journal of the Laboratory of Modern and Contemporary History of the Department of History and Ethnology of the Democritus University of Thrace and covers the period from 15th century to the present. Its chief aim is to bring to the general professional public historical research by PhD candidates and by current and previous post-graduate and undergraduate students of the Department of History and Ethnology, but it is very happy to consider publication of work by other historians. It will therefore showcase recent research, both from the Laboratory itself and from history departments in other Greek universities and other research institutions. As it targets on an interdisciplinary approach to history it invites articles not only from historians but also from anthropologists, sociologists and political scientists. It will also include reports on academic conferences and colloquia, cultural events regarding history taking place in Komotini, the seat of the Department as well as interviews and book reviews. The Journal hopes to become a stepping stone, publishing the work of young historians, as they take their first steps in their academic careers.

The Director of the Laboratory of Modern and Contemporary History

Athina Syriatou

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΙΛΤΖΑΝΙΔΟΥ, Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου: Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία.....	7
ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΠΟΥΡΗΣ, Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882: Συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα.....	23
ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΠΑΡΑΣΚΕΥΑ, Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: Η περίπτωση των <i>Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων</i> της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923).....	31
ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΙΩΤΗΣ, Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας.....	44
ΑΝΝΑ ΜΠΑΤΖΕΛΗ, Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (1941-1943).....	61
ΜΑΡΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών. Η περίπτωση της Καβάλας.....	75
ΚΩΣΤΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Παίζοντας με την Ιστορία: Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα.....	85
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ	
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΤΟΡΤΟΜΑΝΗ, Sakis Gekas, <i>Xenocracy</i>	100
ΑΝΝΑ ΠΑΛΗΚΙΔΟΥ, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, <i>Ανεπιθύμητο παρελθόν</i>	104
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS.....	108

**Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου:
Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία¹**

Κατερίνα Κιλτζανίδου

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ

Η μελέτη της γυναικείας δωρεάς μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέσο που θα αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες και η οικογένειά τους αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στην οικογενειακή, κοινωνική και πολιτική ζωή της εποχής τους, τις δυνατότητες, τις ικανότητες, τη νοοτροπία, τις επιθυμίες και τους φόβους τους. Συγχρόνως, η έρευνα θα συμβάλλει στις σπουδές φύλου και στην ανάδειξη της ιστορίας της Λακωνίας.

Στο πλαίσιο αυτού του σύντομου άρθρου θα παρουσιαστούν τέσσερα αφιερωματικά πορτρέτα στα οποία απεικονίστηκαν αφιερώτριες που οι ενδυματολογικές τους επιλογές προσέγγιζαν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις ενδυματολογικές επιλογές των γυναικών της Δυτικής Ευρώπης. Τα πορτρέτα φιλοτεχνήθηκαν σε περιοχές της Λακωνίας που στο παρελθόν είχαν γνωρίσει τη φράγκικη κατοχή (1249-1262) και πλέον βρίσκονταν υπό τη βυζαντινή διοίκηση (1262-1461).² Θα ακολουθήσει η αναφορά σε αφιερωματικές επιγραφές, της ίδιας περιοχής και περιόδου, στις οποίες διαφαίνεται μια διαφορετική, από ό,τι θα περίμενε κανείς, οικογενειακή οργάνωση και ιεραρχία καθώς και ένας διαφορετικός τρόπος ζωής των λαϊκών και μοναχών γυναικών της εποχής. Τέλος, θα μας απασχολήσει το ενδεχόμενο τέλεσης μεικτών γάμων, ορθοδόξων ανδρών και καθολικών γυναικών.

Στο τρίτο τυφλό τόξο προς νότο του μονοκάμαρου ναού των Αγίων Θεοδώρων στην Άνω Πούλα Κηπούλας στη Μέσα Μάνη φιλοτεχνήθηκε το πρώτο σωζόμενο γυναικείο αφιερωματικό πορτρέτο της Πελοποννήσου (εικ. 1).³ Η γυναίκα απεικονίστηκε δεξιά από

¹ Η παρούσα μελέτη ανακοινώθηκε με τον τίτλο: «Female donations to churches of the late Byzantine period: some examples from Byzantine Laconia», στο *2nd International Conference on Byzantine Studies and Eastern Middle Ages*, που διοργάνωσε το Ομοσπονδιακό Πανεπιστήμιο του Σάο Πάολο, στις 23-25 Μαρτίου του 2021. Μεγάλο μέρος των ερευνών ανακοινώθηκε με τίτλο: «Προβολή των γυναικών και των κοριτσιών στα πορτρέτα και στις επιγραφές τους στους ναούς του 13^{ου}, 14^{ου}, 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα στην περιοχή της Πελοποννήσου», στη *Δεύτερη Ημερίδα μεταπτυχιακών, υποψήφιων διδασκάλων και μεταδιδακτορικών ερευνητών*, που οργάνωσε το Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, στις 11 Δεκεμβρίου του 2020, καθώς και στην ανακοίνωση με τίτλο: «Προβολή των γυναικών και των κοριτσιών στα πορτρέτα και στις επιγραφές τους στους ναούς του 13^{ου}, 14^{ου}, 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα στην περιοχή της Πελοποννήσου. Μία πρώτη προσέγγιση», που παρουσιάστηκε στην *Ετήσια Συνάντηση υποψηφίων διδασκάλων* που διοργάνωσε το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, στις 20-22 Μαΐου του 2021. Για τη δημοσίευση ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές μου, κ. Γεώργιο Τσιγάρα και κ. Αθανάσιο Σέμογλου, που με στηρίζουν σε όλη τη διάρκεια των εργασιών μου. Ευχαριστίες οφείλω στον κ. Κατσαφάδο για τη βοήθεια που μου προσέφερε στην αναζήτηση του βιβλίου του: *Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη Μέσα Μάνη (13^{ος}-14^{ος} αι.)* (Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 2015).

² Για την ιστορία της περιοχής στην υστεροβυζαντινή περίοδο, βλ. ενδεικτικά: Antoine Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* (Paris, E. de Boccard, 1969). – Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Moree, Histoire politique*, τ. Α', (αναθεωρημένη εκδ. Χ. Μαλτέζου) (London: Variorum 1975).

³ Για το αφιερωματικό πορτρέτο και τη δωρήτρια βλ. ενδεικτικά: Νικόλαος Β. Δρανδάκης, «Ο Ταξιάρχης της Χαρούδας και η κτιτορική επιγραφή του», *Λακωνικά Σπουδαί* 1 (1972), 287-288. – Δρανδάκης, «Ερευναι εις την Μάνην», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1974), 125, 127-128. – Sofia Kalopissi-

τους αγίους, Θεόδωρο τον Τήρωνα και Δημήτριο, ως μοναχή, δεόμενη και κρατώντας ένα ειλητάριο.⁴ Πρόκειται για το πρώτο γυναικείο πορτρέτο, τη μόνη βέβαιη απεικόνιση εν ζωή μοναχής, τη μόνη γυναίκα δωρήτρια που εικονίζεται να προσφέρει ειλητάριο, και την πρώτη γυναίκα δωρήτρια στην Πελοπόννησο που το κάλυμμα κεφαλής της λέγεται πως έχει επιρροές από τη δυτική μόδα.⁵ Ενδεχομένως, αυτό να μπορεί να ερμηνευθεί από την παρουσία καθολικών μοναχών που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την Δ΄ Σταυροφορία. Σήμερα, οι ερευνητές είναι σε θέση να μιλούν για τρεις κιστερκιανές γυναικείες μονές στη Πελοπόννησο.⁶ Η κοντινότερη στην περιοχή της Μέσα Μάνης είναι εκείνη της Santa Maria de Verge, λίγο έξω από τη Μεθώνη.⁷

Ο κυριότερος λόγος για τον οποίο το πορτρέτο της μοναχής Κυριακής παρουσιάζει ερμηνευτικό ενδιαφέρον είναι γιατί κατά πως φαίνεται ο εμπνευστής του πορτρέτου δεν πρέπει να υπήρξε η ίδια, αλλά ένας άνδρας, ο δωρητής μοναχός Ευθύμιος Λεκουσάς, που επίσης εικονίστηκε στον ναό (εικ. 2). Η μοναχή δωρήτρια, στην αφιερωματική επιγραφή που τη συνοδεύει, αυτοπαρουσιάζεται και δεν ζητά τίποτε για την ίδια. Αντιθέτως, επαινεί τον μοναχό Ευθύμιο που μόχθησε για την ολοκλήρωση της ανακαίνισης και ζητά από τον Θεό να τον βοηθήσει.⁸ Παρόμοιος τονισμός του κόπου του γηραιού άνδρα διαπιστώνεται

Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992), 106, αρ. 9, εικ. 91. – Sharon Gerstel and Alice-Mary Talbot, «Nuns in the Byzantine countryside», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 27, (2006), 486. – Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, «Δωρεές γυναικών στην υστεροβυζαντινή περίοδο», *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, επιμ. Μαρία Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Αθήνα, 12-14 Μαΐου 2006, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 254-255. – Sharon E. J. Gerstel, *Rural lives and landscapes in Late Byzantium. Art, Archaeology and Ethnography* (New York: Cambridge University Press, 2015), 36-37, 139-142, 149, εικ. 104. – Panagiotis S. Katsafados, «New evidence on the dedicatory inscriptions (13th century) in the church of Hagioi Theodoroi, Ano Poula, inner Mani», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 36 (2015), 275-288, εικ. 2-5. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές επιγραφικές μαρτυρίες στη Μέσα Μάνη*, ό.π., 46-47, 53, εικ. 21. – Anna Adashinskaya, «Founders or donors? Images and inscriptions of supplicants in Later Byzantium and Medieval Serbia», *NIS & BYZANTIUM* 16 (2018), 209-210, εικ. 7. – Kalopissi-Verti, «Donors in the Palaiologan Churches of the Mani in the Southern Peloponnese: Individualities, Collectivity and Social Identities», *Art of the Byzantine World: Individuality in Artistic Creativity. A Collection of Essays in Honour of Olga Popova*, Anna Zakharova, Olga Orcharova, and Irina Oretskaja (επιμ.), State Institute for Art Studies, Moscow 2021, 165.

⁴ Gerstel, *Rural*, ό.π., 140-142.

⁵ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας, που μελέτησε τα γυναικεία αφιερωματικά πορτρέτα της υστεροβυζαντινής Πελοποννήσου στο πλαίσιο της εκπόνησης της διδακτορικής της διατριβής. Η αφιερώτρια ερμηνεύθηκε ως εν ζωή μορφή. Βλ. σχετικά, υποσημ. 2. Τη δυτική επιρροή στο κάλυμμα κεφαλής της αφιερώτριας παρατήρησε ο κ. Κατσαφάδος, βλ. σχετικά: Katsafados, «New evidence on the dedicatory inscriptions (13th century) in the church of Hagioi Theodoroi, Ano Poula, inner Mani», ό.π., 278-279.

⁶ Χαράλαμπος Μπούρας, «Επανεξέταση του λεγόμενου Αγιολέου κοντά στην Μεθώνη», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τ. Γ΄, εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήναι 1989, 320.

⁷ Για τη γυναικεία κιστερκιανή μονή της Santa Maria de Verge, βλ. ενδεικτικά: Elizabeth A. R. Brown, «The Cistercians in the Latin empire of Constantinople, and Greece, 1201–1276», *Traditio* 14 (1958), 94-95, 118. – Μπούρας, «Επανεξέταση», ό.π., 302-322. – Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (Αθήνα: Μέλισσα, 2001), 171-172. – Μπέατα Κιτσική-Παναγοπούλου, «Δυτικός μοναχισμός στην Πελοπόννησο. Κιστερκιανοί, Φραγκισκανοί και Δομινικανοί τον 13^ο και 14^ο αιώνα», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αι.*, επιμ. Βούλα Κόντη, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2004, 291, 293. – Andrea Manetti, «Houses of the Mendicant Orders in Venetian Messenia: The Documentary Evidence Until 1500», *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αι.*, ό.π., 336, 337, 338.

⁸ Η αφιερωματική επιγραφή της μοναχής Κυριακής διαβάστηκε: «. Η παρομησ. Κυριακν / μο(να)χ(ή). ηθη-

και στην αφιερωματική επιγραφή που συνοδεύει το αφιερωματικό του πορτρέτο, αφού ο μοναχός ζητά από τους αγίους Θεοδώρους να τον βοηθήσουν να ολοκληρώσει την ανακαίνιση, η οποία για κάποιους λόγους πρέπει να σταμάτησε.⁹ Έτσι, η επιγραφή ίσως, να λειτούργησε ως ένα μέσω «πίεσης» ή καλύτερα «υποδείξης» στους τοπικούς αριστοκράτες να βοηθήσουν. Βοήθεια τελικά δέχεται από τη μοναχή Κυριακή, πιθανόν την κόρη ενός τοπικού αριστοκράτη, του Λέοντα Τουροπούγγη, η οποία με την απεικόνιση του ειληταρίου υποδεικνύει τη δωρεά της.¹⁰

Στον νάρθηκα της εκκλησίας Αγίου Νικολάου στο Έξω Νύφι της Κάτω Μάνης βρίσκεται το πρώτο οικογενειακό πορτρέτο μίας ανερχόμενης κοινωνικά οικογένειας που χρονολογείται με ακρίβεια στο 1284/1285 (εικ. 3).¹¹ Ο άνδρας έχει ταυτιστεί με τον ζωγράφο Γεώργιο Κωνσταντινιανό που δούλεψε σε μια σειρά έργων στην περιοχή της Μέσα Μάνης.¹² Η εργασία του πρέπει να του επέτρεψε να ανελιχτεί κοινωνικά, όπως υποδεικνύει η μαργαριταρένια ζώνη που φορά.¹³ Δεν πρόκειται για τον μόνο ζωγράφο που είχε την

*Γάτιρ. λεοντοσ το του / ροπούγγη. (ει){στ}η(ν)σὴν[β]η[ο]σὴν / τ[ου] ποτε. Κ(ύρι)ε ρὺσ(αι). ευθιμιου / Μο(να)χ(ου). του λεκουσί{α}. ο κε πο / λὼ κοποιάσασ αγο[νι] / (αν)[ε]θεντο τιού(τον) τον πάνσευτον / άγηον ναὸν μέγáλον μαρ / τίρον θεοδωρον». Βλ. Katsafados, *ό.π.*, 277. Για παλαιότερες αναγνώσεις, βλ.: Δρανδάκης, «Ο Ταξίαρχης της Χαρούδας και η κτιτορική επιγραφή του», *ό.π.*, 287-288. – Δρανδάκης, «Ερευναι», *ό.π.*, 127. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, *ό.π.*, 106, αρ. 9. – Gerstel, *Rural*, *ό.π.*, 141.*

⁹ Η αφιερωματική επιγραφή του Ευθύμιου Λεκουσά αποδίδεται: « + Γλυκό ο θνητός [ότι ...], ο πιστός εσώθει και ανήγειρε (ναόν), ο οποίος έγινε, ω! (Άγιε), από πόθο προσφοράς, βραβείο για τη νίκη σου ... πάνσεπτος ναός των μαρτύρων Θεοδώρων. (Έχοντας προσφέρει) εις σας τούτη την προσφορά για να μου τύχει καλό, δέξου το δώρο και αντιγύρισε Πρωτεργάτα, με τη δύναμή σου, ο μοναχός Ευθύμιος Λεκουσάς να φτιάξει και τούτον εδώ το ναό πολύ γρήγορα». Βλ. Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 51-53.

¹⁰ Οι μελετητές του πορτρέτου υποστηρίζουν πως η μοναχή Κυριακή πρέπει να υπήρξε νυμφευμένη με τον μοναχό Ευθύμιο Λεκουσά. Βλ. ενδεικτικά: Gerstel, *Rural*, *ό.π.*, 142. – Katsafados, «New», *ό.π.*, 280, υποσημ. 27. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 53. – Adashinskaya, «Founders», *ό.π.*, 209. – Kalopissi-Verti, «Donors», *ό.π.*, 165. Η αναφορά πως κάποτε η γυναίκα υπήρξε σύζυγος, χωρίς την αναφορά του ονόματος του πρώην συζύγου της, και η ιδιαίτερη μνεία του μοναχού – με τη σημείωση της ιδιότητας, του ονόματος και του επωνύμου του – πρέπει να αποκλείσει το ενδεχόμενο οι δυο αυτοί άνδρες να ταυτίζονται. Συγχρόνως, το επίθετο του μοναχού αποκλείει το ενδεχόμενο ο Ευθύμιος να υπήρξε αδελφός της γυναίκας (σε περίπτωση που δεν ήταν ετεροθαλή αδελφια). Συνεπώς, η σχέση της με τον Ευθύμιο παραμένει άγνωστη. Το μόνο βέβαιο είναι πως ο άνδρας την επηρέαζε σε μεγάλο βαθμό. Η Κυριακή δεν ενστερνιζόταν απλά το έργο και τη σημασία του αλλά ίσως, να είχε και μία σχέση «εξάρτησης». Θυμίζουμε την εξάρτηση της Ειρήνης-Ευλογίας Παλαιολογίνας Χούμναινας από τον νεαρό μοναχό Ακίνδυνο. Βλ. σχετικά: Κυριακούλα Δρακάτου, *Οι γυναίκες μονές της Κωνσταντινουπόλεως στην παλαιολογία περίοδο (κτητόρισες, λατρεία, διοίκηση)* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1996, 53-54. DOI: 10.12681/eadd/8915.

¹¹ Για το πορτρέτο και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Μαρία Αγρέβη, «Άγιος Νικόλαος στο Έξω Νύφι της Κάτω Μάνης. Εικονογραφικές παρατηρήσεις σε ένα άγνωστο σύνολο τοιχογραφιών του 1284/85 (πιν. VII, 31-33)», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη Μνήμη Νικόλαου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη, Πρακτικά*, επιμ. Ευαγγελία Π. Ελευθερίου, Αγγελική Μέξια, Καραβοστάσι Οτύλου, 2008, 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Δήμος Οτύλου, Σπάρτη 2008-2009, 171, πιν. VII.2, 33.3. – Καλλιόπη Π. Διαμαντή, «Η παράσταση του δωρητή στο ναό του Σωτήρα στη Γαρδενίτσα της Μέσα Μάνης», *Ανταπόδοση. Μελέτες βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Βιβλιοτεχνία, Αθήνα, 2010, 139. – Gerstel, *ό.π.*, 52, 56-57, 92, εικ. 35, 69. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 117-124, εικ. 65, 67, 69-70. – Adashinskaya, «Founders», *ό.π.*, 211. – Kalopissi-Verti, «Donors», *ό.π.*, 166-167, εικ. 4. Παρατήρηση της γράφουσας, αποτελεί η άποψη πως πρόκειται για μια ανερχόμενη οικογένεια.

¹² Gerstel, *Rural*, *ό.π.*, 56-57. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 117-118. Η ταύτιση στηρίχθηκε στην ονοματολογία, στον γραφικό χαρακτήρα και την τεχνοτροπία των παραστάσεων που αποδόθηκαν στον ζωγράφο.

¹³ Για τη μαργαριταρένια ζώνη ως σύμβολο κοινωνικού κύρους, βλ. ενδεικτικά: Αγρέβη, «Άγιος Νικόλαος», *ό.π.*, 191. – Ιωάννα Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες στις τοιχογραφίες της μεσαιωνικής Ρόδου (14^{ος} αι.-

οικονομική δυνατότητα να πραγματοποιήσει κάποια δωρεά σε ναό. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα ο συνάδελφος του Κυριάκος Φραγγόπουλος, θα δωρίσει και θα εκτελέσει την τοιχογράφηση ολόκληρου του ναού του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη της Λακωνίας, χωρίς όμως να ζωγραφίσει το πορτρέτο του ίδιου και της οικογένειάς του.¹⁴

Η γυναικεία φιγούρα, η οποία αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της έρευνάς μας, φαίνεται πως εάν δεν προερχόταν από τη Δυτική Ευρώπη τότε σίγουρα τα πρότυπά της ήταν δυτικά. Επιλέγει ένα στενό φόρεμα που αναδεικνύει τη λεπτή της σιλουέτα ενώ συγχρόνως αποκαλύπτονται ο λαιμός, τμήμα του ώμου και του στέρνου.¹⁵ Παρόμοια ενδυμασία επιλέχτηκε, πολύ αργότερα, για την αποθανούσα Ρέλη Μεγαλοκονομοπούλα, η οποία απεικονίστηκε στον ναό του Αγίου Ανδρέα στο χωριό Λιδάβι στα Κύθηρα, περί το 1628 (εικ. 4). Η επιλογή του συγκεκριμένου δυτικού φορέματος από πολλές γυναίκες στα Κύθηρα, πολλά χρόνια αργότερα από τη δωρήτρια στον ναό του Αγίου Νικολάου, είχε ως αποτέλεσμα να γίνει χαρακτηριστική φορεσιά για το νησί, με την ονομασία «σπαλέτο».¹⁶ Συνεπώς, το παρόν φόρεμα πρέπει να είχε επιλεγεί από τις γυναίκες της περιοχής ήδη από το β' μισό του 13^{ου} αιώνα. Αν η πρότασή μου ευσταθεί τότε η άποψη πως οι γυναίκες στο Δεσποτάτο του Μυστρά επηρεάστηκαν ενδυματολογικά από τις δυτικές τριγικήπισσες Κλεόπα Μαλατέστα

1523). Μία πρώτη προσέγγιση», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 1993, Πρακτικά, τ. Β', Αθήνα 2000, 439. – Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες στην Ιπποτοκρατούμενη Ρόδο (1309-1522)», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 83 (Ιούνιος 2002), 47. – Αικατερίνη Κ. Μυλοποταμάκη, «Η ενδυμασία των Κρητικών στην περίοδο της Βενετοκρατίας (1211-1669)», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 84 (Σεπτέμβριος 2002), 24.

¹⁴ Για την αφιερωματική επιγραφή και τη δωρεά στον ναό του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη της Λακωνίας, βλ. ενδεικτικά: *Δρανδάκης, «Παναγία η Βρεστενίτισσα»*, Πρακτικά Α' Λακωνικού Συνεδρίου, Σπάρτη-Γύθειο, 1977, *Λακωνικά Σπουδαία* 4 (1979), 182. – Μελίτα Εμμανουήλ, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στην Αγόριανη Λακωνίας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 14 (1989), 107, 110-112, 144, 148, εικ. 6. DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.1010>. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory, ό.π.*, 26, 82, αρ. 29, εικ. 49-50. – Doula Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century», *Studies in Late Byzantine Painting*, The Pindar Press, London 1995, 23. – Καλοπίση-Βέρτη, «Οι ζωγράφοι στην υστεροβυζαντινή κοινωνία. Η μαρτυρία των επιγραφών», *Το πορτραίτο του καλλιτέχνη στο Βυζάντιο*, επιμ. Μαρία Βασιλάκη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, 136, εικ. 13α-γ. – Ελένη Δεληγιάννη-Δωρή, «Οι τοιχογραφίες τριών ναών του Δεσποτάτου του Μορέως. Έργο ενός εργαστηρίου (;)», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 20 (1998), 185, 192-193. DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.1206>.

¹⁵ Αναλυτικότερα, η γυναίκα φορά εξωτερικά ένα μακρύ, χωρίς χειρίδες, σκούρο κόκκινο φόρεμα, με βαθύ άνοιγμα στο ύψος του στήθους, ίσως τριγωνικό, το οποίο δένεται με κορδόνια, ίσως χιαστί. Η φούστα είναι ίσια. Εσωτερικά φορά ένα λευκό φόρεμα με σωληνόμορφα μανίκια, το οποίο καλύπτει τον κορμό στο άνοιγμα του εξωτερικού φορέματος, στο ύψος του στήθους. Ο λαιμός, τμήμα του στέρνου και των ώμων δεν καλύπτονται. Η επιλογή του στενού φορέματος για την ανάδειξη της σιλουέτας σχετίζεται από τη γράφουσα με δυτικά πρότυπα. Βλ. ανάλογα: Μυλοποταμάκη, «Η ενδυμασία της γυναίκας στην Κρήτη επί Βενετοκρατίας», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 21 (Νοέμβριος 1986), 49. – Μπίθα, «Ενδυματολογικές μαρτυρίες», *ό.π.*, 346. – Μπίθα, «Ενδυματολογικές συνήθειες», *ό.π.*, 48. – Παρή Καλαμαρά, «Ένα πλούσιο ενδυματολογικό σύνολο από τον Μυστρά», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 83 (Ιούνιος 2002), 11. – Μυλοποταμάκη, «Η ενδυμασία των Κρητικών», *ό.π.*, 23. – Sarah T. Brooks, *Commemoration of the Dead: Late Byzantine Tomb Decoration (Mid-Thirteenth to Mid-Fifteenth Centuries)* αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, New York University, New York 2002, 75.

¹⁶ Για το πορτρέτο, βλ. ενδεικτικά: Γεώργιος Α. Σωτηρίου, «Μεσαιωνικά Μνημεία Κυθήρων», *Κυθηραϊκή Επιθεώρησης* 1 (1923), Β', 318, 320, εικ. 5. – Μπίθα, «Δέησης Ἱερέως Νικολάου Χαραμουντάνη. Εικόνα Δέησης από τα Κύθηρα στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών», *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας* 22 (2001), 243, εικ. 16. DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.307> – Manolis Chatzidakis and Ioanna Bitha, *Corpus of the byzantine wall-paintings of Greece. The Island of Kythera* (Athens: Academy of Athens, 2003), 72-73.

και Θεοδώρα Τόκκο και τις γυναίκες της αυλής τους, που έφτασαν στην περιοχή τον 15^ο αι., ίσως να μην είναι η μόνη δυνατή υπόθεση¹⁷. Η επιρροή αυτή, όπως μας αποκαλύπτει το συγκεκριμένο πορτρέτο, ήταν ενεργή ήδη από το β' μισό του 13^{ου} αι., και ενδεχομένως να έφτασε στο α' μισό, με την παρουσία των Σταυροφόρων στην περιοχή.

Η άγνωστη αφιερώτρια επέλεξε να αφήσει τα μαλλιά της ακάλυπτα και αφημένα στους ώμους. Πρόκειται για την πρώτη απεικόνιση αφιερώτριας με ανάλογη εμφάνιση στην Πελοπόννησο, επιλογή που μπορεί να σχετίζεται με την προέλευση της γυναίκας ή τα πρότυπά της. Για τις γυναίκες με ακάλυπτη κόμη έχουν γραφτεί πολλά κατά περιόδους, χωρίς όμως ακόμη να έχει δημοσιευθεί κάποια συνολική μελέτη που να αφορά τα κτητορικά πορτρέτα, καθόσον είμαστε τουλάχιστον σε θέση να γνωρίζουμε. Θα μπορούσε να αποτελέσει μια μεταφορά της καθημερινότητας των γυναικών στο Βυζάντιο, να σχετίζεται με το νεαρό της ηλικίας τους ή πιθανότερο να υποδηλώνει προέλευση ή επιρροή από τη Δύση.¹⁸

Όσον αφορά τον σύζυγο της άγνωστης δωρήτριας ξεχωρίζει μεταξύ των βυζαντινών δωρητών της Πελοποννήσου. Εικονίζεται με κοντά μαλλιά, κατά τη δυτική συνήθεια, και με μουστάκι, όταν οι Βυζαντινοί επέλεγαν να αφήνουν γένια¹⁹ και οι δυτικοί να ξυρίζονται.²⁰ Το μουστάκι του άνδρα θυμίζει την εμφάνιση των στρατιωτών στη σκηνή της Προδοσίας στο ναό της Παναγίας Χρυσάφισσας στα Χρύσαφα της Λακωνίας, που φιλοτεγήθηκε περί το 1290 (εικ. 5). Στη σκηνή, ο τρόπος παρουσίασης των στρατιωτών, όσον αφορά την πολεμική εξάρτυση, έχει θεωρηθεί πως αντανακλά τη σύγχρονη εμφάνιση των γασμούλων στρατιωτών του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου, οι οποίοι αποτελούσαν ένα από τα επίλεκτα σώματα του αυτοκράτορα που μάχονταν στην περιοχή.²¹ Επομένως, ίσως, στον ναό του Αγίου Νικολάου να έχουμε έναν γασμούλο, που να νυμφεύτηκε μία γυναίκα δυτικής προέλευσης ή δυτικών προτύπων. Μάλιστα, η διαφορά στον τρόπο με τον οποίο δέονται – δυτική στάση για τον άνδρα και βυζαντινή στάση για τη γυναίκα και το παιδί²² – ίσως να αντανακλά την ώσμωση που επιτεύχθηκε από τη συνύπαρξη στην περιοχή διαφο-

¹⁷ Για την άποψη πως οι γυναίκες στο δεσποτάτο του Μυστρά επηρεάστηκαν ενδυματολογικά από τις δύο πριγκίπισσες, βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», ό.π., 9-11.

¹⁸ Βλ. ανάλογα: Κατερίνα Κιλτζανίδου, «Γυναίκες ενδυματολογικές επιλογές: Η περίπτωση των κτητορικών πορτρέτων στους ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας», *Όψεις του καθημερινού βίου στο Βυζάντιο*, επιμ. Πασχάλης Ανδρούδης, Μπαρμπουνάκης, Θεσσαλονίκη 2020, 675. – Κιλτζανίδου, «Γυναίκες ενδυματολογικές επιλογές: Η περίπτωση των νεκρικών-ταφικών πορτρέτων στους ναούς της υστεροβυζαντινής και πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας», *Όψεις του καθημερινού βίου στο Βυζάντιο*, 691-692.

¹⁹ Επισημαίνεται πως οι ενήλικοι άνδρες στην περιοχή των Βαλκανίων απεικονίζονταν γενειοφόροι. Βλ. Elisabeta Negrău, «The ruler's portrait in byzantine art a few observations regarding its functions», *European Journal of Science and Theology*, Vol.7, No.2 (June 2011), 59-6, 66.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά: Χρυσοβαλάντης Γ. Παπαδάμου, *Διαπολιτισμική επικοινωνία, αφομοίωση και νέες ταυτότητες: δυτικές επιδράσεις στη βυζαντινή τέχνη της Κύπρου μεταξύ 14^{ου} και 16^{ου} αιώνα*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, 169. – Bas Snelders and Mat Immerzeel, «From Cyprus to Syria and Back Again: Artistic Interaction in the Medieval Levant», *Eastern Christian Art* 9 (2012-2013), 83, 86-87, 94, 99, εικ. 3, 16, 19. – Mat Immerzeel, «Painters, Patrons, and Patriarchs Byzantine Artists in the Latin and Islamic Middle East of the Thirteenth Century», *Ambassadors, Artists, Theologians: Byzantine Relations with the Near East from the Ninth to the Thirteenth Centuries*, επιμ. Zachary Chitwood, Johannes Pahlitzsch, Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, 2019, 111.

²¹ Raffaele D'Amato, «The betrayal: Military iconography and archaeology in the byzantine paintings of the 11th–15th c. A.D. representing the arrest of our lord», *Weapons bring peace? Warfare in medieval and early modern Europe*, επιμ. Lech Marek, *Wratistavia Antiqua* 18 (2013), 85, εικ. 39-41.

²² Βλ. σχετικά: Linda Safran, «Scoperte salentine», *Arte medievale* 7 (2008), 2, 71.

ρετικών πολιτιστικών ταυτοτήτων. Αυτή η μακροχρόνια συνύπαρξη πιθανώς επέτρεψε και το γάμο του ζευγαριού.

Στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής στον Μάραθο της Μέσα Μάνης περί το 1300 φιλοτεχνήθηκε το μόνο αφιερωματικό πορτρέτο ζευγαριού στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο που τοποθετήθηκε στην αψίδα (εικ. 6).²³ Από την εμφάνιση της γυναίκας ξεχωρίζει η ακάλυπτη κόμη και η επιλογή του χτενίσματος. Τα καστανά μαλλιά της δωρήτριας τραβηγμένα προς τα πίσω πρέπει να δημιουργούν μία μεγάλη πλεξούδα που κατέληγε σε τρεις τούφες στο ύψος των μηρών της και για τη διακόσμησή τους επιλέχθηκε ένα λεπτό μαργαριταρένιο στεφάνι.²⁴

²³ Για το πορτρέτο και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης, Καλοπίση και Παναγιωτίδη, «Έρευνα στη Μάνη», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* (1979), 203-205, πίν. 131 α-γ. – Καλοπίση-Βέρτη, «Παρατηρήσεις στην εικονογραφία των αψίδων σε εκκλησίες της Μάνης: Μεταμόρφωση – Πλατυτέρα - Θεοπάτορες – δωρητές», *Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων*, Απρίλιος 1981, Αθήνα 1981, 35. – Kalopissi-Verti, «Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo», *XXXI Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 7/14 aprile 1984, Girasole, Ravenna, 216. – Δρανδάκης, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη» («Observations on Wall Paintings of the Thirteenth Century Surviving in Mani»), *The 17th International Byzantine Congress, Major papers*, Dumbarton Oaks/Georgetown University, Ουάσινγκτον, Αύγουστος 1986, Major Papers, New Rochelle, N.Y., A.D. Caratzas, 1986, 685, 692. – Καλοπίση-Βέρτη, «Διακοσμημένοι φωτοστέφανοι σε εικόνες και τοιχογραφίες της Κύπρου και του ελλαδικού χώρου», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Μεσαιωνικόν Τμήμα, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία, 1986, 556, πίν. 5. – Παναγιωτίδη, «Τεχνοτροπικές σχέσεις της ζωγραφικής της Κύπρου και της Πελοποννήσου κατά το 13° αιώνα», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', ό.π., 563, πίν. 5. – Δρανδάκης, «Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 13ου αιώνα που σώζονται στη Μάνη», *Λακωνικά Σπουδαί 9* (1988), 72. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 27-28, 34-35, 101-102, αρ. 10, εικ. 95-97. – Κατσαφάδος, *Τα κάστρα της Μαΐνης* (Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, 1992), 179-180. – Καλοπίση-Βέρτη, «Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πολεμίτα της Μέσα Μάνης (1278)», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, επιμ. Βασίλης Κατσαρός, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 1994, 457, 472. – Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1995, 26, υποσημ. 53. – Melita Emmanuel, «Some Notes on the External Appearance of Ordinary Women in Byzantium Hairstyles, Headdresses: Texts and Iconography», *Byzantinoslavica* 56 (1995), 777. – Καλοπίση-Βέρτη, «Η χορηγία στο Βυζάντιο κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο και ο ρόλος της στη διαμόρφωση της τέχνης», *Δέκατο Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα, Μάιος 1995, Αθήνα 1995, 33. – Kalopissi-Verti, «Patrons and craftsmen in Mani during the Byzantine and Post-Byzantine period», *Tales of the religious faith in Mani*, επιμ. Ισίδωρος Κακούρης, Hellenic Ministry of Culture, Athens 2005, 104. – Kalopissi-Verti, «Patronage and Artistic Production in Byzantium during the Palaiologan Period», *Byzantium: Faith and Power (1261-1557). Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, επιμ. Sarah T. Brooks, New York, New Haven, Metropolitan Museum of Art, Yale University Press, New York, New Haven, London 2006, 85, εικ. 52. – Michele Bacci, «The Armenian Church in Famagusta and its Mural Decoration: some iconographic remarks», *Culture of Cilician Armenia, proceedings of the international symposium*, Antelyas, Armenian Catholicosate of Cilicia, January 2008, Antelyas, Catholicosate of Cilicia, 2009, 492. – Διαμαντή, «Γαρδενίτσα», ό.π., 138. – Καλοπίση-Βέρτη, «Δωρεές», ό.π., 253, εικ. 11. – Kalopissi-Verti, «Collective Patterns of Patronage in the Late Byzantine Village: The Evidence of Church Inscriptions», *Réaltés Byzantines 14, Donation et donateurs dans le monde byzantin, Actes du colloque international de l'Université de Fribourg 13-15 mars 2008*, επιμ. Jean-Marie Spieser, Élisabeth Yota, Desclée de Brouwer, Paris 2012, 125. – Kalopissi-Verti, «Donors», ό.π., 165, εικ. 3.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης – Καλοπίση – Παναγιωτίδη, «Έρευνα», ό.π., 203-204. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 102, αρ. 10. – Emmanuel, «Some Notes», ό.π., 777. Οι μελετητές του πορτρέτου εστίασαν κυρίως στην περιγραφή των ενδυμάτων της γυναίκας παρά στην κόμμωσή της. Η άγνωστη, σήμερα, δωρήτρια φορούσε εσωτερικά ένα λευκό, μακρύ και φαρδύ χιτώνα που έφερε σωληνόμορφα μανίκια. Εξωτερικά επέλεξε ένα ένδυμα πιο κοντό, με δύο (:) τριγωνικές απολήξεις, που θυμίζει το σεγκούνι. Η εμφάνισή της χαρακτηρίστηκε αριστοκρατική. Βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης – Καλοπίση – Παναγιωτίδη, «Έρευνα», ό.π.,

Ανάλογη πλεξούδα χωρίς όμως κάποια περίτεχνη διακόσμηση στο επάνω μέρος της κεφαλής, επέλεξε η δωρήτρια στην κρύπτη della Candelora στη Massafra της Ιταλίας (13^{ου} αι.) (εικ. 7).²⁵ Τη διακόσμηση των μαλλιών στο επάνω μέρος της κεφαλής επέλεξε η άγνωστη σήμερα δωρήτρια στον ναό της Αγίας Μαρίας στο Muro Leccese επίσης στην Ιταλία (13^{ου} αι.) (εικ. 8). Ωστόσο, εκείνη επέλεξε να αφήσει τα μαλλιά της ελεύθερα έως το ύψος της μέσης και να περιοριστεί σε μια περίτεχνη κόμμωση στο επάνω μέρος της κεφαλής.²⁶

Στον 14^ο αι. χρονολογείται το αφιερωματικό πορτρέτο στη νότια στοά του ναού της Παναγίας Οδηγήτριας (Αφεντικό) στη Μονή Βροντοχίου στον Μυστρά (εικ. 9)²⁷. Η επικρατούσα άποψη θέλει να εικονίζεται ένα ζευγάρι, ο αξιωματούχος πρωτοβεστιάριος με την άγνωστη για μας σήμερα σύζυγό του.²⁸ Η ερμηνεία όμως αυτή φαίνεται να μην είναι η

203. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, ό.π., 102, αρ. 10. – Kalopissi-Verti, «Donors», ό.π., 165. Οι ενδυματολογικές επιλογές της δωρήτριας συγκρίθηκαν με εκείνες της αφιερώτριας στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Έξω Νύφι της Κάτω Μάνης εξαιτίας των συνδυασμών που επέλεξαν, δηλαδή ένα εσωτερικό φόρεμα με μανίκια και ένα εξωτερικό χωρίς μανίκια. Βλ. Αργέβη, «Άγιος Νικόλαος», ό.π., 192. Ωστόσο, ο σχεδιασμός των ενδυμάτων και ο τρόπος ανάδειξης ή απόκρυψης μερών του σώματος σχετίζεται με διαφορετικές επιρροές, που μπορεί να οφείλονται στη διαφορετική προέλευση ή/και φιλοσοφία ζωής: Η αφιερώτρια στον ναό του Αγίου Νικολάου στο Έξω Νύφι επιλέγει ένα στενό φόρεμα με βαθύ τριγωνικό άνοιγμα, αναδεικνύοντας τις καμπύλες του σώματός της. Αντιθέτως, η δωρήτρια στον ναό της Αγίας Κυριακής στον Μάραθο επιλέγει ένα φαρδύ, ριχτό, κόκκινο ένδυμα, που σε καμία περίπτωση δεν προδίδει κάποια επιθυμία αντίστοιχης ανάδειξης. Οι ενδυματολογικές τους επιλογές δεν σχετίζονται απαραίτητα με την εθνική τους προέλευση ή/και τη θρησκεία τους. Βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», ό.π., 11. – Κωνσταντίνα Τσιώρου, *Νεκρικές επιγραφές και προσωπογραφίες της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου (μέσα 9ου-μέσα 15ου αιώνα): η βυζαντινή περιφέρεια*, τόμ. Α'-Β', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2014, 195. Το εξωτερικό ένδυμα της δωρήτριας στον ναό της Αγίας Κυριακής στον Μάραθο συγκρίθηκε και με το αντίστοιχο της αφιερώτριας Ζωής στον ναό της Παναγίας Χρυσαφίτισσας στα Χρύσαφα της Λακωνίας (π. 1290). Βλ. σχετικά: Δρανδάκης, «Παναγία η Χρυσαφίτισσα (1290)», *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών*, Μολάοι, Ιούνιος 1982, *Πελοποννησιακά, Παράρτημα 9*, 1982-1983, 394. Η γράφουσα είχε πρόσβαση μονάχα σε ασπρόμαυρες εικόνες ενός μικρού τμήματος του αφιερωματικού πορτρέτου του ναού της Παναγίας Χρυσαφίτισσας, γι' αυτό δεν προχωρά σε ειδικότερες παρατηρήσεις.

²⁵ Για το πορτρέτο, βλ. ενδεικτικά: Safran, «Scoperte salentine», 92, ό.π., εικ. 47, 49, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁶ Για το πορτρέτο, βλ.: Στο ίδιο, 71, εικ. 16-17, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁷ Για το πορτρέτο και τις αφιερώτριες, βλ. ενδεικτικά: Rodoniki Etzeoglou, «Quelques remarques sur les portraits figures dans les églises de Mistra», *XVI Internationaler Byzantinisten Kongress*, Wien, 4. –9. Oktober 1981, *Akten II/5*, Verlag der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, JÖB 32/5 (1982), 516-517, εικ. 16. – Eric A. Ivison, *Mortuary Practices in Byzantium (c. 950-1453)* τ. Α'-Β', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, Birmingham May 1993, 144 υποσημ. 59 και τ. Β' 114, αρ. 15.2. – Καλαμαρά, «Μυστράς», ό.π., 11, εικ. 4. – Brooks, «Commemoration», ό.π., 45, 76-77, παράρτημα Α. 7, 341-342, πίν. 7. 11. – Τζούλια Παπαγεωργίου, *Τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στο κάστρο Γερακίου Λακωνίας: Ένα ζωγραφικό εργαστήριο της όψιμης παλαιολόγιας περιόδου στους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής, των Ταξιαρχών, του Προφήτη Ηλία και της Αγίας Παρασκευής*, τόμ. Α-Β', αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2007, τ. Α', 255, υποσημ. 10. – Μπίθα, «Η γυναικεία ενδυμασία της περιόδου της Φραγκοκρατίας», *Η γυναίκα στο Βυζάντιο. Λατρεία και τέχνη. Ειδικό θέμα του 26ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, επιμ. Παναγιωτίδη-Κεσίσογλου, Αθήνα, Μάιος 2006, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2012, 197, εικ. 25. – Pari Kalamara, «Clothing and Personal Adornment: The Semantics of Attire», *Heaven & Earth. Art of Byzantium from Greek collections*, επιμ. Anastasia Drandaki, Demetra Papanikola-Bakirtzi, Anastasia Tourta, Hellenic Ministry of Culture and Sports: Benaki Museum, Athens 2013, 226, εικ. 104. – Τσιώρου, «Νεκρικές», ό.π., 195-196.

²⁸ Βλ. ενδεικτικά: Etzeoglou, «Mistra», ό.π., 517. – Ivison, *Mortuary*, ό.π., τ. Β', 114, αρ. 15.2. – Kalamara, «Clothing», ό.π., 226, εικ. 104. – Τσιώρου, «Νεκρικές», ό.π., 195-196.

σωστή. Ακολουθώντας την αμερικανίδα αρχαιολόγο Sarah Brooks στο πορτρέτο εικονίζονται δυο γυναικείες μορφές, εξαιτίας του παρόμοιου τύπου φορέματος.²⁹ Τα φορέματα των αφιερωτριών μιμούνται ανάλογα δυτικά³⁰ ή προέρχονται από τη Δύση.³¹ Δυστυχώς, επειδή η γυναικεία μορφή με το πράσινο φόρεμα δεν σώζεται ολόκληρη δεν είμαστε σίγουροι για τον σχεδιασμό και την ταύτιση του ενδύματός της με συγκριμένο δυτικό φόρεμα. Αντιθέτως, η γυναικεία φιγούρα που ακολουθεί επέλεξε ένα φόρεμα από τη Βενετία (βενετσιάνικη *gonella*) ή τη Φλωρεντία, σε μία πιο συντηρητική εκδοχή.³² Ανάλογες ενδυματολογικές επιλογές αφιερωτριών διακρίνονται στη φορητή εικόνα του Αγίου Ελευθερίου στον ναό της Παναγίας Χρυσαιλιώτισσας στην Κύπρο (μέσα 14^{ου} αι.)³³ (εικ. 10), εγείροντας προβληματισμούς για την επιρροή που άσκησε η σύζυγος του δεσπότη Μανουήλ Καντακουζηνού και κόρη του Γκυ ντε Λουζινιάν, Ισαβέλλα Λουζινιάν, στις υπηκόους της.³⁴

Σε τρεις αφιερωματικές επιγραφές ναών της Μάνης επιλέχθηκε από τους άνδρες δωρητές να αναφερθούν στις συζύγους και στα παιδιά τους στο τέλος της αφιερωματικής επιγραφής. Πρόκειται για τις επιγραφές στους ναούς του Άι-Στράτηγου στους Επάνω Μπουλαριούς (1274/1275)³⁵, της Αγίας Βαρβάρας στην Έρημο (1299/1300)³⁶ και του Αρχάγγελου Μιχαήλ στον Πολεμίτα (1278)³⁷ - στην τελευταία επιγραφή προστίθενται και οι «κληρονόμοι». Η επιλογή αυτή είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την περιοχή της Μάνης, όπου ο αρχαίος (;) θεσμός της «σύγκριας», δηλαδή της δυνατότητας των πλούσιων Μανιατών να αποκτήσουν και δεύτερη σύζυγο διαμένοντας συγχρόνως με την πρώτη στο ίδιο σπίτι, είχε φθάσει έως τις αρχές του 20^{ου} αι.³⁸

²⁹ Brooks, *Commemoration*, *ό.π.*, 45, παράρτημα Α. 7, 341-342.

³⁰ Βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», *ό.π.*, 11. – Brooks, *Commemoration*, *ό.π.*, παράρτημα Α. 7, 341-342. – Μπίθα, «Φραγκοκρατία», *ό.π.*, 197.

³¹ Ο Γεώργιος Γεμιστός (Πλήθων) καντηριάζει την εισαγωγή ενδυμάτων από την Ιταλία που ήταν κατασκευασμένα από υλικά των χωρών του Ατλαντικού (α' μισό του 15^{ου} αι.). Βλ. ενδεικτικά: Denis A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Moree, Vie et institutions*, τ. Β., *ό.π.*, 252-253, 268, 354-355.

³² Μπίθα, «Φραγκοκρατία», *ό.π.*, 197.

³³ Βλ. ενδεικτικά: Παπαδάμου, «Διαπολιτισμική», *ό.π.*, 185, εικ. 112 β, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

³⁴ Υπάρχει πιθανότητα εισαγωγής δυτικότερων υφασμάτων στο Δεσποτάτο του Μυστρά μέσω της Κύπρου. Βλ. ενδεικτικά: Καλαμαρά, «Μυστράς», *ό.π.*, 10. Για την Ισαβέλλα Λουζινιάν, βλ. ενδεικτικά: Denis A. Zakythinos, «Une princesse française à la cour de Mistra au XIVe siècle. Isabelle de Lusignan Cantacuzène», *Revue des Études Grecques* 49, fascicule 229 (Janvier-mars 1936), 62-76. – Αναστάσιος Τάντσης, «Μια Θεσσαλονικιά Πριγκίπισσα στην Αυλή του Μυστρά. Η Ισαβέλλα των Λουζινιάν από τη Θεσσαλονίκη στον Μυστρά», *Θέματα Αρχαιολογίας* 3,1 (2019), 52 -71.

³⁵ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης* (εν Αθήναις: χ.ε., 1964), 62. – Denis Feissel – Anne Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un Recueil des Incriptions Historiques de Byzance. III. Incriptions du Peloponnese (à l'exception de Mistra)», *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 314, αρ. 56, πιν. XV,1. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, *ό.π.*, 35, 40, 40 υποσημ. 131, 69-70 αρ. 20a, εικ. 35. – Δρανδάκης, «*Βυζαντινές*», *ό.π.*, 392, 458, εικ. 73.

³⁶ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δανάη Χαραλάμπους, «Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Αγίας Βαρβάρας στην Έρημο Μάνης», *Επιστημονικό Συμπόσιο στη Μνήμη Νικόλαου Β. Δρανδάκη για τη Βυζαντινή Μάνη*, *ό.π.*, 200, 211. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, προσάρτημα III, 175-180, εικ. 2-3.

³⁷ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δρανδάκης, «Δύο επιγραφές ναών της Λακωνίας: του Μιχαήλ Αρχάγγελου (1278) στον Πολεμίτα της Μάνης και της Χρυσαιφίτισσας (1290)», *Λακωνικά Σπουδαία* 6 (1982), 44-55, εικ. 1. – Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», *ό.π.*, 314-317, αρ. 57, πιν. XVI. – Kalopissi-Verti, *Dedicatory*, *ό.π.*, 26, 34-36, 40, 40 υποσημ. 131, 41, υποσημ. 135, 71-74, αρ. 21a, εικ. 37-39. – Καλοπίση-Βέρτη, «Αρχάγγελος», *ό.π.*, 451-453, 473. – Κατσαφάδος, *Βυζαντινές*, *ό.π.*, 25-35, εικ. 4-6.

³⁸ Για τον θεσμό της σύγκριας, βλ. ενδεικτικά: Απόστολος Β. Δασκαλάκης, «Ο θεσμός της σύγκριας εις την

Η πιθανότητα επιβίωσης του τοπικού θεσμού της σύγκριας στις οικογένειες των δωρητών που αναφέρθηκαν ίσως ενισχύεται από την επιγραφή ενός ακόμη ναού. Στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι (1431), μερικά χιλιόμετρα μακριά από τη Μάνη, οι δωρητές επιλέγουν να μνημονεύσουν τις συζύγους τους στο τέλος της επιγραφής, όμως σε αντίθεση με τους μανιάτες δωρητές που προηγήθηκαν, επέλεξαν να αναφερθούν στα ονόματά τους.³⁹ Ανάλογα έπραξαν και οι δωρητές στον ναό της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη στην φραγκοκρατούμενη Ηλεία, αρκετά χρόνια νωρίτερα (1278/1279).⁴⁰

Στις γραπτές πηγές που έχουν διασωθεί δεν γίνεται καμία αναφορά στον θεσμό της σύγκριας, τουλάχιστον όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Ωστόσο, πρέπει να επισημάνουμε πως οι πηγές μας για τα έθιμα των Μανιατών ανάγονται στην εποχή του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου και έχουν γραφτεί από ανθρώπους του περιβάλλοντός του εστιάζοντας στα «αγρία» έθιμα τους, όπως τον μασχαλισμό⁴¹, αλλά και στον κακό χαρακτήρα τους, καθώς λέγεται πως ήταν δολοφόνοι, ληστές, άπληστοι και επίορκοι. Η εικόνα των Μανιατών που μας σκιαγραφούν οι συγκεκριμένες πηγές οφείλεται στην απειθαρχία που έδειχναν οι αριστοκράτες της περιοχής, προς την επίσημη κρατική διοίκηση, εναντίον των οποίων πήραν αυστηρά μέτρα οι δεσπότες και ο αυτοκράτορας.⁴² Παράλληλα, η διατήρηση της παλλακειάς σε ολόκληρο τον βυζαντινό κόσμο⁴³ ενδέχεται να «ταυτίστηκε» με τον μανιάτικο θεσμό της σύγκριας, και συνεπώς να μην απασχόλησε τους διανοούμενους της εποχής. Συγχρόνως, ίσως, επειδή ο θεσμός αυτός δεν δημιουργούσε κάποιο πρόβλημα στην κρατική διοίκηση δεν ήταν «απαραίτητο» να αναφερθεί στα αρνητικά χαρακτηριστικά των Μανιατών. Πάντως, η πιθανότητα η παλλακεία στη μεσαιωνική Μάνη να έγινε θεσμός με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και λόγω της εμμονής στην παράδοση να έφτασε έως τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, δεν μπορεί να αποκλειστεί.⁴⁴

Στον ναό του Αγίου Γεωργίου των Στεφανοπουλιάνων στο Οίτυλο της Έξω Μάνης βρίσκεται εντοιχισμένη μια επιγραφή, η οποία πρέπει να προερχόταν από κάποιον ναό της περιοχής. Η επιγραφή χρονολογείται το 1331/1332 και έχει αποδοθεί σε μέλη της σλαβικής φυλής των Μηλιγγών.⁴⁵ Σ' αυτήν την επιγραφή διαβάζεται το όνομα μιας γυναί-

Μάνην», *Πελοποννησιακά* 10 (1974), 80-102.– Ελευθέριος Π. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1979, 362-370.

³⁹ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», *ό.π.*, 351, αρ. 88. – Δημητροκάλλης, *Γεράκι*, *ό.π.*, 110. – Παπαγεωργίου, «Τοιχογραφίες», *ό.π.*, 39.

⁴⁰ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Δημήτριος Αθανασούλης, «Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 24 (2003), 63-78, εικ. 5, 6, DOI: <https://doi.org/10.12681/dchae.368>.

⁴¹ Στο έθιμο του μασχαλισμού ο θύτης έκοβε είτε το δάκτυλο είτε κάποιο άλλο μέλος του σώματος του θύματός του και το βούταγε στο ποτό του. Έτσι, γιόρταζε την επιτυχία του με τους κοντινούς του ανθρώπους. Βλ. ενδεικτικά: Zakythinis, *Despotat, B*, *ό.π.*, 13, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴² Βλ. ενδεικτικά: Zakythinis, *Despotat, A*, *ό.π.*, 127. – Zakythinis, *Despotat, B*, *ό.π.*, 85, 218, 220-221, 223, 321-322, 338.

⁴³ Για την παλλακεία στο Βυζάντιο, βλ. ενδεικτικά: Judith Herrin and Alexander Kazhdan, «Concubinage», *The Oxford Dictionary of Byzantium* 1 (1991), 493.

⁴⁴ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας.

⁴⁵ Η επιγραφή διαβάστηκε: «+ *Ἐτη*, *ζωμ*': *Ἐποι βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ υἱοῦ κ[υ]ροῦ Μιχαήλ τοῦ Παλαιολόγου / καὶ θειωτάτου σεναστοῦ τζάσι τῶν Μεληγγῶν κῆρ Κωνσταντίνου τοῦ Σπανί· καὶ κῆρ Λαριγκᾶ τοῦ Σ / λαβούρι καὶ Ἄννης. Ἄγιε Γεώργιε σκέπε τοὺς σιστήσοντα(ς) καὶ ἀνακαινύσαντα(ς) τὸν θεῖόν σου ναόν. / Μύσθητη κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Σαβατιανοῦ[ν] νομ[ο]ικου τοῦ Κοπωγι κ[αἱ] τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἐλεῦνης. Ἀμήν +». Βλ. Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», *ό.π.*, 329, αρ. 68. Για την αφιερωματική επιγρα-*

κας δωρήτριας, της Άννης, για την οποία δεν προσδιορίζεται το είδος της σχέσης που διατηρούσε με τον άνδρα που προηγείται. Πρόκειται για μοναδικό παράδειγμα στην υστεροβυζαντινή Πελοπόννησο.⁴⁶ Η μη προβολή κάποιου κοινωνικού ρόλου της δωρήτριας προβληματίζει τον ερευνητή για το είδος της σχέσης της με τον άνδρα που προηγείται. Θα μπορούσαν απλώς να συνεργάστηκαν στη δωρεά ή να σχετίζεται με μία συνηθισμένη πρακτική του 14^{ου} αι., που αναγνώριζε στις πλούσιες χήρες το δικαίωμα να διατηρούν σχέσεις χωρίς να παντρευτούν για να μην χάσουν τον έλεγχο της περιουσίας τους. Ανάλογες υποθέσεις έχουν γίνει για τη δωρήτρια Ευδοκία, η οποία υπήρξε και μητέρα, στον ναό της Θεοτόκου στο νησάκι Mali Grad της λίμνης Μεγάλης Πρέσπας (1344/5).⁴⁷ Πάντως, η πιθανότητα η Άννη να είχε παντρευτεί τον Λάριγκα Σλαβούρη εξασθενεί και από το γεγονός πως στην ίδια επιγραφή μία άλλη δωρήτρια, η Ελένη, προσδιορίζεται ως σύζυγος, του Σαβατιανού Κοπώγι.

Στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Λογκανίκο της Λακωνίας (1374/1375) σώζεται η μοναδική αφιερωματική επιγραφή στην οποία η μοναχή μητέρα του άνδρα δωρητή «παρεμβαίνει» μεταξύ του ίδιου και της συζύγου του.⁴⁸ Η επιλογή αυτή, σε συνδυασμό και με την αναφορά της μοναχής αδελφής του δωρητή, η οποία αποτελεί μοναδικό παράδειγμα για την περιοχή⁴⁹, ίσως να μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι δυο γυναίκες-μοναχές εξακολουθούσαν να διαμένουν στην οικογενειακή εστία και όχι σε κάποιο μοναστήρι. Η επιλογή αυτή δεν μας προκαλεί έκπληξη. Οι μέχρι τώρα έρευνες μιλούν για μοναχές στην επαρχία οι οποίες επέλεξαν να παραμένουν στις οικίες τους και να μην αποσύρονται σε κάποια μονή, συνεχίζοντας έτσι να συμμετέχουν στις οικογενειακές υποθέσεις.⁵⁰ Μάλιστα, στην επιγραφή αυτή ίσως, να δηλώνεται πως η μητέρα του δωρητή ιεραρχικά ήταν ανώτερη από τη σύζυγό του.

φή και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Hélène Ahrweiler-Glykatzki «Une mention méconnue des Mélingues du Taygète», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 86, livraison 1 (1962), 1-10. – Άννα Αβραμέα, «"Ο τζασίς των Μελλήγγων"». Νέα ανάγνωση επιγραφών εξ Οιτύλου», *Παρνασσός* 16, αρ. 2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1974), 293-300, εικ. 2, 3. – Feissel and Philippidis-Braat, «Inventaires», *ό.π.*, 328-330, αρ. 68, πίν. XX, 1. – Kalopissi-Verti, «Donors», *ό.π.*, 179-180.

⁴⁶ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας.

⁴⁷ Βλ. σχετικά: Saška Bogevska, «Notes on female piety in Hermitages of the Ohrid and Prespa region: The case of Mali Grad», *Female founders in Byzantium and beyond, Proceedings of the international congress*, επιμ. Lioba Theis, Margaret Mullett, Michael Grünbart, Galina Fingarova, Matthew Savage, Vienna, 23-25 Septembre 2008, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 60-61, Böhlau, Vienna 2011-2012, 360-367.

⁴⁸ Η επιγραφή διαβάζεται: «ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΚΑΙ ΗΣΤΟΡΗΘΕΙ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΕΟ ΦΟΡΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΙ ΠΟΘΟΥ ΠΟΛΛΟΥ ΠΑΠΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ [ΙΕΡΕΟΣ] ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΟΥ ΤΟΥ ΚΟΥΡΤΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΣ Μ(ΗΤ)Ρ(Ο)Σ ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΘΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ. ΚΑΙ ΜΑΓΔΑΛΗΝΗΣ ΜΟΝΑΧΗΣ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΗΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΤΖΑΟΥΣΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΠΕΛΕΚΑΣΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ [ΕΠ]Ι ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΕΣΤΑΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΩΝ ΚΑΙ ΦΙΛΟΧΡΙΣΤΩΝ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΔΕΣΠΟΤΩΝ ΗΜΩΝ Μ[Α]ΝΟΥΗΛ ΚΑΙ ΜΑΡΙ(ΑΣ) ΤΩΝ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗ[ΝΩΝ] Έτος 30 ΣΤ.Ω.Π.Γ.». Βλ. Olympia Chassoura, *Les Peintures Murales Byzantines des Églises de Longanikos, Laconie* (Athens: Kardamitsa, 2002), 19. Για την αφιερωματική επιγραφή και τους δωρητές, βλ. ενδεικτικά: Σωκράτης Β. Κουγέας, «Βυζαντινή επιγραφή Λογκανίκου», *Ελληνικά*, έτος 5, 2 (1932), 251-254. – Αναστάσιος Ορλάνδος, «Βυζαντινά μνημεία των Κλιτών του Ταυγέτου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 14 (1938), 479-481, εικ. 14. – Feissel and Philippidis-Braat, *ό.π.*, 339-340, αρ. 78, πίν. XXV, 5. – Chassoura, *Longanikos*, *ό.π.*, 18-24, εικ. 24.

⁴⁹ Πρόκειται για παρατήρηση της γράφουσας.

⁵⁰ Βλ. σχετικά: Gerstel and Talbot, «Nuns», *ό.π.*, 482-483, 489.

Στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι περί το 1431 έγιναν δωρητές ο Κωνσταντίνος και η σύζυγος του Ντζιάκουμα (Ιακωβίνα).⁵¹ Το όνομα της γυναίκας εάν δεν εξηγείται από τη δυτικοευρωπαϊκή προέλευση τότε μάλλον σχετίζεται με δυτική επιρροή που δέχθηκε η οικογένεια από την οποία προέρχεται.⁵² Ωστόσο, δε μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα τέλεσης ενός μεικτού γάμου, ενός ορθόδοξου και μιας καθολικής. Θυμίζουμε πως δέκα χρόνια νωρίτερα, στις 19 Ιανουαρίου του 1421, τελέστηκε ο γάμος του ορθόδοξου δεσπότη Θεόδωρου Β΄ με την καθολική Κλεόπα Μαλατέστα. Νωρίτερα, στις 29 Μαρτίου (ή Μαΐου) του 1419 ο δεσπότης είχε συμφωνήσει εγγράφως πως η νεαρή πριγκίπισσα δεν θα εξαναγκαζόταν να αλλάξει δόγμα και τρόπο ζωής.⁵³

Επισημαίνεται πως οι μεικτοί γάμοι συνηθίζονταν σε περιοχές που είχαν γνωρίσει την λατινική κατοχή και ο πληθυσμός δεν ήταν ομοιογενής, ιδιαίτερα μεταξύ μελών των μεσαιών και κατώτερων τάξεων.⁵⁴ Μάλιστα, οι ενστάσεις της εκκλησίας απέναντι σ' αυτούς τους γάμους είχαν υποχωρήσει πάρα πολύ μετά τα μέσα του 13^{ου} αιώνα.⁵⁵ Την ίδια στιγμή οι Δυτικοί που διέμεναν μόνιμα σε βυζαντινά εδάφη ασπάζονταν συχνά το ορθόδοξο δόγμα, ούτως ώστε η θρησκεία να μην αποτελεί πρόβλημα στην τέλεση ενός γάμου.⁵⁶ Επομένως δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, εάν όντως η Ντζιάκουμα προερχόταν από τη Δυτική Ευρώπη, να είχε γίνει ορθόδοξη.

Στην περίπτωση της Κλεόπας Μαλατέστα γνωρίζουμε πως πείστηκε και τελικά άλλαξε δόγμα και τρόπο ζωής, για να μην επηρεάσει τις γυναίκες του δεσποτάτου, όπως μας πληροφορεί ο Γεώργιος Γεμιστός (Πλήθων).⁵⁷ Ωστόσο, η πίεση αυτή ενδέχεται να σχετίζεται με την κοινωνική της θέση.

Η μελέτη των τεσσάρων γυναικείων αφιερωματικών πορτρέτων της υστεροβυζαντινής Λακωνίας αποκαλύπτει πως η επιρροή των γυναικών της Δυτικής Ευρώπης στην εξωτερική εμφάνιση των γυναικών της περιοχής ίσως και να προηγήθηκε της παρουσίας δυτικών πριγκιπισσών-συζύγων των δεσποτών του Μορέως. Παρόλο που οι ενδυματολογικές επιλογές των γυναικών δεν συνδέονται πάντοτε με την προέλευση τους ή/και τη θρησκεία τους⁵⁸, αξίζει να διερευνηθούν στο μέλλον οι λόγοι που μπορεί να συνέβαλαν στις συγκεκριμένες επιλογές, όπως για παράδειγμα, μεταξύ άλλων, και τα γυναικεία πρότυπά τους. Συνεπώς, η διερεύνηση της παρουσίας γυναικών από τη Δύση, ήδη από το α΄ μισό του 13^{ου}

⁵¹ Για την αφιερωματική επιγραφή, βλ. ενδεικτικά: Κωνσταντίνος Γ. Ζησίου, «Επιγραφές Χριστιανικών Χρόνων της Ελλάδος, Α΄ Λακεδαιμόνος», *Βυζαντινίς* 1 (1909), 143, αρ. 93. – Τάσος Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, (Αθήναι: Έκδοσις του Συνδέσμου των εν Αττική Γερακιτών, 1982), 265-266. – Δημητροκάλλη, *Γεράκι, Οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου*, (Αθήναι: Ιδιωτική έκδοση, 2001), 110, 121-122, εικ. 252α-β. – Παπαγεωργίου, «Τοιχογραφίες», τ. Α΄, *ό.π.*, 43, 93-94, πίν. 129.

⁵² Παπαγεωργίου, «Τοιχογραφίες», τ. Α΄, *ό.π.*, 43.

⁵³ Βλ. ενδεικτικά: Zakythinis, *Despotat, A, ό.π.*, 189, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. – Zakythinis, *Despotat, B, ό.π.*, 77, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁴ Ναυσικά Β. Βασιλοπούλου, *Τα βασιλικά συνοικέσια κατά την εποχή των Παλαιολόγων (1258-1453): Πολιτικές προσεγγίσεις*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2015, 122, 126, 140. Φυσικά, υπήρχαν και εξαιρέσεις. Για παράδειγμα, στη γενουάτικη Χίο οι μεικτοί γάμοι απαγορεύονταν. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 138.

⁵⁵ *Στο ίδιο*, 131. Υπήρχαν κληρικοί που δεν συμφωνούσαν με τους μεικτούς γάμους. Την άποψη αυτή ενστερνιζόταν και μεγάλο μέρος του βυζαντινού πληθυσμού. Βλ. *στο ίδιο*, 139-140.

⁵⁶ *Στο ίδιο*, 122.

⁵⁷ Zakythinis, *Despotat, A, ό.π.*, 190.

⁵⁸ Βλ. υποσημ. 23.

αίωνα, στην περιοχή της Λακωνίας, καθώς και η επίδρασή τους, καθίσταται απαραίτητη.⁵⁹ Πάντως, η παρουσία της Ντζιάκουμας στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι, το 1431, μπορεί να αποτελεί μία επιπλέον ένδειξη για την παρουσία γασμούλων ή δυτικοευρωπαϊών στην περιοχή της Λακωνίας λίγα χρόνια πριν από την οθωμανική κατάκτηση.⁶⁰

Οι αφιερωματικές επιγραφές που επιλέχθηκαν να παρουσιαστούν υποδεικνύουν, άμεσα ή έμμεσα, διαφορετικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, όπως τον θεσμό της σύγκριας στις επιγραφές της Μέσα Μάνης και την πιθανότητα ύπαρξης ερωτικών δεσμών χωρίς τη σύναψη γάμου στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου των Στεφανοπουλιάνων στο Οίτυλο, η οποία έχει αποδοθεί σε μέλη της σλαβικής φυλής των Μηλιγγών. Στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου στο Λογκανίκο η συμμετοχή των γυναικών μοναχών στην οικογενειακή δωρεά σε συνδυασμό με τη σειρά προβολής τους ίσως να σχετίζεται με τη διαμονή τους στην οικογενειακή εστία και όχι σε κάποιο μοναστήρι. Τέλος, όσον αφορά την επιγραφή της Ντζιάκουμας και του Κωνσταντίνου στον ναό της Ζωοδόχου Πηγής στο Γεράκι, παρά τους προβληματισμούς που προκύπτουν για την προέλευση και το θρήσκευμα της αφιερώτριας, καθίσταται αναγκαίο ο ερευνητής να μην αποκλείσει την πιθανότητα τέλεσης ενός μεικτού γάμου ή αλλαγής δόγματος από μέρους της γυναίκας για την τέλεσή του.

⁵⁹ Για τις γυναίκες δυτικής προέλευσης στο Πριγκιπάτο της Αχαΐας, βλ. ενδεικτικά: Bon, *La Morée franque*, σποραδικά.

⁶⁰ Η μελέτη της γενετικής του πληθυσμού της Μαΐνης και της Τσακωνίας μας πληροφορεί με σαφήνεια για τα υψηλά ποσοστά κοινής καταγωγής των πληθυσμών αυτών με τους Γάλλους, τους Ιταλούς και τους Ανδαλούσιους. Βλ. Γ. Σταματογιαννόπουλος, Α. Bose, Α. Θεοδοσιάδης, Φ. Τσέτσος, Α. Plantinga, Ν. Ψαθά, Ν. Ζώγας, et al., «Γενετική των πελοποννησιακών πληθυσμών και η θεωρία της εξαφάνισης των Πελοποννησίων Ελλήνων της μεσαιωνικής περιόδου», γεν. επιμ.-μτφρ . Δ. Παπαδογιάννη, *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής* 34, 3 (2017), 390-402, και ιδιαίτερα 394, πίν. 3.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικόνα 1: Κτητορικό πορτρέτο με τη μοναχή Κυριακή. Ναός των Αγίων Θεοδώρων, Άνω Πούλα Κηπούλας, Μέσα Μάνη, 1262-1269 ή 1265-1270 (Adashinskaya, «Founders», εικ. 7).

Εικόνα 2: Κτητορικό πορτρέτο με τον μοναχό Ευθύμιο Λεκουσά. Ναός των Αγίων Θεοδώρων, Άνω Πούλα Κηπούλας, Μέσα Μάνη, 1262-1269 ή 1265-1270 (Gerstel, Rural, 103).

Εικόνα 3: Κτητορικό πορτρέτο. Ναός του Αγίου Νικολάου, Έξω Νύφι, Κάτω Μάνη, 1284/1285 (Αγρέβη, «Άγιος Νικόλαος», πιν. VII.2).

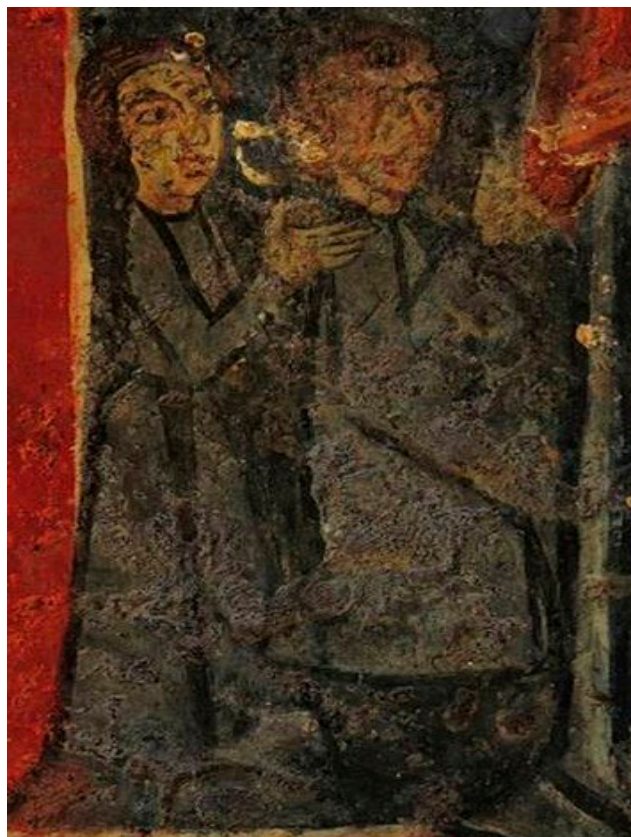
Εικόνα 4: Η Ρέλλα (Ρέλια) Μεγαλοκονομοπούλα. Ναός του Αγίου Ανδρέα, Λιβάδι, Κύθηρα, π. 1628 (από το προσωπικό αρχείο της γράφουσας).

Εικόνα 5: Γασμούλοι στρατιώτες. Τοιχογραφία της Προδοσίας. Ναός της Παναγίας Χρυσ αφίτισσας, Χρύσαφα, Λακωνία, π. 1290 (D'Amato, «Betrayal», εικ. 40).

Εικόνα 6: Η δωρήτρια. Ναός της Αγίας Κυριακής, Μάραθο, Μέσα Μάνη, π. 1300 (Kalopissi-Verti, «Patronage», εικ. 52).

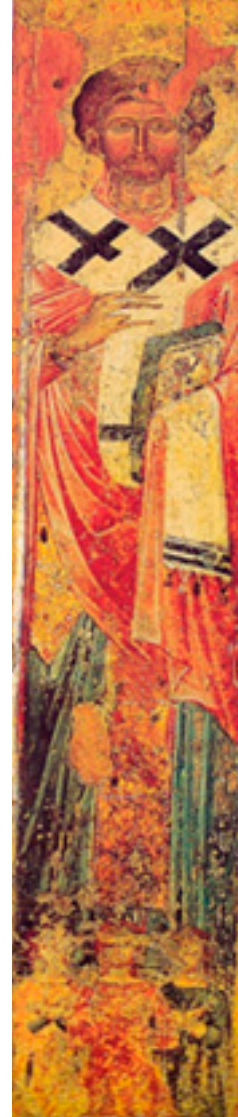
Εικόνα 7: Ζευγάρι (;) δωρητών. Κρύπτη della Candelora, Massafra, Ιταλία 13ος αι. (Salento a colory: <https://www.salentoacolory.it/la-crypta-della-candelora-massafra/>).

Εικόνα 8: Δωρήτρια. Ναός της Αγίας Μαρίας, Muro Leccese, Ιταλία, 13ος αι. (:) (Safraan, «Scoperte salentine», εικ. 17).

Εικόνα 9: Αφιερώτριες. Ναός της Παναγίας Οδηγήτριας (Αφεντικό), Μονή Βροντοχίου, Μυστράς, 14ος αι. (Kalamara, «Clothing», εικ. 104).

Εικόνα 10: Φορητή εικόνα του Αγίου Ελευθερίου. Ναός της Παναγίας Χρυσалиνιώτισσας, Κύπρος, μέσα 14ου αι. (Παπαδάμου, «Διαπολιτισμική», εικ. 112β).

**Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882:
συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα**

Χρήστος Μπούρης

Υπ. διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Μετά τον Σεπτέμβριο του 1882 και την κατάπνιξη από τις βρετανικές δυνάμεις του εθνικιστικού κινήματος του Αραμπί πασά, η βρετανική παρουσία στην Αίγυπτο παγιώθηκε και ο έλεγχος του αιγυπτιακού κράτους πέρασε στους Βρετανούς.¹ Πρέπει εντούτοις να υπογραμμιστεί ότι η Αίγυπτος παρέμεινε, τυπικά βέβαια και όχι ουσιαστικά, υπό τον έλεγχο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ η Βρετανία δεν την προσάρτησε επίσημα στις κτήσεις της διατηρώντας την ως ένα άτυπο προτεκτοράτο.² γεγονός που δεν την εμπόδισε να αποκτήσει τον πλήρη έλεγχο επί του συνόλου των κρατικών υποθέσεων, και ο πρεσβευτής και ειδικός επιτετραμμένος της, sir Evelyn Baring,³ αναδείχθηκε ουσιαστικός κυβερνήτης της Αιγύπτου ελέγχοντας την κυβέρνησή της και τη λειτουργία του δημοσίου.⁴ Η πραγματική αιτία της βρετανικής επέμβασης δεν απασχολεί το παρόν άρθρο, όμως κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι ανάμεσα στους ιστορικούς έχουν επικρατήσει δύο απόψεις. Η πρώτη θέλει τους Βρετανούς να στοχεύουν με τη δράση τους στη διασφάλιση της διώρυγας του Σουέζ καθώς αποτελούσε δίοδο επικοινωνίας με την Ινδία,⁵ ενώ η δεύτερη υποστηρίζει ότι κεντρική βρετανική στόχευση ήταν η εξασφάλιση της πληρωμής των ομο-

¹ Για μια συνοπτική παρουσίαση των πολιτικών συνθηκών που οδήγησαν στη βρετανική παρέμβαση και εκστρατεία στην Αίγυπτο βλέπε M. W. Daly (επιμ.), «The Cambridge History of Egypt», Volume Two, *Modern Egypt. From 1517 to the End of the Twentieth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, σ. 217-238. Για τη βρετανική εκστρατεία από τη σκοπιά της στρατιωτικής ιστορίας βλέπε Byron Farwell, *Queen Victoria's Little Wars*, W. W. Norton & Company, New York and London, 1985, σ. 253-269. Τέλος, σημαντικό έργο για τη μελέτη του χεდიφικού καθεστώτος καθ' όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα μέχρι και το 1879 αποτελεί το εξής: F. Robert Hunter, *Egypt under the Khedives 1805-1879, From Household Government to Modern Bureaucracy*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1999.

² Η αγγλόφωνη βιβλιογραφία χρησιμοποιεί τον όρο «Veiled Protectorate». Αξίζει να σημειωθεί ότι το καθεστώς της Αιγύπτου, ενώ παρουσιάζει ομοιότητες με την έμμεση κυριαρχία των Βρετανών σε περιπτώσεις «αυτόνομων» κρατιδίων στην Ινδία, μπορεί να χαρακτηριστεί ως *sui generis*. Afaf Lutfi al-Sayyid-Marsot, «The British Occupation of Egypt from 1882», *The Oxford History of The British Empire, The Nineteenth Century*, Andrew Porter (ed.), Oxford University Press, Oxford and New York, 1999, σ. 655.

Σύμφωνα με τον Mowat, παρά το γεγονός ότι η Αίγυπτος καταλήφθηκε από τα βρετανικά στρατεύματα το 1882, το προτεκτοράτο ανακηρύχθηκε άτυπα στις 4 Ιανουαρίου του 1884, όταν ο υπουργός εξωτερικών Granville διακήρυξε ότι η κυβέρνηση της Αιγύπτου όφειλε να εναρμονίζεται με τις βρετανικές υποδείξεις σε όλα τα ζητήματα άσκησης πολιτικής χωρίς να τις αναγνωρίζεται το δικαίωμα υιοθέτησης διαφορετικής στάσης. R. C. Mowat, «From Liberalism to Imperialism: The Case of Egypt 1875-1887», *The Historical Journal*, Vol. 16, No. 1 (March 1973), σ. 117.

³ Το 1892 του αποδόθηκε ο τίτλος του κόμη του Cromer. Έτσι οι αναφορές στο πρόσωπό του εντός της σχετικής βιβλιογραφίας εναλλάσσονται μεταξύ του ονόματος και του τίτλου του.

⁴ Robert L. Tignor, *Egypt, A Short History*, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2010, σ. 228.

⁵ Άποψη που επικράτησε στους βρετανικούς στρατιωτικούς κύκλους, οι οποίοι μετά το 1882 στρέφονταν κατά της βρετανικής αποχώρησης από την Αίγυπτο επικαλούμενοι τη στρατηγική σημασία της διώρυγας του Σουέζ και της διατήρησης της ναυτικής βάσης της Αλεξάνδρειας. Lutfi, «The British Occupation», ό.π., σ. 654.

λογιούχων του αιγυπτιακού δημοσίου, οι οποίοι θα βρίσκονταν σε επισφαλή θέση με την επικράτηση του κινήματος του Αραμπί,⁶ κινήματος εθνικιστικού τύπου, κεντρικό σύνθημα του οποίου ήταν «η Αίγυπτος στους Αιγύπτιους». Αν ο αιγύπτιος αξιωματικός αναλάμβανε την εξουσία, το ενδεχόμενο αθέτησης της πληρωμής των χρεών του αιγυπτιακού δημοσίου προς τους ευρωπαϊούς δανειστές του φάνταζε μια ιδιαίτερα πιθανή εξέλιξη.⁷

Η βρετανική επέμβαση στις αιγυπτιακές υποθέσεις προ του 1882 καθώς και η κατάληψη της χώρας έπειτα από την εκστρατεία εναντίον του Αραμπί δεν αποτελούσε μια προεπιλημμένη απόφαση των βρετανικών πολιτικών κύκλων, αλλά μάλλον επιβλήθηκε από τις περιστάσεις και την ανάγκη υιοθέτησης μιας πραγματιστικής εξωτερικής πολιτικής. Το Φιλελεύθερο Κόμμα, που κυβερνούσε τη Βρετανία το 1882, υπό το πρίσμα της επιρροής των θέσεων του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού του Richard Cobden,⁸ αποστρεφόταν τις αποικιακές κατακτήσεις εστιάζοντας στην επίτευξη οικονομικής ευημερίας και ακολουθούσε ακραιφνώς την αρχή του ελεύθερου εμπορίου επιδιώκοντας την αποψίλωση των μέτρων οικονομικού και εμπορικού προστατευτισμού σε παγκόσμιο επίπεδο.⁹ Σε αυτό το πλαίσιο, δεν προκαλεί εντύπωση ότι το 1877 ο ηγέτης των Φιλελευθέρων αρθρογράφων στο περιοδικό «The Nineteenth Century» εξέφραζε την πεποίθηση ότι η κατάκτηση της Αιγύπτου θα οδηγούσε τη Βρετανία σε περαιτέρω αποικιακές περιπέτειες στην Αφρική επιφέροντας απόκλιση από τον στόχο της δημιουργίας μιας αυτοκρατορίας που θα βασιζόταν υπεράνω όλων στην ηθική της υπεροχή.¹⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το φυλλάδιο που δημοσίευσε το 1878 ο sir Louis Mallet, μόνιμος γραμματέας του Υπουργείου Ινδίας, με τίτλο *Egypt*, το οποίο ανέλυε τις δυσμενείς συνθήκες που θα προέκυπταν σε περίπτωση που η Βρετανία ενέτασσε την Αίγυπτο στην αποικιακή της αυτοκρατορία. Ειδικότερα θεωρούσε ότι θα προκαλούσε την ανάπτυξη έντονου ανταγωνισμού με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις, θα οδηγούσε στο ξέσπασμα κατακτητικών πολέμων στην Αφρική, ενώ υπογράμιζε ότι η κοινωνική και ηθική πρόοδος της Βρετανίας καθυστερούσε εξαιτίας μιας ομάδας που περιλάμβανε συντηρητικούς πολιτικούς που υποστήριζαν τον ιμπεριαλισμό και αποικιακούς αξιωματούχους που ευνοούσαν την επέκταση της αυτοκρατορίας και τη διακυβέρνηση των υποτελών της με δεσποτικό τρόπο, κάτι που δεν αντιστοιχούσε, κατά τον ίδιο, στη βρετανική δημοκρατική παράδοση. Ουσιαστικά υποστήριζε ότι η υιοθέτηση μιας επιθετικής αυτοκρατορικής πολιτικής θα έστρεφε το ενδιαφέρον της πολιτικής τάξης πέρα από την επίλυση των κοινωνικών ζητημάτων της μητρόπολης.¹¹

Παρά την επιρροή αυτής της φιλελεύθερης γραμμής σκέψης, ήταν η βρετανική φιλελεύθερη κυβέρνηση του Gladstone αυτή που τελικά αποφάσισε να επέμβει στρατιωτικά στην Αίγυπτο, ανταποκρινόμενη στα κελεύσματα μιας ρεαλιστικής πολιτικής προσέγγισης, παραμερίζοντας συγχρόνως τον ιδεαλισμό και ανταποκρινόμενη στα αιτήματα των

⁶ C. C. Eldridge (επιμ.), *British Imperialism in the Nineteenth Century*, Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 1989, σ. 89.

⁷ Lutfi, *ό.π.*, σ. 653.

⁸ Για τον βίο και τη δράση του Richard Cobden βλέπε Nicholas C. Edsall, *Richard Cobden. Independent Radical*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2014 και Wendy Hinde, *Richard Cobden: A Victorian Outsider*, New Haven: Yale University Press, New Haven, Connecticut, 1987.

⁹ Mowat, «From Liberalism to Imperialism», *ό.π.*, σ. 109-110.

¹⁰ William Ewart Gladstone, «Aggression on Egypt and Freedom in the East», *The Nineteenth Century*, Vol. 2 (August 1877), σ. 149-166.

¹¹ Mowat, «From Liberalism to Imperialism», *ό.π.*, σ. 110-112.

βρετανικών ελίτ για προστασία των συμφερόντων τους στην Αίγυπτο.¹² Ο ιδεαλισμός αυτός βέβαια τροποποιήθηκε, επιδιώκοντας την πολιτική, διοικητική και οικονομική εξυγίανση του αιγυπτιακού κράτους και αποτέλεσε μία σταθερά εντός του πλαισίου των αντιλήψεων των βρετανών διοικητικών αξιωματούχων που κλήθηκαν να υπηρετήσουν στην Αίγυπτο με προεξάρχοντα τον ίδιο τον Baring, ο οποίος ανήκε στον κύκλο του Mallet.¹³ ο Baring βέβαια ακολούθησε τελικά μια διαφορετική πορεία δράσης τασσόμενος υπέρ μιας μακρόχρονης διατήρησης της Αιγύπτου υπό βρετανικό έλεγχο, κάτι που θεωρούσε ως εχέγγυο για την πρόοδο της αιγυπτιακής κοινωνίας.

Έχοντας εξετάσει το ιδεολογικό πλαίσιο γύρω από τη βρετανική επέμβαση στην Αίγυπτο, η παρούσα ανάλυση μπορεί πλέον να εστιάσει στην κεντρική της θεματική, που έγκειται στη διερεύνηση των θέσεων και της στάσης των βρετανών διοικητικών αξιωματούχων, που κλήθηκαν να υπηρετήσουν εκεί, ως προς την αιγυπτιακή κοινωνία και την κατάσταση των αιγυπτιακών δημοσίων υπηρεσιών ως φορέων υλοποίησης των απαραίτητων για την οικονομική και διοικητική εξυγίανση μεταρρυθμιστικών εγχειρημάτων. Αρχικά φαίνεται να αισιοδοξούσαν αναφορικά με την υλοποίηση και τα αποτελέσματα των προτεινόμενων μεταρρυθμίσεων, ωστόσο με το πέρασμα του χρόνου έγινε σαφές ότι δεν επρόκειτο για ένα εύκολο έργο, καθώς η Αίγυπτος αποτελούσε ιδιάζουσα περίπτωση στην οποία να μην παρουσιαζόταν κάποια σύγκλιση των διοικητικών μηχανισμών με τη Δύση, αλλά συγχρόνως οι τοπικές παραδόσεις και τα έθιμα καθιστούσαν δυσχερή την υιοθέτηση περαιτέρω διοικητικών και δημοσιονομικών μεταρρυθμίσεων.

Ως κύριες πηγές, που θεωρούνται συγχρόνως ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικές, θα χρησιμοποιηθούν: το έργο *Modern Egypt*¹⁴ του sir Evelyn Baring, επικεφαλής της βρετανικής διπλωματικής αποστολής στην Αίγυπτο και άτυπου κυβερνήτη της από το 1883 ως το 1907, το πόνημα *England and Egypt*¹⁵ του Alfred Milner, υφυπουργού Οικονομικών της Αιγύπτου από το 1889 (η θητεία του διήρκεσε τέσσερα χρόνια), ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση της καθημερινής ζωής ενός βρετανού αξιωματούχου στην Αίγυπτο μέσα από το έργο *The Leisure of an Egyptian Official*¹⁶ του λόρδου Edward Cecil, ο οποίος είχε υπηρετήσει αρκετά χρόνια στην αιγυπτιακή διοίκηση. Αξίζει να σημειωθεί ότι το έργο αυτό δεν προοριζόταν για δημοσίευση, στοιχείο που του δίνει ιδιαίτερη σημασία ως προς την παρουσίαση του περιεχομένου του.

¹² Το ζήτημα της Αιγύπτου αποτέλεσε αντικείμενο ζωνρών συζητήσεων και κύριο θέμα στον βρετανικό τύπο της εποχής, ο οποίος δεν ενέκρινε, στο σύνολο του, την επέμβαση στην Αίγυπτο. Σε δημοσιογραφικό επίπεδο ένθερμος υποστηρικτής της κατάληψης και διατήρησης της Αιγύπτου υπό βρετανική κυριαρχία αναδείχθηκε ο Edward Dicey, ενώ κυριότερος πολέμιος της ήταν ο Wilfrid Scawen Blunt. Για τις απόψεις που προέκυψαν στον βρετανικό τύπο σχετικά με τη βρετανική παρέμβαση στην Αίγυπτο από το 1882 βλέπε Donal Scott Buchanan, *The British Invasion of Egypt and the Political Press, 1882* (A Thesis in History Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Arts), Texas Tech University, Lubbock, Texas, 1997.

¹³ Κατά τη διάρκεια μάλιστα της θητείας του στην Ινδία ο Baring εξαιτίας των φιλελεύθερων πολιτικών που ευνοούσε θεωρήθηκε από τους συναδέλφους του και τον αντιβασιλέα ακραίος ριζοσπάστης, χαρακτηρισμός που ανατρέπεται αν ληφθεί υπ' όψιν η τακτική που ακολούθησε στην περίπτωση της Αιγύπτου. Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι πριν την ανάληψη της θέσης του ειδικού επιτετραμμένου στην Αίγυπτο, ο Baring υποστήριζε τη διατήρηση της αυτονομίας του αιγυπτιακού κράτους και την ελαχιστοποίηση της βρετανικής εμπλοκής στα εσωτερικά του ζητήματα. Mowat, *ό.π.*, σ. 113, 115-116.

¹⁴ Earl of Cromer, *Modern Egypt. Volume I, II*, Macmillan and Co., London, 1908.

¹⁵ Alfred Milner, *England in Egypt*, Edward Arnold, London, 1894.

¹⁶ Lord Edward Cecil, *The Leisure of an Egyptian Official*, Hodder and Stoughton, London, MCMXXI.

Για τον Baring η Αίγυπτος κατά την άφιξη των Βρετανών αποτελούσε ένα κράτος σε «ημι-πολιτισμένη κατάσταση».¹⁷ Τονίζει την κακοδιαχείριση των αιγυπτιακών δημόσιων οικονομικών, επισημαίνοντας παράλληλα ότι τις προηγούμενες δεκαετίες, δηλαδή προ του 1882, οι τάξεις με επιρροή ευνοήθηκαν κατάφορα σε βάρος του υπόλοιπου πληθυσμού της χώρας, κατάσταση που για τον ίδιο είναι ενδεικτική της διαφθοράς και της κακοδιοίκησης που ενδημεί στις κυβερνήσεις της Ανατολής.¹⁸ Στο συγκεκριμένο σημείο υποβόσκει μια σύγκριση των ανατολικών με τα δυτικά διοικητικά και οικονομικά συστήματα. Παρά το γεγονός ότι θεωρεί τη δυτική τεχνογνωσία ανώτερη, αναγνωρίζει τις ιδιότητες συνθήκες της Αιγύπτου και παραδέχεται ότι παράλληλα με την υλοποίηση μεταρρυθμίσεων το προηγούμενο διοικητικό σύστημα πρέπει να διατηρηθεί και οι Βρετανοί να εργαστούν εντός του, αν και δεν αποτελεί εύκολο έργο, ακόμα και με τις πρότερες εμπειρίες τους, να αντιληφθούν τις ανατολίτικες επιθυμίες, στοχεύσεις και αντιλήψεις.¹⁹

Επίσης, ο Baring σημειώνει ότι εξαιτίας των ιδιαίτερων συνθηκών στις αποικίες της Ανατολής, προέκυψε η ανάγκη του σχηματισμού μιας ξεχωριστής ομάδας αποικιακών αξιωματούχων οι οποίοι μέσα από την τεχνογνωσία και τις εμπειρίες τους μπορούσαν να τις διοικήσουν αποτελεσματικά, διακρινόμενοι συγχρόνως από την υπόλοιπη βρετανική κοινότητα και αναδεικνυόμενοι ως ειδικοί. Δεν παραλείπει μάλιστα να συμπληρώσει ότι εξαιτίας των ανώτερων ταλέντων τους οι Βρετανοί, αλλά ουσιαστικά οι έμπειροι αποικιακοί αξιωματούχοι, κέρδισαν την εύνοια του αιγυπτιακού πληθυσμού πετυχαίνοντας την εξυγίανση του κράτους.²⁰

Κύριο στοιχείο της προσέγγισης του Baring αποτελούν οι πολιτισμικές διαφορές μεταξύ δυτικών και ανατολικών. Ειδικότερα εμμένει στην «έλλειψη νοητικής συμμετρίας και ακρίβειας ως του κυριότερου χαρακτηριστικού που διαφοροποιεί την παράλογη και γραφική Ανατολή σε σχέση με τη λογική της Δύσης». Επιπλέον μια ακόμα διαφοροποιητική παράμετρος, όπως επισημαίνει, εδράζεται στον κυρίαρχο ρόλο της θρησκείας στην Ανατολή σε σχέση με την εκκοσμικευμένη Δύση. Σημειώνει επίσης ότι οι ανατολίτες χαρακτηρίζονται από μια κατάφορη έλλειψη παρησίας, καθώς τείνουν να συμφωνούν με κάθε άτομο που κατέχει μια θέση ισχύος, επιδεικνύοντας συγχρόνως επιφυλακτικότητα απέναντί του. Για τον Baring, μεταξύ Δύσης και Ανατολής έχει ανοιχτεί ένα πολιτισμικό χάσμα, αφού ακόμα και τα ίδια επιχειρήματα μπορούν να οδηγήσουν στη διατύπωση εντελώς διαφορετικών συμπερασμάτων από έναν δυτικό και έναν ανατολίτη.²¹

Σύμφωνα με τη θεώρηση του βρετανού αποικιακού αξιωματούχου, η βρετανική παρέμβαση στην Αίγυπτο είχε ως μοναδικό στόχο τη σωτηρία της χώρας και αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι χαιρετήθηκε τόσο από τον νόμιμο ηγεμόνα της χώρας και την πλειοψηφία του τοπικού πληθυσμού όσο και από την πλειονότητα των ευρωπαϊκών κρατών. Ωστόσο, ο Baring, εν μέρει αυτοδιαψεύδεται αναγνωρίζοντας ότι η Γαλλία και η Οθωμανική αυτοκρατορία αμφισβητούν το δίκαιο της βρετανικής εμπλοκής,²² σημειώνει όμως ότι «ο Άγγλος ήταν πεπεισμένος ότι η αποστολή του έγκειτο στη διάσωση της αιγυπτιακής

¹⁷ Earl of Cromer, *Modern Egypt, Volume I*, ό.π., σ. 2.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 4-5.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 6-7.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 4, 6.

²¹ Στο ίδιο, σ. 7.

²² Earl of Cromer, *Modern Egypt, Volume II*, ό.π., σ. 123-124.

κοινωνίας, ενώ πίστευε ακράδαντα ότι μπορούσε να το πράξει». Η μέθοδος επίτευξης της διοικητικής και δημοσιονομικής εξυγίανσης που αρχικά είχαν ακολουθήσει οι Βρετανοί ήταν η καθοδήγηση των ίδιων των Αιγυπτίων ώστε να μπορέσουν να υλοποιήσουν το αναγκαίο μεταρρυθμιστικό έργο για την αναμόρφωση της χώρας τους. Ωστόσο, σύντομα αποδείχθηκε ότι επρόκειτο για μια ψευδαίσθηση. Η διαφθορά και η κακοδιοίκηση αιώνων εμπόδιζαν κάθε τέτοιο εγχείρημα, που, σύμφωνα με τον Cromer, συνιστούσε «μια τρύπα στο νερό». Η καθοδήγηση σε καμία περίπτωση δεν επαρκούσε για να παραχθούν τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Οι Βρετανοί ήταν αναγκασμένοι όχι μόνο να δείξουν τι έπρεπε να γίνει, αλλά να το πράξουν οι ίδιοι παραμένοντας για τον σκοπό αυτό στη χώρα.²³ Αυτό το συμπέρασμα τον οδήγησε στη μεταβολή της αρχικής του θέσης περί της ταχείας βρετανικής απεμπλοκής από την Αίγυπτο και στην υιοθέτηση μιας άποψης που ήθελε τους Βρετανούς να παραμένουν ως επικυρίαρχοι του αιγυπτιακού κράτους για ένα απροσδιόριστο διάστημα, μέχρι αυτό να εξυγιανθεί πολιτικά, διοικητικά και οικονομικά.²⁴

Ο Baring βέβαια πίστευε ότι η Βρετανία θα ανταποκρινόταν στα καθήκοντά της απέναντι στην Αίγυπτο με βάση τον ορθολογισμό και την πρακτική σκέψη που αποτελούσαν διακριτά στοιχεία της βρετανικής φυλής.²⁵

Ο ιδανικός για υπηρεσία στην αιγυπτιακή δημόσια διοίκηση Βρετανός έπρεπε να διαθέτει ανώτερο χαρακτήρα, όντας ελαστικός και ευπροσάρμοστος. Όφειλε να είναι αυστηρός και κύριος των καταστάσεων, ανεκτικός αλλά όχι αδύναμος, συμβιβαστικός αλλά όχι υποχωρητικός.²⁶

Το μέλλον της Αιγύπτου θα κρινόταν από το κατά πόσο τα ηθικά, πολιτισμικά και πολιτικά αποτελέσματα των βρετανικών ενεργειών θα γίνονταν κτήμα του αιγυπτιακού πληθυσμού. Η απουσία των βρετανικών στρατευμάτων θα οδηγούσε αναπόδραστα στην επιστροφή της Αιγύπτου στην αναρχία και στη βαρβαρότητα. Αυτό οφειλόταν, σύμφωνα με τον Baring, στο αιγυπτιακό σύστημα διακυβέρνησης, στην ασυδοσία του τοπικού τύπου, στην άγνοια και στην ευπιστία της συντριπτικής πλειοψηφίας του αιγυπτιακού πληθυσμού, καθώς και στην έλλειψη αιγυπτίων πολιτικών ικανών να εγκαταστήσουν μια χρηστή διακυβέρνηση. Η βρετανική παρουσία θεωρούνταν ως το μόνο εμπόδιο απέναντι στην επικράτηση αναρχίας και γενικευμένων αναταραχών. Ίσως κάποτε η Αίγυπτος να μπορούσε να αυτοκυβερνηθεί, αλλά μόνο στο μέλλον, σε μια απροσδιόριστη ημερομηνία.²⁷

Το έργο *England in Egypt* του Alfred Milner αποτελεί ένα ακόμα αποκαλυπτικό έργο για τη βρετανική παρουσία στην Αίγυπτο και την κυριαρχούσα βρετανική νοοτροπία σχετικά με την κατάσταση της χώρας. Για τον υφυπουργό οικονομικών της Αιγύπτου, η χώρα αποτελούσε «έναν λαβύρινθο αταίριαστων συμφερόντων, αντικρουόμενων αρμοδιοτήτων και μιας κυριαρχίας αποδομημένης σε απελπιστικό βαθμό».²⁸ Αναφερόμενος στον αιγυπτιακό πληθυσμό, υποστηρίζει ότι «αποτελεί τον πιο πειθήνιο και καλότροπο λαό στον κόσμο, ο οποίος βρίσκεται παγιδευμένος στη λατρεία της πιο μισαλλόδοξης και φανατικής θρησκείας», στοιχείο που έρχεται σε σύγκρουση με την εκκοσμίκευση της Δύσης.²⁹ Παρά τις

²³ Στο ίδιο, σ. 124.

²⁴ Mowat, *ό.π.*, σ. 116-118, 120-122.

²⁵ Earl of Cromer, *ό.π.*, σ. 125.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 281.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 563, 566-567.

²⁸ Milner, *England in Egypt*, *ό.π.*, σ. 4.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 5.

δυσκολίες όμως η Βρετανία κατάφερε να επιφέρει σε μεγάλο βαθμό την πρόοδο και μια γενική βελτίωση του κράτους σε σχέση με την περίοδο του χεδίβη Ισμαήλ. «Το παρόν με το παρελθόν μάλιστα, εάν συγκριθούν, διαφέρουν τόσο πολύ όσο το φως από το σκοτάδι».³⁰

Το κεντρικό μοτίβο που παρατηρείται στον Milner έγκειται στην παρουσίαση των Βρετανών ως σωτήρων της Αιγύπτου, καθώς απέτρεψαν την κατάπτωσή της σε μια κατάσταση απόλυτης βαρβαρότητας και αναρχίας.³¹ Σε διοικητικό επίπεδο ο υφυπουργός σημειώνει ενδεικτικά, με αισιοδοξία, ότι βελτιώθηκε σε σημαντικό βαθμό το σύστημα της εισπραξης των φόρων αποτρέποντας τη διαφθορά των φορολογικών αξιωματούχων οι οποίοι, επειδή δεν πληρώνονταν τακτικά από το αιγυπτιακό δημόσιο, στρέφονταν στην εκμετάλλευση των αγροτικών πληθυσμών. Επίσης, η πάταξη της διαφθοράς αποτελεί έναν γενικευμένο στόχο με την επιβολή ποινικών κυρώσεων σε διεφθαρμένους αξιωματούχους κάθε βαθμίδας, ακόμα και διοικητές επαρχιών. Μερικές επιπλέον επιτυχίες των Βρετανών που υπογραμμίζονται είναι η αύξηση της αγροτικής παραγωγής, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των αγροτικών πληθυσμών και μια κάποια εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου.³²

Για τον Milner, η στόχευση των Βρετανών σχετικά με τους Αιγύπτιους οφείλει να λαμβάνει υπ' όψιν μια συγκεκριμένη παράμετρο που διακατέχεται από μια έντονη φυλετική αντίληψη· «μια τέτοια φυλή δεν θα αναπτύξει από μόνη της μεγάλους άντρες ή νέες ιδέες, ούτε θα πάρει μέρος στην πρόοδο της ανθρωπότητας. Ωστόσο, με την κατάλληλη καθοδήγηση μπορεί να μείνει ικανοποιημένη με τα απλά πράγματα». Εφόσον δηλαδή η διακυβέρνηση παραμένει χρηστή χωρίς εξωφρενικά επίπεδα διαφθοράς, ο αιγυπτιακός πληθυσμός θα παρέμενε ευχαριστημένος και πειθήνιος.³³ Η αποτυχία του πρότερου συστήματος διοίκησης οφείλεται, κατά τον Milner, στη διαφθορά και στη διάθεση εξυπηρέτησης ιδίων συμφερόντων από μέρους των οθωμανών ανώτερων αξιωματούχων, αλλά και στην τάξη των μεσαίων κρατικών υπαλλήλων, των λεγόμενων εφέντηδων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από υποτακτικότητα και έλλειψη πρωτοβουλίας, από μεταβλητότητα στάσης, καθώς και από μια τάση προς τη διαφθορά.³⁴ Όλα τα παραπάνω προκλήθηκαν βέβαια από τη γενικευμένη ανικανότητα και αδυναμία του προηγούμενου καθεστώτος, που ευνοούσε αντί να καταπολεμεί την κακοδιοίκηση. Η παρουσία λοιπόν των Βρετανών ήταν απαραίτητη για να οδηγήσει τους αιγύπτιους αξιωματούχους στη σωστή κατεύθυνση, καθώς μπορεί να διέθεταν τις αναγκαίες ικανότητες για να υλοποιήσουν τις μεταρρυθμίσεις, ωστόσο τους έλειπε παντελώς η απαιτούμενη θέληση. Μόνο με τη βρετανική παρουσία θα συνέχιζαν

³⁰ Στο ίδιο, σ. 7.

³¹ Στο ίδιο, σ. 16-17.

³² Στο ίδιο, σ. 254, 257-258, 260.

Σημειώνεται ότι η βρετανική διοίκηση ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ακρίβεια και την πληρότητα των απογραφών και των στατιστικών στοιχείων, ενώ επικεντρώθηκε κυρίως στη λήψη τεχνικών και οικονομικών μέτρων, πετυχαίνοντας μεταξύ άλλων την αύξηση των αγροτικών εξαγωγών, τη συντήρηση των υποδομών της χώρας, την αύξηση των κρατικών εσόδων και των ξένων επενδύσεων. Συγχρόνως, οι βρετανοί ιθύνοντες αδιαφόρησαν για την ανάπτυξη τοπικών βιομηχανιών, καθώς αυτό θα απαιτούσε τη λήψη προστατευτικών ρυθμίσεων. Τέλος, υπογραμμίζεται ότι μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα το αιγυπτιακό δημόσιο χρέος είχε αυξηθεί σημαντικά (άγγιζε τα 116,6 εκατομμύρια λίρες) εξαιτίας κυρίως έργων άρδευσης και υποδομής. Lutfi, *ό.π.*, σ. 658, 660.

³³ Στο ίδιο, σ. 386-387, 389.

³⁴ Στο ίδιο, σ. 394-397, 400-401.

προς τη σωστή κατεύθυνση και δεν θα επέστρεφαν στις μεθόδους του παρελθόντος.³⁵ Η χρηστή διακυβέρνηση λοιπόν, θα εξασφαλιζόταν χάρη στις θετικές ιδιότητες της βρετανικής φυλής, η οποία με το πρακτικό της αίσθημα θα κατάφερνε να διασφαλίσει την επικράτηση των αρχών της τιμιότητας, του ανθρωπισμού και της δικαιοσύνης.³⁶

Πέρα από τις επίσημες μελέτες-εντυπώσεις των βρετανών ανώτερων αξιωματούχων στην Αίγυπτο, το ενδιαφέρον του ερευνητή κεντρίζεται από τις εναργείς και χιουμοριστικές απεικονίσεις της καθημερινής ζωής ενός βρετανού αξιωματούχου στην αιγυπτιακή διοίκηση, όπως καταγράφηκαν από τον λόρδο Edward Cecil. Περιγράφοντας τη μέρα του στο γραφείο ο Cecil μ' ένα αίσθημα αδιαφορίας, δυσθυμίας και απόγνωσης αναφέρεται στη σωρεία αιτημάτων για εξυπηρετήσεις και στην εμφάνιση επενδυτών με σχέδια που μόνο ζημιά θα προκαλούσαν στο αιγυπτιακό δημόσιο.³⁷ Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση της παρουσίας του σε μια συνεδρίαση του υπουργικού συμβουλίου, όπου οι διάφοροι υπουργοί προσπαθούσαν να τον πείσουν να εγκρίνει τις προτάσεις τους για το οίκημα που θα αποτελούσε τη θερινή έδρα της αιγυπτιακής κυβέρνησης: πίσω βέβαια από κάθε πρόταση κρυβόταν ίδιον όφελος, είτε μέσω της εξυπηρέτησης ενός γνωστού τους εργολάβου είτε για την εξόφληση των χρεών τους. Ενδιαφέρον έχει και ένα απρόοπτο περιστατικό με την καρέκλα ενός υπουργού να σπάει και τον πρωθυπουργό της Αιγύπτου να υποστηρίζει ότι ακόμα και για την αγορά επίπλων απαιτείται η βρετανική έγκριση. Ο Cecil στο κείμενό του σχολιάζει ότι δεν θα μπορούσε να εγκριθεί η αγορά επίπλων για το πρωθυπουργικό γραφείο, καθώς τότε το σύνολο των υπουργών θα ζητούσε το ίδιο.³⁸ Οι Βρετανοί αποτελούσαν τους ρυθμιστές για κάθε ζήτημα ανεξαρτήτως της εμβέλειάς του.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθούμε στις παρατηρήσεις του Cecil σχετικά με τους αιγύπτιους δημόσιους υπαλλήλους, τους οποίους αντιμετωπίζει με δυσπιστία. Επισημαίνει ότι απαιτείται να διαβάζει προσεκτικά κάθε υπηρεσιακό έγγραφο που υπογράφει, καθώς οι υφιστάμενοί του εισάγουν προσθήκες με γνώμονα το δικό τους όφελος, ενώ συγχρόνως χαρακτηρίζονται από μια γενικευμένη έλλειψη πρωτοβουλίας. Συμφωνούν άκριτα με κάθε ανώτερό τους είτε γιατί φοβούνται να εκφράσουν τη διαφωνία τους είτε γιατί δεν μπορούν να κρίνουν τη σημασία των υποθέσεων που καλούνται να χειριστούν. Αιτία για τα παραπάνω, σύμφωνα με τον Cecil, είναι η μη ανεπτυγμένη νοημοσύνη τους και η παραδοσιακή κακοδιαχείριση που κυριαρχούσε στο αιγυπτιακό δημόσιο.³⁹

Μέσα από την εξέταση των τριών έργων προκύπτει ότι η Βρετανία παρουσιάζεται ως ο σωτήρας του αιγυπτιακού κράτους από την κακοδιαχείριση και τη διοικητική αδυναμία. Οι Βρετανοί τοποθετούμενοι σε ηγετικές θέσεις στη δημόσια διοίκηση θεωρείται πως εξασφαλίζουν ότι τα πράγματα βαίνουν προς τη σωστή κατεύθυνση, δηλαδή τη διοικητική εξυγίανση. Εντούτοις, οι παρατηρήσεις των αξιωματούχων οδηγούν στο συμπέρασμα ότι και οι τρεις αναγνωρίζουν τις δυσκολίες που έχουν να αντιμετωπίσουν αναγκασμένοι έτσι να μετριάσουν τις προσδοκίες τους. Γίνεται φανερό ότι μια χώρα της Ανατολής δεν μπορεί να υιοθετήσει άμεσα μια δυτικότροπη διακυβέρνηση, χωρίς καν να έχει εξακριβωθεί ποιο είναι το καθεστώς που τελικά ταιριάζει στην περίπτωση της. Εξάλλου η μεταρρύθμιση,

³⁵ Στο ίδιο, σ. 403-404.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 407, 437-438.

³⁷ Cecil, *The Leisure of an Egyptian Official*, ό.π., σ. 30-54.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 55-69.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 70-71.

παρά τις διακηρύξεις των Βρετανών προς την αντίθετη κατεύθυνση, δεν επιδιώκεται με κριτήριο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης του αιγυπτιακού πληθυσμού, αλλά τη δημιουργία μιας αποτελεσματικής κρατικής μηχανής που θα μπορεί να εξοφλήσει τους ευρωπαίους πιστωτές της. Τα παραπάνω παρουσιάζουν μια έντονη αναλογία με τον στίχο «when they go to clean a land» της δεύτερης στροφής του ποιήματος του Kipling «A Song of the White Men», όπου ο βρετανός ποιητής θεωρεί ως σκοπό και αποστολή της αποικιακής εξάπλωσης και κυριαρχίας επί των μη ευρωπαϊκών κρατών την εξυγίανσή τους, που θα επιτευχθεί χάρη στην εμπνευσμένη ηγεσία των λευκών, πίσω από την οποία όμως, σύμφωνα με τον Said, υποκρύπτεται η εξάρτηση από τη χρήση βίας ως μέσου εξαναγκασμού και συμμόρφωσης με τις επιταγές της εκάστοτε αποικιακής διοίκησης.⁴⁰

Συνοψίζοντας, υπογραμμίζεται ότι η θεώρηση της Αιγύπτου από τους Βρετανούς, όπως διαπιστώνεται μέσα από τα γραπτά των τριών αξιωματούχων που εξετάστηκαν, διαποτίζεται από μια έντονα φυλετική αντίληψη, η οποία θέτει στη μια πλευρά την αποτελεσματική και κινούμενη με κριτήρια τη λογική και το πρακτικό αίσθημα Δύση, την οποία έπειτα αντιπαραβάλλει με την Ανατολή που κρίνεται ότι διακατέχεται από διαφθορά και άλογα αισθήματα. Η άποψη αυτή οδηγεί στην εμφάνιση χωριστών σφαιρών δράσης για τους αποικιοκράτες και τους αποικιοκρατούμενους και εκλαμβάνει τους δεύτερους ως ακατάλληλους για αυτοκυβέρνηση απαιτώντας έτσι τη διατήρηση και διαιώνιση της ευρωπαϊκής κυριαρχίας.⁴¹

⁴⁰ Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books. A Division of Random House, New York, 1979, σ. 226.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 228.

Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923)

Ευσταθία Παρασκευά
Φιλολόγος Δ.Ε., δρ Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ

Εισαγωγή

Σκοπός του άρθρου είναι η διερεύνηση της εθνικής ιδέας που συγκροτείται με τον λόγο των ανθολογούμενων κειμένων του εγχειριδίου των *Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων*, το οποίο εκδίδεται το 1923, τη χρονιά της ελληνικής ήττας στον Μικρασιατικό Πόλεμο. Η ανθολόγηση κειμένων με ιστορικό περιεχόμενο σε ποσοστό περίπου 50% σε σχολικό εγχειρίδιο γλωσσικής διδασκαλίας κινητοποίησε την έρευνά μας, η οποία επιχειρεί με τη συνανάγνωση αυτών των κειμένων και των ιστορικών γεγονότων της εποχής που διδάσκονται τα κείμενα αυτά μια ερμηνεία της επαναπροσδιοριζόμενης εθνικής ιδεολογίας.

Ιστορικό πλαίσιο

Εθνική ιδέα

Η εθνική ιδέα που διαμορφώθηκε και κυριαρχούσε μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν η *Μεγάλη Ιδέα*, που προωθούσε τον αλυτρωτισμό, δηλαδή την απελευθέρωση των υπόλοιπων ελληνικών περιοχών που βρίσκονταν υπό οθωμανική κυριαρχία, οδηγώντας στην εθνική ολοκλήρωση. Ο όρος *Μεγάλη Ιδέα* γεννήθηκε από σχετική αναφορά του Ιωάννη Κωλέττη, σε εισήγησή του στη Συντακτική Εθνοσυνέλευση, στις 14 Ιανουαρίου 1844, και έμελλε να κυριαρχεί στην εθνική ελληνική συνθηματολογία του 19ου αιώνα, και αργότερα.¹ Κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου ανατρέπονται οι όροι συγκρότησης του βαλκανικού και μικρασιατικού χώρου για τους Έλληνες της Μικράς Ασίας και προκύπτουν νέες συνθήκες για τους Έλληνες των παραλίων. Η εγκατάλειψη του τόπου τους, αναγκαστική ή όχι, και κυρίως η εξουδετέρωση των θεσμών που εξασφάλιζαν την πολιτικά ασφαλή και νόμιμη ένταξή τους ως συνόλου, δημιουργεί στον χώρο και την κοινωνία το πλαίσιο αναπαραγωγής του «αλυτρωτισμού». Κατά συνέπεια, το ελληνικό κράτος όχι μόνο αναλαμβάνει την πολιτική και εθνική εκπροσώπηση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας αλλά νομιμοποιείται να ασκεί αλυτρωτική πολιτική με σκοπό την ενσωμάτωση αυτών των Ελλήνων στο «αλύτρωτο ελληνικό έθνος».² Η ανάγκη ανασυγκρότησης της εθνικής ιδέας κατά τον Μεσοπόλεμο γίνεται αναγκαία και επιβάλλεται όχι μόνο ως συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής αλλά και ως αποτέλεσμα της παρατεταμένης πολιτικής κρίσης αυτής της εικοσαετίας. Καθώς τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα

¹ Θεόδωρος Γ. Ελευθεράκης, *Εθνικό Σχολείο: Ιδεολογικές, κοινωνικοπολιτικές και φιλοσοφικές συγκρούσεις στο Μεσοπόλεμο*, Gutenberg, Αθήνα 2006, σ. 34-35.

² Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. - 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, β' έκδοση, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ. 532.

λαμβάνουν εκρηκτικές διαστάσεις, η εγγάραξη μιας εθνικής ταυτότητας που θα λειτουργεί συνεκτικά, αποσιωπώντας ή παρακάμπτοντας υπαρκτές και οξύτατες κοινωνικές αντιθέσεις, μοιάζει να είναι όχι μόνο χρήσιμη αλλά και αναγκαία.³

Η χρονιά έκδοσης του σχολικού εγχειριδίου της έρευνάς μας είναι το 1923, όταν έχει συντελεστεί η ήττα του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, τον Σεπτέμβριο του 1922, στη Μικρά Ασία, γι' αυτό κρίνεται αναγκαίο να παρουσιαστεί η πολιτική και κοινωνική ατμόσφαιρα αυτής της εποχής.

Πολιτικό πλαίσιο

Οι Φιλελεύθεροι χάνουν τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 και με την παλινόρθωση του βασιλιά Κωνσταντίνου, τον Δεκέμβριο του 1920, ολοκληρώνεται η επικράτηση του αντιβενιζελισμού, δηλαδή το πέρασμα στη νέα φάση του Διχασμού, που επρόκειτο να διαρκέσει περίπου δύο χρόνια, καθώς αμέσως απομακρύνθηκαν βενιζελικοί αξιωματικοί από το μικρασιατικό μέτωπο.⁴ Η ήττα και η κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου είχαν προκαλέσει αναταραχή στον λαό και συνθήκες αποδιοργάνωσης στο κράτος. Στις 14 Σεπτεμβρίου είχε επικρατήσει το κίνημα Πλαστήρα - Γονατά και στις 15 Νοεμβρίου εκτελέστηκαν οι «*επί έσχάτη προδοσία*» κατηγορούμενοι στην περίφημη «*δίκη τῶν ἔξ*». Το φθινόπωρο του 1922 τα δημοσιονομικά προβλήματα και η νομισματική αστάθεια καθιστούσαν ιδιαίτερα κρίσιμη την κατάσταση για το κράτος και τη δυνατότητα συνέχισης της λειτουργίας του, εξαιτίας του φόβου διατάραξης της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Η έλευση των προσφύγων –περίπου 1.500.000– προκάλεσε απότομη πληθυσμιακή αύξηση και ανέτρεψε την ισορροπία ανάμεσα στη παραγωγή και την κατανάλωση. Ο κίνδυνος της λιμοκτονίας και της κοινωνική έκρηξης ήταν μεγάλος.⁵ Οι πολιτικές δυνάμεις της χώρας βρίσκονταν σε αναβρασμό τέτοιο, ώστε επιβλήθηκε δικτατορία, όταν διαπίστωσαν πως οι εκλογές, πριν την εγγραφή των προσφύγων στους εκλογικούς καταλόγους, θα κατέληγαν στην επανάληψη της ήττας του Νοεμβρίου του 1920. Σχηματίστηκε στρατιωτική κυβέρνηση με πρωθυπουργό το μέλος της «Επαναστάσεως» αξιωματικό του στρατού ξηράς Στυλιανό Γονατά. Στις 12 Οκτωβρίου συστήνεται έκτακτο στρατοδικείο, για να δικάσουν οι κατηγορούμενοι για την ήττα στη Μικρά Ασία, ωστόσο, η βεβιασμένη δίκη και εκτέλεση απάλλασσαν στα μάτια πολλών Ελλήνων τους εκτελεσθέντες από τις πραγματικές ευθύνες τους: από ένοχοι γίνονταν θύματα και αναγορεύονταν σε σύμβολο της εύθραυστης ενότητας της παράταξης την οποία εκδίωξε από την εξουσία το κίνημα του 1922 και μοχλός της κινητοποίησης των οπαδών της. Παράλληλα, η δίκη και η εκτέλεση έκλειναν τη συζήτηση για τα πραγματικά αίτια της ήττας και της τραγωδίας των προσφύγων. Βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί χρησιμοποιούσαν τον όρο «ατύχημα» –«ατύχημα της Μικράς Ασίας» και

³ Δημήτρης Χρ. Ξιφαράς, «Η ελληνική εθνικιστική ιδεολογία στο Μεσοπόλεμο: Όψεις διαμόρφωσης της εθνικής θεωρίας. Μέρος Β'», *Θέσεις* 54, Ιανουάριος - Μάρτιος 1996, διαθέσιμο στο http://www.theseis.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=525 (προσπελάστηκε: 15.3.2020).

⁴ Γιάννης Γιαννουλόπουλος, *Εξωτερική πολιτική στις αρχές του 20ού αιώνα*, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιστ. επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 129-130.

⁵ Κώστας Γ. Τζιάρας, «‘Δε μας τρομάζει ο θάνατος – μας τρομάζει η πείνα’». Η “κίνησις της εγκληματικότητας” στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο της έλευσης των μικρασιατών προσφύγων του 1922», στο Έφη Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2017, σ. 214.

«εθνικόν ατύχημα»— ενώ διάφοροι επαρχιακοί φιλοβασιλικοί σύλλογοι μιλούσαν επίσης για «εθνικά δυστυχήματα». Τελικά καταστάλαξαν, μετά την εκτέλεση των έξι, στον όρο «καταστροφή», καθώς είχε το πλεονέκτημα ότι δήλωνε το μέγεθος των απωλειών ως αποτέλεσμα φυσικών δυνάμεων πέρα από ανθρωπίνο έλεγχο.⁶

Οι πρόσφυγες στην ελληνική κοινωνία

Η ήττα στον Μικρασιατικό Πόλεμο σηματοδότησε το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και είχε ως συνέπεια τη δημιουργία ενός πρωτόγνωρου, σε παγκόσμιο επίπεδο, προσφυγικού κύματος. Η αποκατάσταση των προσφύγων του 1922 ήταν το μεγαλύτερο εγχείρημα που ανέλαβε ποτέ το ελληνικό κράτος και παράλληλα σημάδεψε την Ελλάδα πολιτικά, οικονομικά και πολιτισμικά. Η ελληνική κοινωνία βρισκόταν για μια δεκαετία ήδη σε στρατιωτική εγρήγορση, με τους Βαλκανικούς Πολέμους, τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο έως την ήττα του εκστρατευτικού σώματος στη Μικρά Ασία, τον Σεπτέμβριο του 1922, όμως η υποχώρηση του ελληνικού στρατού και το προσφυγικό ρεύμα προκάλεσαν μια βαθύτερη ρήξη και ένα μεγάλο σοκ στην ελληνική κοινωνία.⁷

Οι πρόσφυγες κατέφθασαν στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση του μετώπου στη Μικρά Ασία και τη φυγή του στρατού προς τα παράλια. Είχαν προηγηθεί, το 1914, πρόσφυγες από την Τουρκία, τη Βουλγαρία, καθώς και περιοχές του Καυκάσου της επαναστατημένης Ρωσίας, μετά το 1917, αλλά ο μεγάλος όγκος ήρθε το 1922 και μέσα τεςτο 1924, με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Οι ανταλλαχθέντες βρίσκονταν σε κάπως καλύτερη κατάσταση από τους πρόσφυγες του 1922.⁸ Αρχικά, αν και διαπιστώνεται μια ανομοιογένεια, στον πολιτισμικό τομέα, μεταξύ των προσφύγων, τελικά εισήλθαν σε μια διαδικασία πολιτισμικής ομογενοποίησης, χάρη στη συγκρότηση μιας κοινής προσφυγικής ταυτότητας, του ετεροπροσδιορισμού τους σε σχέση με τους γηγενείς πληθυσμούς. Αυτό που χρειάζονταν οι πρόσφυγες και προσέφερε ο Βενιζέλος ήταν η άμεση ενσωμάτωσή τους στην οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, καθώς η κοινωνική και οικονομική τους ανέλιξη καθυστερούσε, και ακόμη περισσότερο η πολιτισμική τους αφομοίωση.⁹ Η εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο δείχνει την προσπάθεια δημιουργίας εθνικά ομοιογενών κρατών στην περιοχή της Βαλκανικής, ως προϋπόθεση για την εξάλειψη εθνοτικών συγκρούσεων. Η πολιτική αυτή προσπάθεια δρομολογήθηκε στην Ελλάδα από τον βενιζελισμό, ο οποίος πριν το 1922 στόχευε στην απελευθέρωση των αλύτρωτων με την αντίστοιχη εδαφική επέκταση του εθνικού κράτους, ενώ μετά στόχευε στην αφομοίωση των Νέων Χωρών και των προσφύγων με την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας και τη δημιουργία μιας νέας εθνικής ταυτότητας.¹⁰ Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και υπό τον φόβο

⁶ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Κοινοβούλιο και δικτατορία, 1922-1936» στο Χατζηιωσήφ (επιστ. επιμ.), *ό.π.*, σ. 429-431.

⁷ Μενέλαος Χαραλαμπίδης, «Από τα πελατειακά δίκτυα στη συλλογική δράση. Η εμφάνιση του Κομμουνιστικού Κόμματος στις προσφυγικές ανατολικές συνοικίες της μεσοπολεμικής Αθήνας», στο Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 187.

⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας στον Μεσοπόλεμο», στο Χατζηιωσήφ (επιστ. επιμ.), *ό.π.*, σ. 303-304.

⁹ Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 189, 192.

¹⁰ Δ. Μπαλαμπανίδης - Κ. Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των ανταλλαξίμων προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 36.

της ανεξέλεγκτης κοινωνικής έκρηξης, η διαχείριση του προβλήματος επιχειρήθηκε μέσω της αποκατάστασης των προσφύγων και η αρχικά έκρυθμη κατάσταση σταδιακά εξομαλύνθηκε.¹¹ Ο χωροταξικός διαχωρισμός προσφύγων και γηγενών, με την εγκατάσταση των προσφύγων σε συνοικίες περιμετρικά του οικιστικού ιστού των πόλεων και σε απόσταση από τους γηγενείς, εξασφάλιζε την άμβλυνση των εντάσεων από τον διαρκή συγχρωτισμό προσφύγων και γηγενών, όμως ταυτόχρονα ενίσχυε τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στις δύο πληθυσμιακές ομάδες. Ο αυτοπροσδιορισμός προσφύγων και γηγενών τόνιζε τα μεταξύ τους διαφοροποιητικά στοιχεία, λειτουργώντας ενοποιητικά στο πλαίσιο της κάθε ομάδας, ενώ η διάσταση ανάμεσα σε πρόσφυγες και γηγενείς κυρίως οφειλόταν στις πολιτικές και οικονομικές τριβές μέσα στις δύσκολες μεσοπολεμικές συνθήκες συμβίωσης.¹²

Συμπερασματικά, μετά την ήττα της επεκτατικής πολιτικής με στρατιωτικά μέσα, προβάλλει το αίτημα της εσωτερικής ανασυγκρότησης της Ελλάδας. Τα κύρια προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα ήταν η στέγαση και η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων, η αγροτική μεταρρύθμιση, η προστασία του εμπορίου και η ανάπτυξη της βιομηχανίας.¹³ Τα προβλήματα αυτά οδήγησαν στην ανάγκη ενσωμάτωσης των προσφυγικών πληθυσμών, επούλωσης του τραύματος του πολέμου και στη συνακόλουθη δοκιμασία κράτους και κοινωνίας σε όλους τους τομείς. Τη διαχείριση αυτών των προβλημάτων ανέλαβε η εκπαίδευση με ρόλο ενοποιητικό.

Ιστορική μνήμη και εκπαίδευση

Στα βιβλία Γλώσσας και Ιστορίας, η αφήγηση συνοψίζεται στην επιβίωση του ελληνικού έθνους παρά τις επιθέσεις «άλλων», δηλαδή παρουσιάζεται ως έθνος ηρωικό και αμυντικό, που δεν έχει βλάψει ποτέ κανέναν, ενώ έχει βλαφθεί και αδικηθεί από τους άλλους, και κατασκευάζει την εικόνα ενός έθνους θυμάτων, εικόνα απορριπτική της βίας και των πολέμων, αλλά μόνο όταν προέρχονται από άλλους. Παρουσιάζονται οι πόλεμοι ως εγγενή ελαττώματα των εθνών και όχι ως κοινωνικά προϊόντα που σχετίζονται με τα οικονομικά συμφέροντα και τα πολιτικά καθεστώτα ή τις διεθνείς ισορροπίες.¹⁴

Το σχολείο είναι φορέας του «κανόνα» της συλλογικής μνήμης, καθώς μέσα από τη διδασκαλία κωδικοποιούνται και αναμεταδίδονται όλα τα «σημαντικά» γεγονότα και εκπαιδεύεται στο συλλογικό ανήκειν όλη η κοινότητα, που υπερβαίνει τα όρια του σχολείου και του κράτους. Οι συλλογικές μνήμες γεννιούνται από επικοινωνίες των μελών μιας κοινότητας σχετικά με το νόημα του παρελθόντος. Τη λειτουργία της μνήμης διαταράσσει το τραύμα, καθώς είναι δύσκολο να ταξινομηθεί, να νοηματοδοτηθεί και να γίνεται θέμα αφήγησης.¹⁵

Το σύνολο των αντιλήψεων για τη Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί το Παγιωμένο

¹¹ Τζιάρας, «“Δε μας τρομάζει ο θάνατος”...», *ό.π.*, σ. 229.

¹² Χαραλαμπίδης, *ό.π.*, σ. 189-190.

¹³ Γεωργία Λαδογιάννη, *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο: Η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983, σ. 17.

¹⁴ Άννα Φραγκουδάκη, «Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους», στο Α. Φραγκουδάκη - Θ. Δραγώνα (επιμ.), «*Τι είν' η πατρίδα μας;*» *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 158-159.

¹⁵ Αντώνης Λιάκος, «Τι είναι “μνήμη”», στο Ν. Παπαδημητρίου - Α. Αναγνωστόπουλος (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2017, σ. 32-44.

Πολιτισμικό Μικρασιατικό Τραύμα, το οποίο στοχεύει στη διατήρηση του τραύματος και του άσβεστου θυμού από γενιά σε γενιά, αντί στη διεργασία του. Βασίζεται στην άρνηση της πραγματικότητας και σε έναν ατέρμονο θρήνο. Η διαδικασία του πένθους δεν μπορεί να τελειώσει, γιατί οι θρηνούντες δεν έχουν αποδεχθεί τον αποχωρισμό.¹⁶ Στην ελληνική περίπτωση μπορούμε να διακρίνουμε μια εξαιρετικά ισχυρή σχέση ανάμεσα στην ιστορική και την εθνική μνήμη, και μάλιστα να υποθέσουμε πως η έννοια της ιστορικής μνήμης απορροφάται από την έννοια της εθνικής μνήμης.¹⁷ Σε αυτό το πλαίσιο της σχολικής εθνικής ιστορικής αφήγησης εντοπίζουμε τον μύθο. Μύθος και ιστορία έχουν μια κοινή λειτουργία, δημιουργούν ταυτότητες με στοιχεία γνωστικά και συναισθηματικά. Ο μύθος, χωρίς να εξισώνεται με προκαταλήψεις, έχει χαρακτηριστικό την υπερχρονικότητα και επιβάλλει δεσμεύσεις στο παρόν, καθώς, αν και δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ως συμβάν, έχει διαστάσεις συναισθηματικές, που αφορούν το καλό, το κακό, το δίκαιο και το άδικο.¹⁸ Στα κείμενα που ανθολογούνται στο εχειρίδιο της έρευνάς μας η συλλογική μνήμη, το τραύμα, ο μύθος και η λογοτεχνική ιστορική αφήγηση κυριαρχούν. Είναι μάταιο να αναζητάμε την ιστορική πραγματικότητα και την ακαταμάχητη αλήθεια σε δημιουργήματα που έπλασε αρκετά αυθαίρετα η συγκίνηση, η αισθητική δεξιότητα και η καλλιτεχνική φαντασία.¹⁹

Κείμενα

Ταυτότητα του εγχειριδίου

Το 1923 κυκλοφορεί η α΄ έκδοση του σχολικού εγχειριδίου για την Γ΄ τάξη των Ελληνικών Σχολείων,²⁰ με Υπουργική Απόφαση/Σύμβαση: 15530/4.5.1923. Ανθολόγος είναι ο Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, εκδότης ο Φωκίων Σταύρου, τόπος έκδοσης η Αθήνα και έτος το 1923, με βενιζελική κυβέρνηση του Στυλιανού Γονατά. Ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου ήταν φιλοβενιζελικός και δημοτικιστής. Περιλαμβάνει 162 σελίδες, όπου ανθολογούνται κείμενα, τα οποία αντλούν από τον οικογενειακό και κοινωνικό βίο και το εθνικό παρελθόν. Στο τέλος του βιβλίου παρατίθενται βιογραφικά των συγγραφέων. Τα πενήντα κείμενα ανθολογούνται χωρίς κάποιο ταξινομικό σύστημα. Τα ιστορικά γεγονότα που καλύπτουν αφορούν τη βυζαντινή εποχή (ένα κείμενο), την Ελληνική Επανάσταση (δεκαέξι κείμενα), τον Μακεδονικό Αγώνα (ένα κείμενο), τους Βαλκανικούς Πολέμους (ένα κείμενο) και τη Μικρασιατική Εκστρατεία και καταστροφή (τέσσερα κείμενα, τα οποία προτάσσονται των άλλων). Σε σύνολο πενήντα κειμένων, τα είκοσι τρία είναι ιστορικού περιεχομένου, που αφορά την εθνική ιστορία. Η γλώσσα είναι η απλή καθαρεύουσα και η δημοτική.

Μια ανθολογία θέτει ζητήματα που αφορούν όχι μόνο τους δρώντες, δηλαδή συγγραφείς, αναγνώστες, κριτικούς, αλλά και θεωρητικά - ιδεολογικά θέματα, ιδιαίτερα, μάλιστα,

¹⁶ Λίμπυ (Ελευθερία) Τατά Αρσέλ, *Με τον διωγμό στην ψυχή. Το τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής σε τρεις γενιές*, Κέδρος, Αθήνα, 2014, σ. 44.

¹⁷ Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης» στο Παπαδημητρίου - Αναγνωστόπουλος (επιμ.), ό.π., σ. 45-63.

¹⁸ Αντώνης Λιάκος, *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*, Πόλις, Αθήνα, 2017, σ. 49-50.

¹⁹ Γ. Κόκκινος, Π. Κιμουρτζής, Μ. Ματούση, «Ιστορία και λογοτεχνία: Χάδια, χαστούκια και το Χαστουκό-δεντρο του Άρη Μαραγκόπουλου», στο Α. Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 153-185.

²⁰ Απευθύνεται σε μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου, σε αντιστοίχιση με τα σημερινά δεδομένα.

εφόσον πρόκειται για ανθολογία που προορίζεται για διδασκαλία στη δημόσια εκπαίδευση. Μια πρώτη σειρά ερωτημάτων αφορά τους στόχους της, εάν επιδιώκει να δώσει μια ακριβή εικόνα μιας εποχής ή της λογοτεχνικής παράδοσης, με κριτήρια συγκρότησης την πληρότητα, την αντιπροσωπευτικότητα και την αισθητική. Παράλληλα, θέτει και ζητήματα τεχνικής, δηλαδή πώς επιλέγεται το υλικό, πώς γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας, πώς οργανώνεται χρονολογικά, αν εντάσσεται σε γραμματολογικές κατηγορίες και περιοδολογήσεις, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού κανόνα (πολιτιστικό υπόδειγμα που βασίζεται σε υποκειμενικές, ιδεολογικές, αισθητικές, πολιτικές, ταξικές, εθνοτικές και κάθε άλλου είδους κανονιστικές επιλογές λογοτεχνικών έργων²¹), καθώς ο διαμεσολαβητικός ρόλος της είναι καθοριστικός στη συσσώρευση και μετάδοση του εθνικού λογοτεχνικού κεφαλαίου διαμέσου εκπαιδευτικών θεσμών.²²

Η ανθολογία της έρευνάς μας προκαλεί ερωτήματα, καθώς η συλλογή των κειμένων δεν υπακούει στην αποτύπωση μιας λογοτεχνικής παράδοσης ή σε κάποια λογοτεχνική περιοδολόγηση. Τα ερωτήματά μας, σύμφωνα με το περιεχόμενο των κειμένων, συγκλίνουν στο ζήτημα της συγκρότησης εθνικής ταυτότητας στους αναγνώστες-μαθητές ως κυρίαρχου στόχου, μέσα στο ιστορικό πλαίσιο του Μεσοπολέμου και κυρίως του 1923 (α' έκδοση του ανθολογίου), χρονιάς ιστορικά προσδιορισμένης από την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μικρασιατική Εκστρατεία.

Σύμφωνα με τα Αναλυτικά Προγράμματα, ΦΕΚ 6/21.1.1923, Τεύχος Β' (Υπουργικά Αποφάσεις και Εγκρίσεις), προβλέπονται για την Γ' τάξη δύο ώρες διδασκαλίας του μαθήματος. Στόχος είναι η ανάγνωση κειμένων του 19ου και 20ού αιώνα, όπως και στις προηγούμενες τάξεις. Οι ασκήσεις είναι η σύνθεση βιογραφίας και χαρακτηρισμοί ιστορικών προσώπων, σύμφωνα με τις γνώσεις των μαθητών, προερχόμενες «από τά κείμενα και τό μάθημα της Ιστορίας».²³ Παρατηρούμε πως τα Αναλυτικά Προγράμματα καθορίζουν τον εθνοκεντρικό προσανατολισμό του μαθήματος, στο οποίο, παράλληλα με τη γλωσσική καλλιέργεια, επιδιώκεται η καλλιέργεια εθνικής και ιστορικής συνείδησης.

Τα αποσπάσματα των κειμένων παρατίθενται με την ιστορική σειρά των γεγονότων που αφηγούνται.

Η ανέγερση του περίλαμπρου ναού της Αγίας Σοφίας είναι το θέμα του παρακάτω κειμένου που ανθολογείται στο εγχειρίδιο.

«Η Αγία Σοφία», Χάρης Ήμερινός

Όταν τό έτος 532, ό Ίουστινιανός συνέλαβε τήν ιδέαν ν' ανεγείρη τόν οἶκον τοῦτον τοῦ Θεοῦ, ἐπόθησε νά τοῦ δώσῃ ὅ,τι πολυτελέσ καί πολύτιμον ὑπῆρχεν εἰς τόν κόσμον.

[...] τά περιφημότερα λατομεῖα εἰργάσθησαν νά στείλουν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν τά πολύτιμα τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ναῶν. [...] Ἀθηνῶν, τῆς Ρώμης, τοῦ Βυζαντίου, τῆς Ἐφέσου, τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀσίας. Τά λευκά μάρμαρα τῆς Προκονήσου, τ' ἀνοικτοπράσινα τῆς Καρυστίας, [...] ἀφθόνως τόν χρυσόν, τόν ἔλεφαντόδοντα, τόν ἄργυρον, τοὺς

²¹ Στέφανος Κωνσταντινίδης, «Ο λογοτεχνικός κανόνας για ένα πολιτιστικό υπόδειγμα», *Απόψεις*, <https://www.apopseis.com/o-logotechnikos-kanonas-gia-ena-politistikiko-yrodigma/> (προσπελάστηκε: 28.6.2021).

²² Δημήτριος Καργιώτης, «Γεωργία Λαδογιάννη, *Σκοτεινή ρίζα, Ανθολογία λυρισμού*. Τόμος Α: 1900-1940, Τόμος Β: 1940-2000. Εκδόσεις Παπαζήση, 2014, 2016», <https://www.academia.edu/29854043>, (προσπελάστηκε: 28.6.2020).

²³ ΙΕΠ, Ιστορική Συλλογή, ΦΕΚ Προγράμματα Σπουδών, ΦΕΚ 6/21.01.1923, Τεύχος Β, <http://e-library.iep.edu.gr/iep/collection/curricula/item.html?code=1923-006B&tab=01> (προσπελάστηκε: 25.3.2020).

πολυτίμους λίθους. [...] Ἐστάθη ὑπό τόν μέγαν θόλον, [...]. Δέν δίστασε νά καυχηθῆ ὅτι ἐνίκησεν τόν Σολομώντα. [...]

Κατά τήν παράδοσιν ἄγγελος Κυρίου ἀγρυπνεῖ ἐπί τῆς στερεότητος τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἐν ᾧ ἐκτίζετο ὁ ναός, λέγει ἡ παράδοσις, κάποτε ὅπου οἱ ἐργάται διέκοψαν τήν ἐργασίαν διά τό γεῦμα, ἔμεινεν εἰς τήν οἰκοδομήν μόνον τό δωδεκαετές παιδί ἐνός ἀρχιεργάτου. Αἴφνης τοῦ ἐμφανίζεται πρόσωπον μέ πολυτελή ἀμφίεσιν τιτλούχου τοῦ Παλατίου καί τό ἐρωτᾷ πού εἶναι οἱ ἐργάται. [...] Ὁ ἄρχων τό ἐπρόσταξε νά τρέξη καί νά ζητήσῃ τούς ἐργάτας. «Ὡς νά ἐπανελθῆς εἶπε, θά φυλάξω ἐγώ τήν οἰκοδομήν. Τό ὀρκίζομαι εἰς τό ὄνομα τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰς τήν ὁποίαν ἀνεγείρεται τό κτίσμα». [...] Ἐκτοτε ἄγγελος τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος περιμένει τήν ἐπανοδόν του εἶναι εἰς τήν θέσιν ἐκείνην καί φρουρεῖ κατά τήν ὑπόσχεσιν τήν ὁποίαν ἔδωσε, τήν στερεότητα τοῦ θείου κτίσματος.²⁴

Στο εκτενές κείμενο συμπλέκονται ιστορικές πληροφορίες για την οικοδόμηση του ναού και θρύλοι για την παρεχόμενη θεϊκή βοήθεια για την ασφάλεια στη στατικότητα του στους αιώνες, στοιχεία που συνθέτουν το κυρίαρχο εθνικό αφήγημα περί αδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας. Ο συνδυασμός ιστορικών πληροφοριών και θρύλου κατασκευάζει μια υπερφυσική αντίληψη για την αρχιτεκτονική δημιουργία, η οποία θα λειτουργήσει ως σύμβολο μιας λαμπρής εποχής, της Βυζαντινής. Στα 1923, όταν ανθολογείται το κείμενο, με τις συνέπειες της Μικρασιατικής ήττας να ματαιώνουν τη Μεγάλη Ιδέα, η εθνική συσπείρωση μπρος στην πολύπλευρη αυτή δοκιμασία απαιτεί τη δημιουργία ενός ενοποιητικού εθνικού αφηγήματος.

Το δημοτικό τραγούδι που ακολουθεί συνοδεύεται στο εγχειρίδιο από μια υποσημείωση με ιστορικές πληροφορίες σχετικά με την παράδοση της Πάργας από τους Άγγλους στους Τούρκους στις 28 Απριλίου 1819.

«Τῆς Πάργας», δημοτικό τραγούδι

«Μαῦρο πουλάκι, πόρχεσαι ἀπό τ' ἀντίκρυ μέρη,
Πές τί κλάψαις θλιβεραῖς, τί μαῦρα μοιρολόγια
Ἀπό τήν Πάργα βγαίνουνε, πού τά βουνά ραγίζουν;

[...]

Βλέπεις ἐκείνη τήν φωτιά μαῦρο καπνό πού βγαίνει;
Ἐκεῖ καίγονται κόκκαλα ἀντρειωμένων,
Πού τήν Τουρκία τρομάζανε καί τό Βεζύρη κάψαν.
Ἐκεῖ ἔναι κόκκαλα γονιοῦ, πού τό παιδί τά καίει,
Νά μήν τά βροῦνε οἱ Λιάπηδες, Τούρκοι μήν τά πατήσουν .

[...]

Πάργα Τουρκιά σέ πλάκωσε, Τουρκιά σέ τριγυρίζει.

[...]

Εἶχες λεβέντες σά θεριά, γυναῖκες ἀντρειωμένες,
Πό ἔρωγαν βόλια γιά ψωμί, μαπαοῦτι γιά προσφάγι.
Τ' ἄσπρα πουλήσαν το Χριστό, τ' ἄσπρα πουλοῦν καί σένα.²⁵

Το δημοτικό τραγούδι αφηγείται την απελπισία των κατοίκων της Πάργας, οι οποίοι ανα-

²⁴ Ζαχαρίας Λ. Παπαντωνίου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα, Τόμος Γ', ἐγκεκριμένα ὑπό τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, Γ' τάξεως τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων καί τήν ἀντίστοιχον τῶν ἄλλων σχολείων*, πρώτη ἐκδοσις, Φωκίων Σταύρου, Εκδότης, Ἐν Αθήναις 1923, σ. 144-147.

²⁵ *Ο.π.*, σ. 139.

γκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον τόπο τους το 1819, όταν οι Άγγλοι παρέδωσαν αυτή την περιοχή στους Τούρκους. Οι Παργινοί, πριν την αποχώρησή τους, έκαψαν τα κόκκαλα των προγόνων τους, για να μην τα βεβηλώσουν οι Τούρκοι κατακτητές. Παραστατικά, με τον πλούσιο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο, παρουσιάζεται ο ηρωισμός τους, *ο οποίος*, όμως, ακυρώνεται, διότι η απώλεια της πατρίδας τους ήταν αποτέλεσμα οικονομικής συναλλαγής Άγγλων και Τούρκων και όχι της δικής του δειλίας ή ήττας στη μάχη. Αυτό, βέβαια, καθιστά την απώλεια οδυνηρότερη, διότι η γενναιότητά τους δεν στάθηκε αρκετή να τους προστατέψει από τον εκπατρισμό και το χρήμα αποδεικνύεται ισχυρός και ύπουλος αντίπαλος, μήνυμα με διαχρονική αξία. Η δημοτική παράδοση εξαίρει τον «εθνικό εαυτό» και τον εξιδανικεύει, προβάλλοντας την ηθική ακεραιότητα και την ανωτερότητά του έναντι ύπουλων πρακτικών, όπως είναι η χρήση του χρήματος, που ταυτίζεται με τον εθνικό άλλο, προκειμένου να υπονομευτεί η αναπαράστασή του.

Το διήγημα που ακολουθεί είναι το πρώτο του Ανδρέα Καρκαβίτσα, το οποίο γράφτηκε το 1884 και δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Έβδομάς* το 1885.

«*Η Ασήμω*», Ανδρέας Καρκαβίτσα

Ἡ φωνή ἀπέξω ἀκούστηκε πάλιν πῖο δυνατή καί τρομοκρατική:

– Φανός στό Φιλοκάλι! [...] Φευγάτε! Οἱ Τοῦρκοι πλάκωσαν! Ἄνδρες, γυναῖκες, παιδιά, σωθῆτε! [...] Εἴμαστε τριάντα ψυχές. Ἦρθαμε ἐδῶ γιά νά σωθοῦμε ἀπό τό τούρκικο λεπίδι, μά βλέπω δέ θάν τά καταφέρουμε. Τό παιδί φωνάζει. Πρέπει νά ἀποφασίσετε. Ἡ νά τό σκοτώσουμε ἢ νά χαθοῦμε κι ἐμεῖς. Ἕνα ἀπό τά δυό. Τί λέτε [...] ἐκεῖνοι ἐγύρισαν καί κοίταξαν ὁ ἕνας τόν ἄλλον. Ἔπειτα μέ μιά φωνή: – Νά τό σκοτώσουμε! Εἶπαν

– Φέρ' το δῶ, Ασήμω τό παιδί! Εἶπε σοβαρά ὁ γέροντας καί ἄπλωσε τό χέρι. Τήν ἴδια στιγμή ἔσυρε ἀπό τή ζώνη του μικρό μαχαίράκι. Ἡ Ασήμω τόν ἐκοίταξε μέ φρίκην. Καί ἐνώ τό χέρι του ἄγγιζε τό παιδί, ἐπισπάτησε καί τό ἔκρυσεν, μέ ἕνα βαρύν ὡς λέαινα βρυχηθμόν. [...] Ἡ Ασήμω ἐπετάχθη ὀρθή, μέ τά μάτια ἀνοιχτά. Ἔβγαλε φωνή πνιγμένη, ἔπεσε κάτω λιπόθυμος. Τό παιδί ἐσίγησε γιά πάντα.²⁶

Ο ηρωισμός των απλών ανθρώπων δεν εξαντλείται στο πεδίο της μάχης, αλλά εκφράζεται μέσα από διλημματικές καταστάσεις, που θυμίζουν αρχαία τραγωδία. Η θυσία ενός βρέφους κρίνεται αναγκαία για τη σωτηρία των υπόλοιπων που κινδυνεύουν μέσα στο κρυπτήριο τους από τους εχθρούς που τους αναζητούν. Η μητέρα του βρέφους αποδέχεται βουβή την αναγκαία λύση, θυσιάζοντας το παιδί της και τα μητρικά της αισθήματα στον βωμό της πατρίδας. Προβάλλεται ο ατομικός θάνατος και η εκούσια θυσία ως προϋπόθεση της επιβίωσης και σωτηρίας του έθνους.

Το παρακάτω κείμενο συνοδεύεται από την πληροφορία: Αθήνα, Δεκέμβριος 1921.

«*Τό νερό τῶν διψασμένων*», Αντώνης Τραυλαντώνης

Τόν καιρό πού ὁ Μπραΐμης μάς ἔκοψε τό νερό, πάντεχε πῶς θά παραδοθοῦμε τήν ἄλλη μέρα, ἢ θά σκάσωμε σάν τά ποντίκια. Ἡμεῖς ὁμως ἀνοίξαμε πηγάδια στόν Ἄι-Νικόλα, [...]. Αὐτοῖ μαθαίνανε τί νερό πίναμε καί ἀπορούσανε πῶς ἀκόμα βαστᾶμε. Μιά φορά κάμαμε ραΐ (ανακωχή) καί μάς στείλανε μέσα τρεῖς Μπέηδες νά μάς προτείνουν νά παραδοθοῦμε. [...] θέλανε νά ἰδοῦνε τί νερό πίναμε γιά νά καταλάβουν πόσο θά κρατήσωμε ἀκόμα. [...] Ὁ Ντάγλας λυεῖ τότε τό ἄλλο ἀσκή, γεμίζει τρία τάσα μέ καθαρό νερό καί τά δίνει στούς μπέηδες. Ἐκεῖνοι σάν βγῆκαν γελασμένοι, χαιρετᾶνε καί φεύγουνε. Πᾶνε στούς πασσάδες

²⁶ *Ο.π.*, σ. 99-105.

καί λένε «τό καί τό, οί Μεσολογγίτες ἔχουνε καθαρό [...]». Οἱ πασσάδες ἀπελπιστήκανε τότε πώς δέν θά παραδοθούμε. [...] Ἐσύ μωρέ νά τά γράψης αὐτά σά μεγαλώσεις, νά τά μάθῃ ὁ κόσμος νά ἰδῇ πῶς τό βαστάξαμε τό Μεσολόγγι.

– Θα τά γράψω, μπάρμπα Γεωργούλα.

Καί νά, πού ἐκτελῶ τήν ὑπόσχεσί μου, τώρα πού ἔγινα κ' ἐγώ μπάρμπα Ἀντώνης.²⁷

Ἡ δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου κορυφώνεται με τήν ηρωική έξοδο των πολιορκημένων, στις 10 Ἀπριλίου 1826, αφού πρώτα ἀντιστάθηκαν ηρωικά στην πείνα και τή δίψα, λόγω του αποκλεισμοῦ. Γέρος Μεσολογγίτης αγωνιστής θυμάται και ἀφηγεῖται πῶς ξεγέλασαν τους Τούρκους ὅτι πίνουν καθαρό νερό και δεν σκοπεύουν να παραδοθούν, τήν εποχή που ἦταν σε εξέλιξη τα δραματικά γεγονότα της πολιορκίας. Εἶναι εντυπωσιακός ο συνδυασμός του ηρωισμοῦ και της εξυπνάδας των πολιορκουμένων για τήν επιβίωση, ο οποίος ἀντιπαραβάλλεται προς τήν ευπιστία και τήν ἀφέλεια του εχθροῦ. Ἡ πρωτοπρόσωπη ἀφήγηση ενός αγωνιστή που βίωσε τα γεγονότα εξασφαλίζει πειστικότητα και δραματικότητα. Επιπλέον, ο ἀφηγητής και αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων ἀντιλαμβάνεται τήν ιστορική ἀξία ὅσων ἀφηγεῖται και ζητά τήν καταγραφή αὐτῶν ὡς τεκμηρίων, τέτοιων που ἀναζητᾶ σήμερα ἡ Προφορική Ἱστορία. Λειτουργεῖ ο ἀφηγητής ὡς μεταδότης της βιωμένης μνήμης, ἡ οποία ἀποκτά δημόσιο χαρακτήρα, καθώς καταγράφεται και δημοσιοποιεῖται ἀπό ἕναν δημοσιογράφο και, τελικά, γίνεται κυρίαρχη μνήμη, καθώς διδάσκεται στο σχολεῖο.²⁸

Ο συγγραφέας του παρακάτω κειμένου εἶναι ο ιστορικός και πολιτικός Σπυρίδων Λάμπρος, ο οποίος παρεμβάλλει στην ἀφήγησή του το δημοτικό τραγούδι «Τῆς Δέσπως» για τεκμηρίωση των λεγομένων του ἀπό τή λαϊκή παράδοση.

«Αἱ Ἑλληνίδες τοῦ '21», Σπυρίδων Π. Λάμπρος

Ἐν τῇ μεγάλῃ ἐπαναστάσει [...] ἦλθον ἡμέραι καθ' ἃς τοῦ λαοῦ ἐπυρπολεῖτο οἶκος, ἐκαίοντο οἱ ἀγροί, ἐβαπτίζετο εἰς αἷμα τό χωρίον, ἐσφάζετο τό βρέφος ἐπὶ τοῦ κόλπου τῶν μητέρων, ἐθυσιάζοντο οἱ υἱοί πρό τῶν ὀφθαλμῶν τῶν πατέρων. [...] Ἴδέτε τήν Μαρούλαν τῆς Λήμνου, τήν Μαρίαν τήν συγκλητικὴν τῆς Κύπρου ἀγωνιζομένης ἐναντίον τοῦ Τούρκου, πατοῦντος τό πρῶτον τό πάτριον αὐτῶν ἔδαφος. Εἶναι οἱ πρόδρομοι τῶν ἡρώιδων τοῦ Σουλίου, τῆς μητρός τῶν Μαυρομιχαλέων, τῆς Μαντοῦς Μαυρογένους, τῆς σύζυγου τοῦ Κανάρη. [...], τούς ἡρωικούς ἄθλους τῆς μεγάλης καπετάνισσας τῶν Σπετσῶν, προειδοποιοῦσι καί παρασκευάζουσιν οἱ ἀγῶνες καί αἱ θυσίαι τῶν γυναικῶν τοῦ Σουλίου. [...] Τοιαῦται ἦσαν αἱ ἡρώιδες τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τοιούτων δε γυναικῶν, αἵτινες ἦσαν ἄνδρες, οἱ σύζυγοι καί τά τέκνα ἔν καί μόνον ἄλλο ἔμεινε ν' ἀναδειχθῶσι, λέοντες. Εἶναι ἀληθῶς οἱ λέοντες, ὧν ὁ βρυχηθμός ἐσάλευσσε τά Ἑλληνικά ὄρη καί τά Ἑλληνικά πελάγη ἀπ' ἄκρου ἕως ἄκρου, οἱ λέοντες ὧν οἱ ὄνυχες ἐσπάραξαν καί κατέσχισαν τόν βαρύν πέπλον τῆς δουλείας, ἥτις ἐκάλυπτε τήν ταλαίπωρον Ἑλληνίδα γῆν ἐπὶ αἰῶνας.²⁹

Ο συγγραφέας, παρομοιάζοντας τις Ἑλληνίδες αγωνίστριες της Ἐπανάστασης με λιοντάρια, στερεοτυπικό σύμβολο δύναμης και κυριαρχίας, περιγράφει τή γενναιότητά τους και τή σπουδαία συμβολή τους στον αγώνα για τήν ἐλευθερία. Εἶναι πολύ σημαντικό ὅτι κάνει τιμητική ἀναφορά στις γυναῖκες του '21, ἐνῶ ἡ Ἱστορία ἀφήνει, συνήθως, στην ἀφάνεια

²⁷ Ο.π., σ. 31-38.

²⁸ Λιάκος, «Τι εἶναι “μνήμη”»;», ὁ.π., σ. 37.

²⁹ Παπαντωνίου, *Νεοελληνικά ἀναγνώσματα*, ὁ.π., σ. 123-126.

τη γυναικεία προσφορά στον πόλεμο, ως αποτέλεσμα των έμφυλων διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών. Ο συγγραφέας απαριθμεί περιστατικά όπου εκδήλωσαν οι γυναίκες γενναία συμπεριφορά, υπερβαίνοντας αλλά και επιβεβαιώνοντας τα στερεότυπα και την παράδοση της έμφυλης ταυτότητας, καθώς η αξία τους φαίνεται να αναγνωρίζεται μέσω της σύγκρισης με τους άνδρες, με αποτέλεσμα να καθίστανται οι ηρωίδες της Επανάστασης ισοδύναμες με αυτούς. Είναι σημαντικό στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου να προβάλλεται η δράση της γυναίκας στον εθνικό αγώνα, μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια, στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού.

Το παρακάτω κείμενο συνοδεύεται από ιστορικές πληροφορίες για τον Μακεδονικό Αγώνα, με την επισήμανση για τον Παύλο Μελά ότι ήταν ο «πρώτος μάρτυς».

«Ο θάνατος του Παύλου Μελά», Ίων Δραγούμης

Μιά μέρα κοντά στά σύνορα, φόρεσε τά όπλα του πολέμου καί πρώτη φορά φανερώθηκε καπετάνιος στά παλληκάρια του ό Μίκης Ζέζας. Τούς κάλεσε καί τούς είπε λόγια ζεστά καί φωτεινά γιά τούς Μακεδόνες πού ύποφέρουν τόσα από τούς Βουλγάρους καί γιά τό τί πρέπει νά κάμουν νά τούς σώσουν από τά βάσανα. [...] Σκοτάδι φοβερό καί άνήφορος [...] κατά τό πρσί βρέθηκαν άντίκρυ σέ έναν Τούρκικο σταθμό. Τά δάχτυλα τών ποδαριών, από τήν κακοτοπιά, καί τά γόνατά τους φριχτά πονούσαν [...] Οί Τουρκοί έσκόρπισαν, πιάνουν όμως θέσεις καί πυροβολούν καί αυτοί. Οί πυροβολισμοί κόπηκαν. [...] Ακούστηκε μιά τουφεκιά καί ύστερα μιά φωνή: «Μέ χτύπησαν, παιδιά». [...] Φάνηκαν αίματα, άρχισαν πόνοι, καί έλεγε: «Σκοτώστε με, βρέ παιδιά, πώς θά μ' άφήστε στους Τούρκους». [...] Ο σύντροφος πού είχε έλθει κοντά του, είπε: «Καπετάνιε, δέ σ' άφίνουμε στους Τούρκους» [...] Δέν μπορούσε πιά νά κουνηθί από τή θέση του, [...] ως πού δέν άκούσθηκε πιά φωνή [...]³⁰

Ο Παύλος Μελάς, σύμβολο του Μακεδονικού Αγώνα, είναι ο ήρωας του κειμένου του Ίωνα Δραγούμη, ο οποίος συμμετείχε, επίσης, στην προσπάθεια των Ελλήνων για επικράτηση στη Μακεδονία, στο πλαίσιο του αλυτρωτισμού. Περιγράφεται με παραστατικότητα και δραματικότητα ο ηρωικός χαρακτήρας και ο θάνατος του Παύλου Μελά. Αξίζει να σημειωθεί πως η αφήγηση εμπλουτίζεται από τον ευθύ λόγο του ήρωα, τεχνική που προσδίδει ιδιαίτερη συναισθηματική αξία στο κείμενο και αληθοφάνεια. Ο ηρωισμός, είτε συλλογικά είτε ατομικά, είναι στοιχείο της εθνικής ταυτότητας, έτσι, σε μια κρίσιμη στιγμή, όπως η ήττα, οι ήρωες μιλούν, υπενθυμίζουν, εμψυχώνουν το εθνικό σώμα.

Το επόμενο κείμενο είναι του δημοσιογράφου Κ. Φαλτάιτς, με χαρακτηριστικά δημοσιογραφικής ανταπόκρισης και λογοτεχνικής αφήγησης.

«Η έκστρατεία διά τής άχανοϋς Άλμυράς Έρήμου», Κωνσταντίνος Φαλτάιτς

Ή στροφή του Γ' Σώματος Στρατού προς νότον έρριπτεν όλους τούς στρατιώτας αποτόμως εις τήν έρημον [...] ή άμμος –μία λευκή καί λεπτή άμμος– ήρχισε νά κυριαρχή παντού. Τότε τά ζώα ώλιγόστεψαν τό βήμα των, τά κάρρα έτριζαν μέ ήχον θραυωμένων όστών καί τά αυτοκίνητα έβυθίσθησαν καί έχάθησαν εις τό άσπρο πυκνό σύννεφο. Μέ όλην τήν δυστυχίαν τής πορείας αυτής καί οί στρατιώται μας ήσθάνθησαν τήν χαράν τής άτελειώτου εκτάσεως καί άνεκραύγασαν μέ ύπερηφάνειαν:

– Ε, καϋμένη Μεγαλέξανδρε, πού περνούμε πάλι τό δρόμο σου.

[...] Οί άνδρες έβημάτιζαν μέσα εις τό πυκνόν συννέφωμα τής σηκωνομένης σκόνης χωρίς σχεδόν γογγυσμόν. Κάποτε-κάποτε μάλιστα άνέβαιναν καί φωναί τραγουδιών αί όποια άπετέλουν άληθινήν δροσιάν μέσα εις τό άπέραντον καϋμα. [...]

³⁰ Ο.π., σ. 36-40.

– Ποῦ ἔφθασεν αὐτή ἡ Ἑλλάς, εἶπε πάλιν ὁ φαντάρως μέ θαυμασμόν. Πῆρε νησιά, ποτάμια, κάμπους ἀπεράντους, βουνά πού δεν λυώνει ποτέ τό χιόνι καί τώρα ἀπλώθηκε καί εἰς τήν ἔρημο. Τίποτε δέν τῆς λείπει γιά να την ποῦμε «αὐτοκρατορία». [...]
Ἡ ἔρημος [...] πρὸς τό ἐσωτερικόν της ἐγίνετο περισσότερον ἀπέραντος, περισσότερον ἀμώδης, περισσότερον καυστική. [...] Ἐσταμάτων δι' ὀλίγας στιγμάς, διά περισσότερα λεπτά ἐσκοῦπιζον τόν ἰδρώτα των, προσεπάθουν νά ἀναπνεύσουν ἀνύπαρκτον καθαρόν ἀέρα καί ἐσυνέχιζον πάλιν τόν δρόμον των.³¹

Παρά τις αντίξοες συνθήκες, τα ελληνικά στρατεύματα προχώρησαν νικηφόρα στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, καταλαμβάνοντας στρατηγικούς στόχους. Η υποχώρηση των Τούρκων του Κεμάλ ανάγκασε τον ελληνικό στρατό να περάσει τον ποταμό Σαγγάριο και την Αλμυρά Έρημο. Με τη ρεαλιστική περιγραφή του αφιλόξενου τοπίου και των δύσκολων συνθηκών, κατά τη διάσχιση της Αλμυράς Ερήμου από τον ελληνικό στρατό, προβάλλεται με έμφαση η εθνική υπερηφάνεια που γεννιέται από την επιτυχή προέλαση, ως επίτευγμα του έθνους, στα βάθη της Μικράς Ασίας, στα εδάφη της αυτοκρατορίας του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η επίκληση αυτή στο αρχαίο ένδοξο παρελθόν, όταν το παρόν είναι αβίωτο, λειτουργεί ως ένας μηχανισμός άμυνας. Οι λεπτομέρειες της περιγραφής ταξινομούν την πολεμική αυτή επιχείρηση σε μια υπεράνθρωπη προσπάθεια με ασύλληπτες δυσκολίες, οι οποίες προοικονομούν το τραγικό τέλος, με την υποχώρηση του ελληνικού στρατού μπρος σε αυτές τις δυσκολίες και την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου, γεγονότα τραυματικά και πολύ κοντά, χρονικά, με την ανθολόγηση και τη διδασκαλία του κειμένου. Η υπεράνθρωπη προσπάθεια των Ελλήνων στρατιωτών λειτουργεί ως αντίδοτο στη διαφαινόμενη σκληρή ήττα, μια ατελέσφορη προσπάθεια να ανατρέψουν το προδικασμένο τραγικό τέλος, σαν να ζουν σε ένα παράλληλο σύμπαν, εκτός τόπου και χρόνου. Τελικά, ο «εθνικός εαυτός» προβάλλεται ως θύμα, ενώ ο πόνος και η συμφορά ως ενοποιητικά και αναγεννητικά στοιχεία του έθνους και ως κίνητρα δημιουργίας.

Το επόμενο κείμενο είναι το πρώτο από τα εδώ εξεταζόμενα που ανθολογείται στο εγχειρίδιο, γεγονός που συμβολίζει την προσπάθεια αισιόδοξης θέασης του μέλλοντος, παρά την εθνική ήττα στον Μικρασιατικό Πόλεμο.

«Πόνος δημιουργός», Ζαχαρίας Παπαντωνίου

Από τά βάθη τῆς καιομένης Σμύρνης [...] ἔφθανεν εἰς τό πλοῖον μας ἕνα φοβερόν ποτάμι ἤχων καί βροντῶν ἀορίστων, ἀπειλῶν, πιστολισμῶν, ἀλαλαγμῶν θριάμβου καί κραυγῶν ἰκεσίας τήν ὁποῖαν κανεῖς δέν ἤκουε. Τά πτώματα πού ἔπλεον εἰς τόν λιμένα ἐσπρώχοντο ἀπό τό ἄγριον φύσημα τοῦ ἀνέμου καί χτυποῦσαν ἐπάνω στά πλοῖα. [...] καθὼς ἀπό τό κατὰστροφμα τοῦ πλοίου εἶδα νά γίνωνται καπνός τόση ἱστορία, τόσοι ἀγῶνες, τόσα ὄνειρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, [...] τότε μοῦ ἤλθε μία σκέψις.

– Ποιός ξέρει! εἶπα, τέτοια καταστροφή θά δώσει ἴσως ἀπό τήν ψυχὴν τοῦ Ἑλληνισμοῦ μεγάλα ἔργα. [...]

– Μεγάλα πράγματα πρέπει νά βγοῦν ἀπό τήν Ἑλληνικὴν ψυχὴν ἔπειτα ἀπό τέτοια συμφορά! [...] Ὁ πόνος θά εἶναι ὁ δημιουργός ἔργων.³²

Η αφήγηση ενός διασωθέντος Σμυρνιού, που είδε την πυρκαγιά της πόλης από το κατὰστροφμα ξένου πλοίου, προβάλλει τον πόνο για την απώλεια της πλούσιας οικονομικά και πολιτισμικά πόλης, αλλά και της Μεγάλης Ιδέας. Παράλληλα με την παραστατική

³¹ Ο.π., σ. 20-22.

³² Ο.π., σ. 9-12.

περιγραφή της φλεγόμενης πόλης, παρουσιάζεται η δυναμική του ελληνικού στοιχείου στη Σμύρνη, χάρη στην οποία η πόλη ευδοκίμησε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το πνεύμα αισιοδοξίας το οποίο αποπνέει, τελικά, το κείμενο: «Ο πόνος θά εἶναι ὁ δημιουργός ἔργων». Είναι αξιοσημείωτο πως το κείμενο ανθολογείται στα 1923, σχεδόν σύγχρονα με τη μικρασιατική απώλεια, επομένως η αισιόδοξη θέαση του μέλλοντος κρίνεται απαραίτητη, ακόμη κι αν οι συνθήκες δεν ενθαρρύνουν μια τέτοια προοπτική.

Συμπεράσματα

Παρατηρούμε πως τα κείμενα έχουν ιστορικό προσανατολισμό, με πολλές ιστορικές πληροφορίες, αν και το μάθημα στο οποίο αυτά διδάσκονταν δεν ήταν η Ιστορία, αλλά το μάθημα των Νέων Ελληνικών, με αποτέλεσμα να αναδεικνύεται ο εθνικός χαρακτήρας της Γλώσσας και της Λογοτεχνίας. Γίνεται μια αναπαραγωγή των γνώσεων που προσλάμβαναν οι μαθητές στο μάθημα της Ιστορίας, αλλά αναπαραγωγή με πολλά κενά και ασυνέχειες, με την επιλεκτικότητα να λειτουργεί ως στοιχείο της εθνικής αφήγησης. Τα περισσότερα κείμενα ανήκουν στον χώρο της Λογοτεχνίας, όπου η συγκινησιακή χρήση του λόγου, με τα ποικίλα σχήματα λόγου και τα πλούσια εκφραστικά μέσα, καθιστά την αφήγηση και την περιγραφή παραστατική, με την ταυτόχρονη συναισθηματική κινητοποίηση του δέκτη. Κάποια κείμενα υπογράφονται από έγκριτους ιστορικούς, όπως τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τον Σπυρίδωνα Λάμπρου, τους κατεξοχήν εισηγητές και εκπροσώπους της εθνικής ιστοριογραφίας, και άλλα παρουσιάζουν τις αφηγήσεις ως προσωπικά βιώματα αγωνιστών και αποκτούν πειστικότητα με το κύρος της προφορικής μαρτυρίας και της βιωμένης εμπειρίας. Βέβαια, ο στόχος των κειμένων αυτών δεν είναι μόνο η γλωσσική καλλιέργεια αλλά και η εθνοκεντρική γνώση, με στόχο, τελικά, την εδραίωση εθνικής συνείδησης, καθώς τα περισσότερα γράφονται σε άλλο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο από την εποχή που διδάσκονται. Επομένως, τα κείμενα, λογοτεχνικά και μη, αυτοτελή ή σε αποσπάσματα, υπηρετούν τη διαμόρφωση και την πρόσληψη της εθνικής ιδέας από τους μαθητές, επιτελώντας μια ιδιότυπη ιστορική εκπαίδευση.

Τα ιστορικά γεγονότα αφορούν το Βυζάντιο και τη νεότερη ελληνική ιστορία. Από τα κείμενα της νεότερης ελληνικής ιστορίας υπερέχουν αριθμητικά αυτά που έχουν θέμα τους την Ελληνική Επανάσταση, εποχή δόξας, ηρωισμού και συγκρότησης του εθνικού αφηγήματος. Το ελληνικό κράτος προκύπτει από αυτή την επανάσταση και επεκτείνεται εδαφικά, μεταξύ άλλων, με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Αιφνίδια, όμως, η Μικρασιατική Καταστροφή ματαιώνει το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, αυτό της Μεγάλης Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, και ο ελληνισμός βιώνει το τραγικότερο εθνικό γεγονός της νεότερης ιστορίας του. Η τραγωδία αυτή καταγράφεται συγχρόνως, σχεδόν, με τη συντέλεσή της, σε κείμενα που αποτελούν ανταποκρίσεις δημοσιογράφων ή προφορικές μαρτυρίες επιζώντων, όπως τουλάχιστον παρουσιάζονται, κάτι που συντελεί στην απόδοση ιστορικής εγκυρότητας στο γεγονός και στην ένταξή του στην εθνική ιστορία, παράλληλα με την ανθολόγηση αυτών των κειμένων στη συγχρονία του γεγονότος.

Αξιοπρόσεκτο, επίσης, είναι ότι προβάλλονται γεγονότα ενοποιητικά και όχι διχαστικά, καθώς ένα έθνος που διεκδικεί τεκμήρια μακραίωνης δοξασμένης πορείας αποσιωπά διασπαστικά γεγονότα, όπως εμφύλιες συγκρούσεις ή προδοσίες, διότι αυτά υπενθυμίζουν αδυναμίες και εσωτερικά προβλήματα, εφόσον επιδιώκει να κατασκευάσει την εικόνα της εσωτερικής συνοχής και να διαχειριστεί το συλλογικό τραύμα. Τα τραυματικά γεγονότα δεν απειλούν αυτή τη συνοχή όταν τα προκαλούν οι εξωτερικοί εχθροί του έθνους, αντίθε-

τα, συσπειρώνουν τα μέλη του. Τα εθνικά τραύματα, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή, είναι οδυνηρά αλλά αποκτούν διαστάσεις ανάλογες προς τα εθνικά επιτεύγματα, καθώς ένα μοναδικό έθνος βιώνει μοναδικές στιγμές δόξας και απώλειας.

Διαπιστώνουμε, τελικά, ως συστατικά της εθνικής ιδέας τη συνέχεια, την ενότητα, την υπεροχή, τον ηρωισμό, τη διατήρηση και την αντίσταση. Σχηματοποιείται, έτσι, ένα έθνος διαχρονικό, μια εθνική ιδέα ενοποιητική και απαραίτητη για τη διασφάλιση της μελλοντικής πορείας αυτού του έθνους κάτω από την πίεση του πολιτικού διχασμού, της διάψευσης της Μεγάλης Ιδέας και της έλευσης των προσφύγων. Το ζητούμενο είναι η ανασυγκρότηση του έθνους, με ενίσχυση της αυτοσυνειδησίας του, και η ενσωμάτωση των προσφύγων για την αποφυγή συγκρουσιακών συμπεριφορών. Συνοπτικά, αντιλαμβανόμαστε πως η εκπαίδευση αναλαμβάνει το έργο της συγκρότησης εθνοκεντρικής συνείδησης και εθνικής ιδεολογικής ομογενοποίησης και μέσω του γλωσσικού μαθήματος, όπως διαφαίνεται από τη λειτουργία των ανθολογούμενων κειμένων, που είναι εθνοποιητική, καθώς αυτά συγκροτούν την εθνική ιδέα, εμπλαισιωμένα στις πολιτικές, οικονομικές, πολιτισμικές συνθήκες και προσδοκίες του ελληνικού έθνους.

Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας

Σπύρος Κακουριώτης¹

Υποψήφιος διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ

Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μια νέα φιγούρα έκανε την εμφάνισή της στην ευρωπαϊκή πραγματικότητα, επηρεάζοντας σημαντικά την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή των ευρωπαϊκών κρατών: αυτή του πρόσφυγα. Η κατάρρευση των αυτοκρατοριών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και η ανάδυση στη θέση τους μιας σειράς εθνικών κρατών που επεδίωκαν την εθνική ή πολιτική ομογενοποίηση μέσα από πολιτικές αποκλεισμού και εκδίωξης οδήγησε, την επαύριο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, σε ένα πρωτοφανές για τη μαζικότητά του προσφυγικό ρεύμα, που θα συνεχιστεί, με μικρότερη μαζικότητα αλλά ανάλογη οξύτητα, κατά τη δεκαετία του 1930.

Ο όρος «πρόσφυγας» καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα εμπειριών, από τη γενοκτονία και την εθνοκάθαρση μέχρι τη βίαιη μετεγκατάσταση ή την αναγκαστική μετακίνηση, σε αντίθεση με άλλους όρους, που παρουσιάζουν λιγότερα εννοιολογικά προβλήματα, όπως, π.χ., ο «εξόριστος», που αφορά ένα άτομο ή μία μειονοτική ομάδα που διώκεται από ένα καταπιεστικό καθεστώς και γι' αυτό αποφασίζει εκουσίως να εκπατριστεί.² Η έννοια του «πρόσφυγα» αναδύεται στο Μεσοπόλεμο, κυρίως μέσα από τη δημιουργία της Ύπατης Αρμοστείας για τους Πρόσφυγες και, εν τοις πράγμασι, μέσα από την εκπόνηση πολιτικών για τη διαχείριση της προσφυγικής κρίσης από τα ευρωπαϊκά κράτη,³ αν και είναι αξιοσημείωτο ότι οι πολιτικές άλλων κρατών, π.χ. των ΗΠΑ, δεν έκαναν διάκριση μεταξύ μεταναστών και προσφύγων έως και το 1945.⁴

¹ Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί επεξεργασμένη μορφή εργασίας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου της αναπληρώτριας καθηγήτριας Νεότερης Ευρωπαϊκής Ιστορίας Μαρίας Παπαθανασίου με θέμα «Όψεις της ευρωπαϊκής μετανάστευσης (από τους ναπολεόντειους χρόνους μέχρι και τον μεσοπόλεμο)», στο πλαίσιο του ΠΜΣ του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας ΕΚΠΑ, κατά το χειμερινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2014-2015. Οι προβληματισμοί που αποτέλεσαν το ερέθισμα για την ενασχόληση με το θέμα παραμένουν και σήμερα εξίσου επίκαιροι. Ευχαριστώ για τις παρατηρήσεις του τον καθηγητή Νίκο Χριστοφή.

² Panikos Panayi, «Imperial Collapse and the Creation of Refugees in Twentieth-Century Europe», στο P. Panayi - P. Virdee (επιμ.), *Refugees and the End of Empire. Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century*, Palgrave Macmillan, Μπέιζινγκστοκ 2011, σ. 3-27, εδώ σ. 10-12.

³ Ο.π., σ. 4.

⁴ Η εμπειρία του Μεσοπολέμου και στη συνέχεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου θα οδηγήσει στην υπογραφή, το 1951, της Σύμβασης της Γενεύης για το καθεστώς των προσφύγων. Σε αυτήν «ο όρος “πρόσφυζή” εφαρμόζεται επί: [...] Παντός προσώπου όπερ συνεπεία γεγονότων επελθόντων προ της 1ης Ιανουαρίου 1951 και δεδικοιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να απολαύη της προστασίας της χώρας ταύτης, ή εάν μη έχον υπηκοότητα τινά και ευρισκόμενον συνεπεία τοιούτων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους αυτού διαμονής, δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να επιστρέψη εις ταύτην» (άρθ. 1, παρ. 2) (διαθέσιμο στο: <https://www.unhcr.org/cy/wp-content/uploads/sites/41/2018/02/refugee-convention-GRE.pdf>, τελευταία πρόσβαση 18.9.2021).

Παρά τη σχετική αποτελεσματικότητα με την οποία η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ) αντιμετώπισε την προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1920, οι κυβερνήσεις των μεγάλων δυνάμεων, συνεπώς και η ίδια η ΚτΕ, αρνούνταν να παραδεχθούν το ενδεχόμενο οι προσφυγικές κρίσεις να αποτελούν ένα μόνιμο χαρακτηριστικό μιας διεθνούς τάξης βασισμένης στα εθνικά κράτη⁵ και να δράσουν ανάλογα. Έτσι, κατά τη δεκαετία του 1930, θα αποδειχθούν ανίκανες να αντιμετωπίσουν τη, μικρότερη σε μαζικότητα, σε σχέση με την επαύριο του Μεγάλου Πολέμου, νέα προσφυγική κρίση που θα προκαλέσει η άνοδος των Ναζί στην εξουσία και η πολιτική εκδίωξης του εβραϊκού πληθυσμού από τη Γερμανία.

Το παρόν κείμενο επιχειρεί να ανιχνεύσει την ιστορική εμπειρία πίσω από την ανάδυση της φιγούρας του πρόσφυγα κατά τη δεκαετία του 1930, έτσι όπως αποτυπώνεται στις πολιτικές των Ναζί για τη σταδιακή απογύμνωση των εβραίων πολιτών από κάθε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό δικαίωμα: στις απαντήσεις που επιχείρησε να δώσει η ΚτΕ μέσα σε ένα περιοριστικό πλαίσιο το οποίο τις έκανε αναποτελεσματικές: στις εσωτερικές και εξωτερικές αντιδράσεις στις φιλελεύθερες δημοκρατικές χώρες, που οδήγησαν στην επιδείνωση της κρίσης. Θα εστιάσει στην ευρωπαϊκή χώρα που δέχτηκε τον μεγαλύτερο όγκο προσφύγων, τη Γαλλία, και στις πολιτικές διαχείρισης των πληθυσμιακών ροών τις οποίες υιοθέτησε, που είχαν ως τελικό αποτέλεσμα την κατάργηση της δημοκρατικής πολιτικής παροχής ασύλου. Το κείμενο εξετάζει την εξέλιξη της γαλλικής πολιτικής έτσι όπως διαμορφώνεται υπό την πίεση ενός διπλού προσφυγικού ρεύματος, αφενός, των γερμανοεβραίων φυγάδων και, αφετέρου, των ισπανών Δημοκρατικών, αντιμετωπίζοντας συγκριτικά τις αντιδράσεις των γαλλικών κυβερνήσεων και της γαλλικής κοινωνίας σε αυτά. Η προσέγγιση θα εστιάσει στις κρατικές πολιτικές και δεν θα επεκταθεί στη δράση των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών (εβραϊκές και διεθνείς οργανώσεις αρωγής, συνδικάτα, οργανώσεις υπεράσπισης ανθρωπίνων δικαιωμάτων κ.ά.), που αλληλεπιδρώντας με τους πρόσφυγες και τις κρατικές πολιτικές διαδραμάτισαν ξεχωριστό ρόλο στη διαμόρφωση του τοπίου.

Η ΚτΕ και η πολιτική για τους πρόσφυγες μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Για τα ευρωπαϊκή κράτη και τους πολίτες τους, για τους οποίους οι πολιτικοί εξόριστοι που διέτρεχαν την ήπειρο καθ' όλη τη διάρκεια του φιλελεύθερου 19ου αιώνα αποτελούσαν οικεία μορφή, οι μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, που συχνά συνοδεύονταν από μαζική βία, συνιστούσαν μια καινοφανή πραγματικότητα.

Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1920, περισσότεροι από 9,5 εκατομμύρια άνθρωποι αναγκάστηκαν να μετοικήσουν ή να γίνουν πρόσφυγες στην Ευρώπη, με σημαντικότερη μετακίνηση αυτή των δύο εκατομμυρίων Ρώσων που διέφυγαν από την επανάσταση και τον εμφύλιο πόλεμο. Επιπλέον, η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών επηρέασε ενάμισι εκατομμύριο χριστιανούς και μουσουλμάνους, ενώ ένα εκατομμύριο Γερμανοί βρέθηκαν εκτός των νέων γερμανικών συνόρων και η Αυστρία υποδέχτηκε 764.000 πρόσφυγες από τα πρώην εδάφη της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας.⁶

Στο πλαίσιο του νέου διεθνούς συστήματος που σηματοδοτεί η δημιουργία της ΚτΕ, το 1921 ορίστηκε ύπατος αρμοστής για τους πρόσφυγες ο νορβηγός διπλωμάτης Fridtjof Nansen, με αποστολή την περίθαλψη και επανεγκατάσταση των ρώσων προσφύγων, η

⁵ Mark Mazower, *Governing the World. The History of an Idea*, The Penguin Press, Λονδίνο 2012, σ.158.

⁶ Klaus J. Bade, *Migration in European History*, Blackwell, Οξφόρδη 2003, σ. 200.

οποία επεκτάθηκε, το 1924, και στους Αρμένιους της πρώην Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η δημιουργία νέων εθνικών κρατών, παρά το σύστημα προστασίας των μειονοτήτων που επέβαλε η ΚτΕ χάρη στις πιέσεις των μεγάλων δυνάμεων, είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας νέας κατηγορίας προσφύγων. Ιδιαίτερα μετά την απόφαση της ρωσικής κυβέρνησης, στις αρχές της δεκαετίας του 1920, να αφαιρέσει την ιθαγένεια όσων είχαν εγκαταλείψει τη χώρα, χιλιάδες πρόσφυγες μετατράπηκαν σε *απάτριδες* (stateless), στερούμενοι όχι μόνο την προστασία του κράτους καταγωγής τους αλλά και οποιουδήποτε έγκυρου εγγράφου ταυτότητας.⁷ Λύση σε αυτό αποτέλεσαν τα «διαβατήρια Νάνσεν», πιστοποιητικά που επέτρεπαν στους ρώσους και αρμένιους πρόσφυγες να μετακινηθούν, χωρίς να προβλέπεται οποιαδήποτε άλλη υποχρέωση για τις χώρες προορισμού, πέραν της αναγνώρισης των ταξιδιωτικών εγγράφων.⁸

Παρά τον ad hoc χαρακτήρα και την περιορισμένη εφαρμογή τους, οι ρυθμίσεις αυτές αποτέλεσαν τη βάση για τη συγκρότηση μιας διεθνούς πολιτικής προστασίας των προσφύγων, η οποία μπόρεσε, στις συνθήκες της πρώτης μεταπολεμικής δεκαετίας, να λειτουργήσει με σχετική αποτελεσματικότητα. Στη δεκαετία του 1930 η πολιτική αυτή άγγιξε πολύ σύντομα τα όριά της, αποτυγχάνοντας να αντιμετωπίσει μια νέα, ποσοτικά πιο περιορισμένη, προσφυγική κρίση, η οποία όμως εκτυλισσόταν σε ριζικά διαφορετικές συνθήκες.

Τα αίτια της αποτυχίας αυτής μπορούν να αναζητηθούν σε δύο μείζονες εξελίξεις, την οικονομική κρίση, που από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 πλήττει την Ευρώπη, και την κατάρρευση του διεθνούς συστήματος που καθιέρωνε η Συνθήκη των Βερσαλλιών, εξαιτίας της εμφάνισης μιας ισχυρής αναθεωρητικής δύναμης, της ναζιστικής Γερμανίας.

Η Μεγάλη Ύφεση, οξύνοντας τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η μεταπολεμική Ευρώπη, είχε ως αποτέλεσμα την εκτεταμένη ανεργία. Υπολογίζεται ότι το 1932 υπήρχαν 15 εκατομμύρια άνεργοι στην Ευρώπη, με τη Γερμανία και τη Βρετανία να πλήττονται εντονότερα. Η απάντηση των ευρωπαϊκών κρατών υπήρξε ο προστατευτισμός, τόσο στην εγχώρια παραγωγή και το εξωτερικό εμπόριο όσο και στην αγορά εργασίας. Ήδη αντικείμενο ρύθμισης από τον αναδυόμενο κρατικό παρεμβατισμό κατά τη διάρκεια του πολέμου, η προστασία της εγχώριας αγοράς εργασίας, με τον περιορισμό της εισόδου ξένων μεταναστών, υπήρξε κεντρικό στοιχείο της πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών.⁹ Συστατικό στοιχείο αυτής της πολιτικής, ως εκ τούτου, υπήρξε ο αυστηρός έλεγχος και η ρύθμιση των μεταναστευτικών ροών, που θεωρήθηκε αποκλειστική αρμοδιότητα των εκάστοτε εθνικών κρατών.

Μέσα σε αυτό το πολιτικο-οικονομικό πλαίσιο, τα ευρωπαϊκά κράτη κλήθηκαν, από το 1933 και μετά, να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της εφαρμογής του αντισημιτικού προγράμματος των Ναζί.

Η αντισημιτική πολιτική των Ναζί και η έξοδος των Γερμανοεβραίων

Η εβραϊκή κοινότητα ήταν από τις πλέον ενσωματωμένες στη γερμανική κοινωνία και αντιπροσώπευε ποσοστό μικρότερο από το 1% του πληθυσμού, ενώ ενσωματωμένοι στην

⁷ Michael Marrus, *The Unwanted: European Refugees in the Twentieth Century*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1985, σ. 70.

⁸ *Ο.π.*, σ. 94.

⁹ Bade, *Migration in European History*, ό.π., σ. 183-184

τοπική κοινωνία ήταν, σε ένα βαθμό, και οι προερχόμενοι από την Ανατολική Ευρώπη Εβραίοι, οι οποίοι είχαν μεταναστεύσει μετά το 1880 αλλά δεν είχαν πολιτογραφηθεί.¹⁰ Ο πληθυσμός των Γερμανοεβραίων ήταν σε μεγάλο βαθμό αστικοποιημένος και ανήκε κυρίως στα κατώτερα μεσαία και στα εργατικά στρώματα, αλλά φαίνεται πως υπεραντιπροσωπευόταν στα μεσαία και ανώτερα μεσαία στρώματα.¹¹

Η κοινωνική δομή της εβραϊκής κοινότητας, καθώς και η γηρασμένη δημογραφική της εικόνα, που διέφερε από αυτήν της υπόλοιπης γερμανικής κοινωνίας, αποτέλεσε εξίσου ισχυρό εμπόδιο για τη μαζική μετανάστευσή τους όσο και η περιοριστική πολιτική των χωρών προορισμού.¹² Παρά ταύτα, αυτοί που θα παραμείνουν στη Γερμανία θα είναι κυρίως οι ηλικιωμένοι και οι φτωχοί.

Η εξαναγκαστική μετανάστευση των Εβραίων από τη Γερμανία, την περίοδο 1933-1939, καθορίζεται πρωτίστως από την αντιεβραϊκή πολιτική του ναζιστικού καθεστώτος, η οποία αποτέλεσε τον αποκλειστικό προωθητικό παράγοντα που οδήγησε στη μαζική έξοδό τους από τη χώρα. Η πολιτική αυτή μπορεί να διακριθεί σε τρεις φάσεις: α) τον διαχωρισμό τους από τη γερμανική κοινωνία, β) την άσκηση πίεσης με στόχο την εκδίωξή τους και, τέλος, γ) την εξόντωσή τους. Οι σχετικές νομικές και διοικητικές ρυθμίσεις συνοδεύονταν από οργανωμένη βίαιη δράση κατά των Εβραίων και των περιουσιών τους, η οποία προηγούνταν ή έπονταν, ανάλογα με τη συγκυρία.

Αντίστοιχα, η μεταναστευτική πολιτική των κρατών προορισμού, κατά τη δεκαετία του 1930, υπήρξε εξαιρετικά περιοριστική. Έτσι, οι δυνατότητες που διανοίγονταν κάθε φορά για νόμιμη ή παράνομη μετανάστευση σε αυτά, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία, όπως η ύπαρξη μεταναστευτικών δικτύων, επαγγελματικών ευκαιριών κ.ά., αποτέλεσαν τον κυριότερο ελκτικό παράγοντα.

Μολονότι τα χρονικά όρια στις πολιτικές του ναζιστικού καθεστώτος δεν μπορούν να προσδιοριστούν με απόλυτο τρόπο, η πρώτη φάση διαρκεί μέχρι την υιοθέτηση των φυλετικών νόμων της Νυρεμβέργης (Σεπτέμβρης 1935) και χαρακτηρίζεται από διάσπαρτη βία· κομβικό γεγονός της δεύτερης φάσης αποτελεί το πογκρόμ της «Νύχτας των Κρυστάλλων» (9-10 Νοεμβρίου 1938), ενώ μετά τον Οκτώβριο του 1941, οπότε και απαγορεύεται η μετανάστευση Εβραίων, ακολουθείται πλέον η πολιτική της «Τελικής Λύσης».

α. Ο διαχωρισμός από τη γερμανική κοινωνία

Οι επιθέσεις των SA κατά εβραϊκών επιχειρήσεων και άλλων στόχων, το οργανωμένο πανεθνικό μπούκοτάζ της 1ης Απριλίου 1933 και ο νόμος που απαγόρευε στους Εβραίους να κατέχουν θέσεις στη δημόσια διοίκηση, τα πανεπιστήμια, το δικαστικό σώμα κ.α., έδωσε ξεκάθαρο μήνυμα για τη στάση που επρόκειτο να ακολουθήσει το καθεστώς απέναντι στον εβραϊκό πληθυσμό.¹³

Μετά τις εξελίξεις αυτές σημειώνεται το πρώτο μεγάλο κύμα φυγής. Σύμφωνα με τον

¹⁰ Trude Maurer, «Eastern European Jews in Berlin from the Late 19th Century to the 1930s», στο: Klaus J. Bade κ.ά. (επιμ.), *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe, from the 17th Century to the Present*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2011, σ. 332-334, εδώ σ. 334.

¹¹ Herbert A. Strauss, «Jewish Emigration from Germany. Nazi Policies and Jewish Responses (I)», *Leo Baeck Institute Yearbook* 25/1 (1980), σ. 313-361, εδώ σ. 323-325.

¹² Ο.π., σ. 326.

¹³ Richard J. Evans, *Το Γ' Ράιχ στην εξουσία*, μτφρ. Κ. Αντύπας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2014, σ. 537.

Rosenstock,¹⁴ πρόκειται για «μετανάστευση πανικού», χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ύπαρξη ή όχι εφοδίων (ζήτηση επαγγελματικών ικανοτήτων, γλωσσικές δεξιότητες κ.ά.) για τη μετεγκατάσταση. Το κύμα αυτό θα είναι το μαζικότερο (37.000) μέχρι το 1938 και αφορά, κυρίως, τα μεσαία στρώματα (γιατρούς, δικηγόρους, καθηγητές, δημοσίους υπαλλήλους) που επηρεάστηκαν από τα μέτρα «αποϊουδαιοποίησης».

Οι μετανάστες αυτοί κατευθύνονται μαζικά προς τις γειτονικές ευρωπαϊκές χώρες (72-74%), με τη Γαλλία να υποδέχεται το 1/3, περίπου 13-14.000.¹⁵ Από όσους κατευθύνθηκαν στις γειτονικές χώρες, πολλοί επέστρεψαν στη Γερμανία, καθώς δεν κατόρθωσαν να εφοδιαστούν με άδειες παραμονής ή εργασίας.¹⁶

Στα επόμενα δύο χρόνια σημειώνεται «χαλάρωση» των αντισημιτικών μέτρων σε κεντρικό επίπεδο, για λόγους τόσο εσωτερικής όσο και εξωτερικής πολιτικής¹⁷ και έτσι η μετανάστευση ακολουθεί πτωτική πορεία (1934: 23.000, 1935: 21.000), σημειώνοντας όμως μεγάλη διαφοροποίηση στους προορισμούς, με ραγδαία μείωση όσων καταφεύγουν σε ευρωπαϊκές χώρες (1934: 35-40%, 1935: 26-31%) και αύξηση της μετανάστευσης στην Παλαιστίνη (1934: 37%, 1935: 36%) και σε υπερπόντιους προορισμούς (1934: 23-28%, 1935: 33-38%).¹⁸

Η μείωση του ποσοστού της μετανάστευσης προς γειτονικές ευρωπαϊκές χώρες, που θα συνεχιστεί έως το 1938, είναι αποτέλεσμα συνδυασμού πολλών παραγόντων, με βασικότερο την περιοριστική πολιτική που ακολουθούν. Οι αντίξοες συνθήκες ζωής όσων κατέφυγαν σε αυτές, χωρίς να μπορούν να αποκτήσουν άδεια εργασίας, γίνονται γνωστές στον εβραϊκό πληθυσμό της Γερμανίας από παλιννοστούντες, λειτουργώντας ως αντικίνητρο.¹⁹

β. Οι «φυλετικοί νόμοι» και η στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων

Η υιοθέτηση των «νόμων της Νυρεμβέργης» (15 Σεπτεμβρίου 1935), που αφορούσαν την ιθαγένεια βάσει «γερμανικού αίματος» και την απαγόρευση των μικτών γάμων, αποτέλεσε ένα ποιοτικό άλμα στην αντισημιτική πολιτική του NSDAP, καθώς οι Εβραίοι μετατρέπονταν σε υπηκόους που είχαν μόνο «υποχρεώσεις προς το Ράιχ» και κανένα δικαίωμα.²⁰

Καθώς το 1936 ήταν ο πρώτος χρόνος εφαρμογής των «φυλετικών νόμων», ο απόλυτος αριθμός των μεταναστών αυξάνεται και πάλι (25.000), με το 20-25% να κατευθύνεται σε ευρωπαϊκές χώρες, 34% στην Παλαιστίνη (που τα επόμενα δύο χρόνια, λόγω της αυστηρά περιοριστικής πολιτικής των Βρετανών, θα μειωθεί σε 15% και 10,8%) και 41-46% προς την υπερπόντια μετανάστευση. Το 1937 και το α' εξάμηνο του 1938 αυτοί οι προορισμοί

¹⁴ Werner Rosenstock, «Exodus 1933-1939. A Survey of Jewish Emigration from Germany», *Leo Baeck Institute Yearbook* 1/1 (1956), σ. 373-390, εδώ σ. 378.

¹⁵ Η Vicki Caron, «Unwilling Refugee: France and the Dilemma of Illegal Immigration, 1933-1939», στο: F. Caestecker - B. Moore (επιμ.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, Berghahn, N. Υόρκη - Οξφόρδη, σ. 57-81 (εδώ σ. 57), κάνει λόγο για τουλάχιστον 25.000 πρόσφυγες από τη Γερμανία στη Γαλλία το 1933, το 85% των οποίων Εβραίοι.

¹⁶ Rosenstock, ό.π., σ. 379-380. Ο Marrus, *The Unwanted*, ό.π., σ. 135, παραθέτοντας τον Yehuda Bauer στο *A History of the Holocaust* (N. Υόρκη, 1982), σημειώνει πως όσοι εγκατέλειψαν τη Γερμανία το 1933 ανέρχονταν σε 53.000, εκ των οποίων επέστρεψαν 16.000.

¹⁷ Strauss, ό.π., σ. 335-336.

¹⁸ Rosenstock, ό.π., σ. 381.

¹⁹ Strauss, ό.π., σ. 357.

²⁰ Evans, ό.π., σ. 544-545.

θα απορροφήσουν το 60% περίπου των μεταναστών, με κύριες χώρες υποδοχής τις ΗΠΑ, την Αργεντινή, τη Βραζιλία και τη Ν. Αφρική.

Στις ΗΠΑ, όπου μετά το 1917 η μετανάστευση ρυθμιζόταν από σύστημα ποσοστώσεων ανά χώρα, ο αριθμός όσων γίνονταν δεκτοί από τη Γερμανία και την Αυστρία ανερχόταν σε 27.370, όμως μόνον το 1939 και το 1940 συμπληρώθηκε πλήρως από γερμανοεβραίους μετανάστες.²¹ Η περιοριστική πολιτική των ΗΠΑ δεν αναθεωρήθηκε καθ' όλη αυτήν την περίοδο, όμως στις αρχές του 1937 οι απαιτήσεις για έκδοση βίζας έγιναν πιο χαλαρές. Παράλληλα, ο αριθμός εισόδων εκτός ποσοστώσεων υπήρξε αξιοσημείωτος, το ίδιο και η επανασύνδεση συγγενών, που διευκολυνόταν από εβραϊκές οργανώσεις, όπως η Hebrew Immigrant Sheltering and Aid Society ή το Council of Jewish Women.²²

Η σταδιακή αυτή «χαλάρωση», σε συνδυασμό με το κλείσιμο των συνόρων σε Ευρώπη και Παλαιστίνη, αλλά και την προετοιμασία που απαιτούσε η υπερατλαντική μετακίνηση, ερμηνεύουν την κλιμάκωση της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ, όπου υπολογίζεται ότι κατέφυγαν, με διάφορους τρόπους, συνολικά 132.000 Γερμανοεβραίοι μέχρι το τέλος του πολέμου.²³

γ. 1938: Μαζική εκκένωση

Σημείο καμπής στην έξοδο των Γερμανοεβραίων θα αποτελέσει το 1938, οπότε πλέον παίρνει χαρακτηριστικά μαζικής εκκένωσης. Η αντισημιτική πολιτική εισέρχεται στην πλέον επιθετική της φάση, με στόχο την ολοκλήρωση του αποκλεισμού των Εβραίων από τη γερμανική οικονομία, με «εξαριανισμό» των επιχειρήσεων, δήμευση περιουσιών κ.ά.²⁴ Το Anschluss τον Μάρτιο και το πογκρόμ που ακολούθησε στην Αυστρία, το παγγερμανικό πογκρόμ της «Νύχτας των Κρυστάλλων», τον Νοέμβριο, η απέλαση των 50.000 πολωνικής υπηκοότητας Εβραίων και ο εγκλεισμός σε στρατόπεδα ως μέτρο πίεσης για μετανάστευση δημιούργησαν κλίμα εξόδου.

Επρόκειτο για κεντρικά σχεδιασμένη πολιτική προκειμένου να εξαναγκαστούν οι Εβραίοι να φύγουν από τη Γερμανία.²⁵ Πρώτα στην Αυστρία και κατόπιν στο «Παλαιό Ράιχ», θεσμοθετείται Κεντρική Υπηρεσία Εβραϊκής Μετανάστευσης, με στόχο, ουσιαστικά, τη χρηματοδότηση της μετανάστευσης των φτωχών Εβραίων μέσω της κατάσχεσης της περιουσίας των κοινοτήτων²⁶ και των ευπορότερων (πλήρωνα φόρο μετανάστευσης που έφτανε μέχρι και το 90%). Η μαζική έξοδος των φτωχότερων Εβραίων στα ευρωπαϊκά κράτη γινόταν επίσης αντιληπτή και ως εργαλείο εξωτερικής πολιτικής από τους Ναζί, καθώς η παρουσία των εξαθλιωμένων «ζητιάνων», όπως τους χαρακτήριζαν, θα αύξανε τον αντισημιτισμό.

²¹ Το 1933 συμπληρώθηκε μόνο το 5,3%, το 1934 13,7%, το 1935 20,2%, το 1936 24,3%, το 1937 42,1% και το 1938 65,3%. Strauss, *ό.π.*, σ. 359.

²² *Ο.π.*, σ. 359-361.

²³ *Ο.π.*, σ. 362.

²⁴ Evans, *ό.π.*, σ. 390-391.

²⁵ *Ο.π.*, σ. 581.

²⁶ Evans, *ό.π.*, σ. 660.

Η ΚτΕ και η διεθνής αντιμετώπιση της προσφυγικής κρίσης

Ενώ το σύστημα προστασίας των μειονοτήτων της ΚτΕ λειτούργησε όσο οι Μεγάλες Δυνάμεις ασκούσαν πίεση στα νέα εθνικά κράτη για τον σεβασμό του, η μεταχείριση του εβραϊκού πληθυσμού της Γερμανίας, που δεν αντιμετωπιζόταν ως μειονότητα, θεωρήθηκε εξαρχής ζήτημα εσωτερικής πολιτικής.²⁷

Τα ευρωπαϊκά κράτη δεν επιθυμούσαν σε καμία περίπτωση η ΚτΕ να περιορίσει το δικαίωμά τους να διαμορφώνουν τη μεταναστευτική τους πολιτική. Παράλληλα, δεν ήθελαν ο διεθνής οργανισμός να εμφανιστεί ότι ακολουθεί αντιγερμανική πολιτική. Με δεδομένους αυτούς τους περιορισμούς, η ΚτΕ αποφάσισε, τον Οκτώβριο του 1933, τη δημιουργία της Ύπατης Αρμοστείας για τους πρόσφυγες από τη Γερμανία, έναν οργανισμό που δεν λειτουργούσε στο όνομα της ΚτΕ, ούτε χρηματοδοτούνταν από αυτήν, με έδρα τη Λωζάννη (και όχι τη Γενεύη, όπου η έδρα του οργανισμού). Η συγκρότησή της εγκρίθηκε με την αποχή του γερμανού αντιπροσώπου –τρεις μέρες αργότερα η Γερμανία αποχώρησε από τον οργανισμό.²⁸ Τα αποτελέσματα της δράσης της Ύπατης Αρμοστείας υπήρξαν πενιχρά, κάτι που οδήγησε στην παραίτηση του πρώτου επικεφαλής της.

Η επόμενη διεθνής παρέμβαση στο πρόβλημα των προσφύγων από τη Γερμανία υπήρξε η σύγκληση Διακυβερνητικής Διάσκεψης στη Γενεύη, τον Ιούλιο του 1936, κατά την οποία αποφασίστηκε η χορήγηση πιστοποιητικών (ανάλογων των «διαβατηρίων Νάνσεν»), καθώς και η ρύθμιση νομικών θεμάτων, με προβλέψεις για το άσυλο λιγότερο ισχυρές απ' όσο αυτές που προέβλεπε η Σύμβαση του 1933 και καμία αναφορά στην αρχή της μη απώθησης.²⁹ Η συμφωνία που επιτεύχθηκε αφορούσε τους ήδη πρόσφυγες (και όχι ενδεχόμενους νέους), δεν περιείχε καμία πρόβλεψη που να διευκολύνει τη μαζική εγκατάστασή τους και απέφευγε κάθε αναφορά στη γερμανική πολιτική.

Η σημαντικότερη επιτυχία της Ύπατης Αρμοστείας ήταν η υπογραφή της Σύμβασης της Γενεύης για τους πρόσφυγες από τη Γερμανία, τον Φεβρουάριο του 1938, με την οποία προσδιοριζόταν ευκρινέστερα το νομικό καθεστώς των έως τότε προσφύγων, υιοθετούνταν κάποια μέτρα προστασίας τους στις χώρες παροχής ασύλου και περιοριζόταν η δυνατότητα απέλασής τους.³⁰

Η Σύμβαση υπήρξε η τελευταία απόπειρα αντιμετώπισης της προσφυγικής κρίσης σε διεθνές επίπεδο που κατέληξε σε κάποια συγκεκριμένα μέτρα. Μετά την προσάρτηση της Αυστρίας και το μαζικό κύμα προσφύγων, με πρωτοβουλία του αμερικανού πρόεδρου

²⁷ Susanne Heim, «International Refugee Policy and Jewish Immigration under the Shadow of National Socialism», στο: F. Caestecker - B. Moore (επιμ.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, ό.π., σ. 17-47, εδώ σ. 17-18. Η ναζιστική πολιτική, πάντως, δεν ήταν αδιάφορη στις πιέσεις της ΚτΕ, όπως αποδεικνύει το παράδειγμα δικαστικής δικαίωσης και αποζημίωσης ενός Γερμανοεβραίου για την απόλυσή του στην Άνω Σιλεσία, καθώς καλυπτόταν από τις προβλέψεις για προστασία των μειονοτήτων της γερμανο-πολωνικής συνθήκης του 1922, το οποίο παραθέτει ο Marrus, ό.π., σ. 60. Παρόμοια παραδείγματα μας επιτρέπουν να μην αντιμετωπίσουμε τελεολογικά την ναζιστική πολιτική της δεκαετίας του 1930.

²⁸ Marrus, ό.π., σ. 161. Στα τέλη του ίδιου μήνα υπογράφηκε στη Γενεύη η Σύμβαση για το διεθνές καθεστώς των προσφύγων (Convention of 28 October, 1933 relating to the International Status of Refugees, League of Nations, Treaty Series Vol. CLIX No. 3663), η οποία αφορούσε αποκλειστικά τους «πρόσφυγες Νάνσεν» και εγκρίθηκε από εννέα κράτη, καθιερώνοντας την αρχή της μη απώθησης (non-refoulement) των προσφύγων (άρθρο 3), η οποία απέκτησε διεθνή νομική ισχύ με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951.

²⁹ Gilbert Jaeger, «On the history of international protection of refugees», *International Review of the Red Cross*, τόμ. 83, αρ. 843 (2001), σ. 727-737, εδώ σ. 731.

³⁰ Marrus, ό.π., σ. 164-165.

Ρούζβελτ θα συγκληθεί τον Ιούλιο του 1938, στο Εβιάν της Γαλλίας, διεθνής διάσκεψη για τους πρόσφυγες, με στόχο τη διευκόλυνση της μετανάστευσής τους από τη Γερμανία και την Αυστρία, αλλά και με διακηρυγμένη πρόθεση κανένα κράτος να μην πιεστεί ώστε να μεταβάλει τη μεταναστευτική του πολιτική. Υπ' αυτές τις προϋποθέσεις, η διάσκεψη δεν επρόκειτο να καταλήξει σε κανένα πρακτικό αποτέλεσμα.

Η Γαλλία και η εβραϊκή μετανάστευση από τη Γερμανία

Η Γαλλία, τόσο για λόγους δημογραφικούς όσο και εξαιτίας των μεγάλων απωλειών που υπέστη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατέστη η σημαντικότερη χώρα υποδοχής οικονομικών μεταναστών στη μεταπολεμική περίοδο. Κατά τη δεκαετία του 1920 σχεδόν δύο εκατομμύρια ξένων εργατών βρέθηκαν εκεί, πολλοί εκ των οποίων εγκαταστάθηκαν μόνιμα, με αποτέλεσμα το 1931 να διαμένουν στη χώρα 2,7 εκατομμύρια ξένοι πολίτες.

Η ρύθμιση της αγοράς εργασίας, με διμερείς συνθήκες και υπογραφή συμβολαίων για εργασία σε περιοχές ή ειδικότητες όπου σημειωνόταν έλλειψη γάλλων εργατών δημιούργησε ευρύτατη συναίνεση σε σχέση με την εργοδότηση μεταναστών. Η οικονομική κρίση στις αρχές της δεκαετίας του 1930 οδήγησε τη γαλλική κυβέρνηση να ακολουθήσει περιοριστική πολιτική, με μείωση των εισερχομένων, αρχικά, και πλήρη απαγόρευση από το 1932. Παράλληλα, εντάθηκαν οι έλεγχοι προκειμένου να εξασφαλιστεί ο σεβασμός της απασχόλησης των μεταναστών σε συγκεκριμένες εργασίες και να προστατευθεί η εγχώρια εργατική δύναμη.³¹

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η Γαλλία αποτελεί προορισμό *par excellence* για τους πρόσφυγες της δεκαετίας του 1920, κυρίως ρώσους και αρμένιους, οι οποίοι απορροφώνται στην αγορά εργασίας και υπολογίζονται, από πηγές της εποχής, σε 400.000.³² Η διοικητική πρακτική, όμως, δεν διακρίνει οικονομικούς μετανάστες και πολιτικούς πρόσφυγες, καθώς τους αντιμετωπίζει, πάνω απ' όλα, ως εργατική δύναμη, με συνέπεια το νομικό τους καθεστώς στη Γαλλία να ισχύει μόνο όσο είχαν θέση στην αγορά εργασίας. Έτσι, οι πρόσφυγες επηρεάζονται ιδιαίτερα από τους περιορισμούς στην ξένη εργατική δύναμη που θα επιβληθούν κατά τη δεκαετία του 1930.³³ Σε αυτήν την έλλειψη ξεκάθαρα προσδιορισμένου νομικού καθεστώτος για τους πρόσφυγες μπορεί να συνοψιστεί το πρόβλημα του ασύλου στη Γαλλία, που θα οδηγήσει, τελικά, στην ουσιαστική κατάργησή του.³⁴

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 και πολύ πιο έντονα τη δεκαετία του 1930, η γαλλική κοινή γνώμη αρχίζει να παρουσιάζει έντονα σημάδια δυσανεξίας απέναντι στους ξένους εργάτες, που γίνονται αντιληπτοί ως «απειλή για τη γαλλική κουλτούρα», ύποπτοι για παραβατική συμπεριφορά και ριζοσπαστική δράση.³⁵ Μέσα σε αυτό το κλίμα θα αναβιώσει ο αντισημιτισμός, που θα πάρει διαστάσεις ανάλογες, αν όχι μεγαλύτερες, με εκείνον που συγκλόνισε τη Γαλλία κατά τη διάρκεια της υπόθεσης Dreyfus.³⁶ Για την

³¹ Bade, *Migration in European History*, ό.π., σ. 193-196.

³² Greg Burgess, *Refuge in the Land of Liberty. A History of Asylum and Refugee Protection in France since the Revolution*, Palgrave MacMillan, N. Υόρκη 2008, σ. 150.

³³ Ο.π., σ. 157.

³⁴ Ο.π., σ. 163.

³⁵ Ο.π., σ. 157.

³⁶ Vicki Caron, «The Path to Vichy: Antisemitism in France in the 1930s», J.B. and Maurice C. Shapiro Annual Lecture, 20 Απριλίου 2005, US Holocaust Memorial Museum - Center for Advanced Holocaust Studies, Ουάσιγκτον, σ. 5.

εξτρεμιστική δεξιά, η «εισβολή» ξένων μεταναστών και προσφύγων είναι αποτέλεσμα «συνωμοσίας», που εξυφαίνουν οι μπολσεβίκοι, οι μασόνοι, οι Γερμανοί και οι Εβραίοι, που υπαγορεύουν την πολιτική της κυβέρνησης.³⁷

Η υποδοχή των εβραίων προσφύγων και η άνοδος της ξενοφοβίας

Παρά το κλίμα αυτό, η αρχική αντίδραση της κυβέρνησης Daladier στην προσφυγική κρίση των πρώτων μηνών του 1933 είναι ευνοϊκή, δίνοντας οδηγίες στις προξενικές αρχές να χορηγούν βίζα, καθώς, αφενός, εκτιμά ότι θα είναι πρόσκαιρη και, αφετέρου, ότι δικαιώνεται η σταθερά αντιγερμανική στάση της χώρας.³⁸

Η φιλελεύθερη αυτή πολιτική δεν θα διαρκέσει πολύ. Ήδη από τον Μάιο υιοθετείται ένα πλαίσιο που επιδιώκει να διαχωρίσει ποιοι πρόσφυγες είναι αποδεκτοί και ποιοι όχι, αποκλείοντας διανοούμενους και εμπόρους, ενώ απαγορεύει την εγκατάσταση στη γαλλο-γερμανική μεθόριο.³⁹

Καθώς τις πρώτες εβδομάδες εβραίοι πρόσφυγες καταφέρνουν να μεταφέρουν περιουσιακά τους στοιχεία στη Γαλλία και δραστηριοποιούνται οικονομικά, αντιμετωπίζουν την έντονη αντίδραση των μεσαίων τάξεων, που επιδιώκουν να προστατευθούν από τον ανταγωνισμό. Με εκκλήσεις προς την κυβέρνηση, αλλά και μαζικές εκδηλώσεις, διαμαρτύρονται για την «εισβολή» των εβραίων ανταγωνιστών.⁴⁰ Ακόμα εντονότερες αντιδράσεις θα σημειωθούν στον χώρο των ελευθέρων επαγγελματιών, με τους φοιτητές Ιατρικής και Νομικής να κατέρχονται σε απεργία το 1935, η οποία συνοδεύτηκε από αντισημιτικά επεισόδια, προκειμένου να επιβληθούν ποσοστάσεις στην απασχόληση των γερμανών προσφύγων σε αυτούς τους τομείς –κάτι που οδήγησε σε προστατευτικά μέτρα απέναντι όχι μονάχα στους πρόσφυγες αλλά και στους πρόσφατα πολιτογραφημένους γάλλους πολίτες.⁴¹

Όταν πλέον έγινε φανερό ότι η κρίση δεν θα ήταν προσωρινή, η γαλλική κυβέρνηση θα εγκαταλείψει τη φιλελεύθερη πολιτική, υιοθετώντας περιοριστικά μέτρα καθ' όλη την περίοδο 1934-1935, προκειμένου να αποτρέψει τη μαζική είσοδο μεταναστών από τη Γερμανία. Ήδη από τον Οκτώβριο του 1933 δίνονται οδηγίες στις προξενικές αρχές για επιλεκτική χορήγηση βίζας, αποκλείοντας Ανατολικοευρωπαίους (που θεωρούνταν οικονομικοί μετανάστες), χορηγώντας έγγραφα μόνο σε όσους μπορούσαν να αποδείξουν ότι έχουν τα οικονομικά μέσα να ζήσουν στη Γαλλία ή ότι η ζωή τους βρισκόταν σε κίνδυνο.

Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, η άδεια παραμονής ή η ανανέωσή της μπορούσε να παρασχεθεί μόνο με επίδειξη συμβολαίων εργασίας, ενώ αργότερα οι άδειες παραμονής ίσχυαν μόνο για το διοικητικό διαμέρισμα στο οποίο είχαν εκδοθεί και προϋπόθεση γι' αυτό ήταν η απόδειξη ότι οι ενδιαφερόμενοι εισήλθαν νόμιμα στη χώρα. Όσοι συλλαμβάνονταν χωρίς άδεια παραμονής ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν τη χώρα και, σε περίπτωση που αδυνατούσαν, φυλακίζονταν.⁴²

³⁷ Ralph Schor, «L'extrême droite française et les immigrés en temps de crise : années 1930 - années 1980», *Revue Européenne des Migrations Internationales* 12/2 (1996), σ. 241-260, εδώ σ. 242.

³⁸ Caron, «Unwilling Refuge», *ό.π.*, σ. 57.

³⁹ Burgess, *ό.π.*, σ. 166.

⁴⁰ Vicki Caron, «The Antisemitic Revival in France in the 1930s: The Socioeconomic Dimension Reconsidered», *The Journal of Modern History* 70/1 (1998), σ. 24-73, εδώ σ. 35.

⁴¹ *Ο.π.*, σ. 47-49.

⁴² Caron, «Unwilling Refuge...», *ό.π.*, σ. 59-60.

Το δημοψήφισμα για το μέλλον του Σάαρ, τον Ιανουάριο του 1935, με το οποίο αποφασίστηκε η προσάρτηση της περιοχής στη Γερμανία, δημιούργησε νέο κύμα προσφύγων, απέναντι στους οποίους η γαλλική κυβέρνηση ακολούθησε πολιτική διαχωρισμού: αποδέχθηκε την ευθύνη για τους Γερμανοεβραίους και τα στελέχη εκείνα που πολιτικά είχαν εκτεθεί υπέρ της Γαλλίας, θεωρώντας ότι οι υπόλοιποι ανήκαν στην αρμοδιότητα της ΚτΕ, προχωρώντας ακόμα και σε επαναπροωθήσεις. Είναι σημαντικό πως, για άλλη μια φορά, η κυβέρνηση διαχώρισε το δικαίωμα παραμονής των προσφύγων από αυτό της εργασίας, στο όνομα της προστασίας των γάλλων εργατών από τον ανταγωνισμό. Μέσα από την κοινοβουλευτική συζήτηση που προκάλεσε η κρίση του Σάαρ και η αντίδραση της Γαλλίας αναδεικνύεται και η μείζων αντίφαση της περιοριστικής πολιτικής: η άρνηση του δικαιώματος στην εργασία δεν επιτρέπει την ενσωμάτωση των προσφύγων στη γαλλική κοινωνία και, συνεπώς, συνιστά ουσιαστικά άρνηση του δικαιώματος ασύλου.⁴³

Από τη φιλελευθεροποίηση στο τέλος του ασύλου

Την αντίφαση αυτή θα προσπαθήσει να επιλύσει η κυβέρνηση του Λαϊκού Μετώπου (1936-1938), που επικύρωσε τη Συνθήκη του 1933 για το καθεστώς των προσφύγων και υπέγραψε την Προσωρινή Συμφωνία της Γενεύης του 1936, η οποία παρείχε στους γερμανούς δικαιώματα παρόμοια με εκείνα των «προσφύγων Νάνσεν», ενώ με διάταγμα χορηγήθηκε αμνηστία σε όσους είχαν εισέλθει παράνομα στη χώρα. Επιδιώκοντας να δώσει μια λύση στο πρόβλημα του δικαιώματος στην εργασία, και έχοντας να αντιμετωπίσει την αμετακίνητη αντίδραση των επαγγελματικών οργανώσεων των μεσαίων τάξεων, η κυβέρνηση άρχισε να επεξεργάζεται σχήματα επανεγκατάστασης των προσφύγων στις αποικίες ή σε αραιοκατοικημένες αγροτικές περιοχές της Γαλλίας, τα έξοδα της οποίας θα αναλάμβαναν εβραϊκές οργανώσεις αρωγής.⁴⁴

Οι φιλελεύθερες προσπάθειες αντιμετώπισης του προβλήματος θα λάβουν τέλος με την πτώση του Λαϊκού Μετώπου και τη μαζική έξοδο από τη Γερμανία και την Αυστρία το 1938. Η κεντροδεξιά κυβέρνηση του Édouard Daladier θα στραφεί προς την κατασταλτική αντιμετώπιση, που θα σηματοδοτήσει και το ουσιαστικό τέλος της πολιτικής ασύλου στη Γαλλία. Τα σύνορα κλείνουν για τους πρόσφυγες και οι οδηγίες προς τις προξενικές αρχές είναι να χορηγούν βίζα μόνο σε όσους Αυστριακούς διαθέτουν βίζα για τις ΗΠΑ.

Με μια σειρά διατάγματα προβλέπονται πρόστιμα και φυλάκιση σε όσους δεν διαθέτουν νομιμοποιητικά έγγραφα, ενώ όσοι είχαν λάβει διαταγή απέλασης, αλλά δεν μπορούσαν να εγκαταλείψουν τη χώρα, ή όσοι δεν κατόρθωναν να ανανεώσουν την άδεια παραμονής τους απειλούνταν με φυλάκιση. Το δικαίωμα αίτησης ασύλου συνέχιζε να αναγνωρίζεται, όμως όλο και λιγότεροι αιτούνταν, φοβούμενοι την απόρριψη και τη συνεπαγόμενη σύλληψη ή απέλαση. Έτσι, η περιοριστική πολιτική της γαλλικής κυβέρνησης μετέτρεπε τους πρόσφυγες σε παρανόμους: από τους 60.000 γερμανοεβραίους που υπολογίζεται ότι βρίσκονταν στη Γαλλία τον Δεκέμβριο του 1938, οι 42.000 ήταν παράνομοι, ενώ στις φυλακές βρίσκονταν 8.405. Ανάλογη ήταν η στάση της κατά τη Διάσκεψη του Εβιάν. Μολονότι θα φιλοξενήσει στο έδαφός της τις διεθνείς αντιπροσωπείες, ο εκπρόσωπος της κυβέρνησης θα δηλώσει πως η Γαλλία είναι «κορεσμένη» και δεν πρόκειται να

⁴³ Burgess, *ό.π.*, σ. 181-183.

⁴⁴ Caron, «Unwilling Refuge...», *ό.π.*, σ. 62-63.

δεχθεί κανέναν άλλο πρόσφυγα. Στο εξής οι πρόσφυγες «θα απωθούνται χωρίς έλεος».⁴⁵

Η επιδείνωση της διεθνούς κρίσης το 1938 οδήγησε στην κατακόρυφη αύξηση της παράνομης μετανάστευσης. Η απελπισία των προσφύγων ήταν τέτοια που προτιμούσαν τον εγκλεισμό στις γαλλικές φυλακές, ενώ όσοι βρίσκονταν στη Γαλλία ήταν σχεδόν αδύνατον να επαναμεταναστεύσουν νόμιμα προς άλλους προορισμούς, υποχρεωμένοι να ζουν στην παρανομία, εγκλωβισμένοι σε έναν φαύλο κύκλο.⁴⁶

Το αδιέξοδο θα προσπαθήσει να επιλύσει μία ακόμη φιλελεύθερη στροφή. Η κυβέρνηση Daladier στις αρχές του 1939, μπροστά στο ενδεχόμενο ενός νέου ευρωπαϊκού πολέμου, αποφασίζει να χαλαρώσει την πολιτική της προκειμένου να αποσυμφορήσει τις φυλακές και να χρησιμοποιήσει τους πρόσφυγες στην πολεμική προετοιμασία. Έτσι, επιτρέπεται η κατάταξη στον στρατό ορισμένων κατηγοριών προσφύγων και όλων των υπολοίπων στην πολιτική άμυνα. Παράλληλα, θα αναβιώσει η συζήτηση περί αγροτικής επανεγκατάστασης. Η χαλάρωση αυτή δεν συνεπάγεται όμως την ακύρωση των διαταγμάτων του 1938, ενώ για μία ακόμη φορά τα μέτρα αφορούν τους ήδη εγκατεστημένους πρόσφυγες. Οι έλεγχοι στα σύνορα παραμένουν εντατικοί, ενώ η κυβέρνηση ήρθε σε συμφωνία με εβραϊκές οργανώσεις προκειμένου να μην προωθηθούν νέοι πρόσφυγες στη Γαλλία.

Η κήρυξη του πολέμου θα σηματοδοτήσει μία ακόμη στροφή: Ο ευρύτατος διαδεδομένος φόβος για την ύπαρξη «πέμπτης φάλαγγας» μεταξύ των γερμανών προσφύγων θα οδηγήσει στον εγκλεισμό όλων των αρρένων 17-65 ετών σε περίπου 80 στρατόπεδα σε ολόκληρη τη Γαλλία, απ' όπου θα απελευθερωθούν μόλις την άνοιξη του 1940, προκειμένου να καταταγούν στη Λεγεώνα των Ξένων ή στην πολιτική άμυνα.⁴⁷

Η έξοδος των ισπανών Δημοκρατικών στη Γαλλία

Η Γαλλία υπήρξε η κατεξοχήν χώρα υποδοχής ισπανών μεταναστών και πολιτικών φυγάδων καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αι. Έτσι, η μετακίνηση πολιτικών προσφύγων προς τα νότια γαλλικά σύνορα υπήρξε πάντα ένας ευαίσθητος δείκτης των πολιτικών εξελίξεων και συγκρούσεων εντός της Ισπανίας, άρχισε όμως να παίρνει μαζικά χαρακτηριστικά μετά το στρατιωτικό πραξικόπημα της 18ης Ιουλίου 1936, που οδήγησε στον εμφύλιο πόλεμο. Στο εσωτερικό της Ισπανίας, από την πρώτη στιγμή χιλιάδες άνθρωποι άρχισαν να μετακινούνται προς τα εδάφη που έλεγχε ο αντίπαλος, προκειμένου να αποφύγουν τα αντίποινα.

Τα διαδοχικά κύματα προσφύγων του ισπανικού εμφυλίου στη Γαλλία

Εκτός από την εσωτερική μετακίνηση, από την πρώτη μέρα πρόσφυγες άρχισαν να διασχίζουν τα σύνορα, προκειμένου να διαφύγουν τη σύλληψη από τις δυνάμεις των πραξικοπηματιών. Συνολικά, το φθινόπωρο του 1936 είχαν καταφύγει στη Γαλλία σχεδόν 15.000 μάχιμοι και άμαχοι.⁴⁸

Απέναντι σε αυτό το κύμα προσφύγων, η κυβέρνηση του πρωθυπουργού του Λαϊκού

⁴⁵ Ο.π., σ. 66-67, 70, 58.

⁴⁶ Ο.π., σ. 70.

⁴⁷ Ο.π., σ. 74-76.

⁴⁸ Jean-François Berdah, «The Devil in France. The Tragedy of Spanish Republicans and French Policy after the Civil War (1936-1945)», στο: CLIOHRES, *Discrimination and Tolerance in Historical Perspective*, Edizioni Plus, Transversal Volume 3 (2008), σ. 301-318, εδώ σ. 303-304.

Μετώπου Léon Blum, επικαλούμενη την παράδοση φιλοξενίας και παροχής ασύλου, αλλά και τις διεθνείς δεσμεύσεις της Γαλλίας, προσδιόρισε τις δύο βασικές αρχές που θα χαρακτηρίσουν τη γαλλική πολιτική έναντι των ισπανών προσφύγων: Αφενός, την προτροπή και την παροχή διευκολύνσεων σε όσους ήθελαν να επιστρέψουν, είτε στη δημοκρατική είτε στην εθνικιστική ζώνη. Αφετέρου, όσοι άμαχοι επέλεγαν να παραμείνουν στη Γαλλία ήταν υποχρεωμένοι να εγκατασταθούν μακριά από τα σύνορα.⁴⁹

Αυτή την πρώτη φάση της προσφυγικής κρίσης η γαλλική κυβέρνηση την αντιλαμβάνεται σαν προσωρινή, γι' αυτό και από τη μετακίνηση των προσφύγων πέραν της μεθόριου εξαιρούνταν όσοι είχαν τα οικονομικά μέσα ή συγγενείς όπου μπορούσαν να φιλοξενηθούν. Στόχος ήταν τόσο ο περιορισμός των δημοσίων εξόδων για τη στέγαση και διατροφή τους όσο και η αποφυγή της μαζικής συγκέντρωσής τους σε στρατόπεδα. Όπως παρατηρεί ο Burgess,⁵⁰ προκειμένου να συγκρατηθεί το κύμα προσφύγων, γενική κατεύθυνση ήταν η αποθάρρυνση της μόνιμης εγκατάστασης και η μη έκδοση αδειών εργασίας.

Το δεύτερο προσφυγικό κύμα, πολύ πιο μαζικό, σημειώνεται μεταξύ Ιουνίου - Οκτωβρίου 1937, όταν κορυφώνεται η εκστρατεία των Εθνικιστών στον βορρά. Περισσότεροι από 120.000 πρόσφυγες διαφεύγουν με κάθε πλωτό μέσο, καταφεύγοντας στα γαλλικά λιμάνια του Ατλαντικού (Μπορντώ, Λα Ροσέλ κ.ά.) Επίσης, έπειτα από διεθνή έκκληση, περίπου 20.000 παιδιά μεταφέρθηκαν στη Γαλλία, το Βέλγιο, τη Βρετανία και την ΕΣΣΔ. Αυτό το νέο μαζικό προσφυγικό κύμα προκαλεί έντονες αντιδράσεις στη γαλλική κοινή γνώμη, που παραμένει πολωμένη εξαιτίας της οικονομικής κρίσης και της εντεινόμενης ξενοφοβίας. Πάντως, στο τέλος του 1937 στη Γαλλία θα παραμείνουν 35.000 πρόσφυγες, εκ των οποίων 10.000 παιδιά.⁵¹

Η γαλλική πολιτική από τον Απρίλιο του 1937 γίνεται περισσότερο περιοριστική, με ένταση των ελέγχων στη μεθόριο και κυρίως την επαναφορά της προξενικής βίζας, η έλλειψη της οποίας οδηγεί σε απέλαση. Επίσης απαγορεύεται η ελεύθερη κυκλοφορία των προσφύγων εκτός των ορίων των νομών όπου έχουν εγκατασταθεί, ενώ η κυβέρνηση αρνείται να χρηματοδοτήσει τη στέγασή τους. Σε αντίστοιχους αυστηρούς ελέγχους εισόδου στην επικράτειά τους προχωρούν και οι ισπανοί Δημοκρατικοί, εξαιτίας του φόβου για τη διείσδυση «πεμπτοφαλαγγιτών» πίσω από τις γραμμές τους.⁵²

Ένα τρίτο κύμα εξόδου θα σημειωθεί τον χειμώνα του 1937 και την άνοιξη του 1938, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας των Εθνικιστών στην Αραγωνία. Περίπου 25.000 Ισπανοί, ανάμεσά τους και ολόκληρες μονάδες του στρατού των Δημοκρατικών, περνούν τα σύνορα. Στο τέλος του έτους οι ισπανοί πρόσφυγες στη Γαλλία υπολογίζονται συνολικά σε 40.000-45.000 άτομα, εκ των οποίων τουλάχιστον το ένα τέταρτο ήταν παιδιά.

Ο σχηματισμός της κυβέρνησης του Édouard Daladier, που σήμανε το τέλος του γαλλικού Λαϊκού Μετώπου, και οι προσπάθειες προσέγγισης με την εθνικιστική Ισπανία, οδήγησαν στο κλείσιμο των συνόρων, στις 26 Μαΐου 1938, κίνηση που ερμηνεύεται, μεταξύ άλλων, και από τον φόβο των γαλλικών αρχών για μαζική έξοδο των Ισπανών, μετά τη διαφαινόμενη πλέον ήττα των Δημοκρατικών.

⁴⁹ Ο.π., σ. 304.

⁵⁰ Ο.π., σ. 205.

⁵¹ Geneviève Dreyfus-Armand, «L'accueil des républicains espagnols en France: entre exclusion et utilisation; 1936-1940», *Matériaux pour l'histoire de notre temps* 44, *Exilés et réfugiés politiques dans la France du XXe siècle* (1996), σ. 36-41, εδώ σ. 36.

⁵² Berdah, «The Devil in France...», *ό.π.*, σ. 305-307.

Η «υποχώρηση» και το μαζικότερο προσφυγικό κύμα

Αυτή η αλλαγή στάσης, που συνοδευόταν από μια μετατόπιση της εξωτερικής πολιτικής του Παρισιού έναντι του Φράνκο, επιτάχυνε την πτώση των Δημοκρατικών και, κατά συνέπεια, το μαζικό προσφυγικό κύμα που η κυβέρνηση φοβόταν και για το οποίο δεν ήταν προετοιμασμένη.⁵³ Η πτώση της Καταλωνίας και η εκκένωση της Βαρκελώνης τον Ιανουάριο του 1939 οδήγησε χιλιάδες αμάχους και ενόπλους στα γαλλικά σύνορα. Η προώθηση των φρανκικών στρατευμάτων και οι αεροπορικοί βομβαρδισμοί έκαναν αδύνατη την εμμονή στο κλείσιμο των συνόρων: με εντολή του υπουργού Εσωτερικών Albert Sarraut, μεταξύ 27/1-4/2/1939, 240.000 άμαχοι διέσχισαν τα σύνορα στις μεσογειακές ακτές της Γαλλίας. Μία μέρα μετά επιτράπηκε η είσοδος και των ενόπλων (που υπολογίζονταν σε 50-100.000), καθώς υπήρχαν φόβοι ότι θα εισέβαλαν διά της βίας.⁵⁴

Η μαζική αυτή «υποχώρηση» (La Retirada) έφερε στη Γαλλία, μέσα σε διάστημα λίγων ημερών, περίπου 470.000 πρόσφυγες, αριθμός που αντιστοιχούσε στο 2% του τότε πληθυσμού της Ισπανίας. Με αυτόν τον δραματικό τρόπο, η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930, που επηρέασε τη Γαλλία περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα, κορυφωνόταν.

Για την κυβέρνηση Daladier το ζήτημα που πρυτάνευσε κατά την αντιμετώπισή της ήταν η ασφάλεια, δευτερευόντως η οικονομία και, σε μικρότερο βαθμό η ανθρωπιστική βοήθεια. Έτσι, ο υπουργός Εσωτερικών Albert Sarraut αποφάσισε οι πρόσφυγες να μη στεγαστούν σε εγκαταστάσεις του γαλλικού στρατού, οι τραυματίες να μη νοσηλευθούν σε γαλλικά νοσοκομεία και, τέλος, οι συγκροτημένες μονάδες των Δημοκρατικών, που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν μια στοιχειώδη οργανωτική δομή απέναντι στο χάος που επικρατούσε στα σύνορα, να διασκορπισθούν.⁵⁵

Στα «κέντρα διαλογής» που δημιουργούνται πρόχειρα στη μεθόριο οι οικογένειες χωρίζονται. Γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένοι και ανάπηροι προωθούνται σε κέντρα υποδοχής στο εσωτερικό, ενώ οι υγιείς άνδρες οδηγούνται σε αυτοσχέδια «στρατόπεδα συγκέντρωσης» (αυτός ο διοικητικός όρος χρησιμοποιείται) στις ακτές της Μεσογείου, όπου εγκλείονται περίπου 275.000.⁵⁶

Τα πρώτα στρατόπεδα, στην περιοχή του Περπινιάν (Argelès-sur-Mer, Saint-Cyprien, Le Barcarès κ.α.), δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα τμήμα παραλίας κλεισμένο με συρματοπλεγμα, όπου συνωστίζονταν μερικές δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες, εκτεθειμένοι στο κρύο και τη βροχή.⁵⁷ Οι κακές συνθήκες διαβίωσης, ο υποσιτισμός και η έλλειψη στοιχειώδους υγιεινής είχαν ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα επιδημιών και αυξημένο ποσοστό θανάτων. Επιπλέον, οι έγκλειστοι επιτηρούνταν στενά από μονάδες του στρατού, η είσοδος και η έξοδος απαγορεύονταν, ενώ δημιουργήθηκαν και πειθαρχικά στρατόπεδα για τους πιο «επικίνδυνους», όπως οι αναρχικοί μαχητές.⁵⁸

Οι περίπου 170.000 άμαχοι διασκορπίστηκαν σε 77 διοικητικά διαμερίσματα και στεγάστηκαν σε όποιο άδειο κτίριο μπορούσαν να διαθέσουν οι τοπικές αρχές. Οι συνθήκες

⁵³ Ο.π., σ. 308-309.

⁵⁴ Ο.π., σ. 310.

⁵⁵ Burgess, *ό.π.*, σ. 206.

⁵⁶ Dreyfus-Armand, *ό.π.*, σ. 39.

⁵⁷ Burgess, *ό.π.*, σ. 207.

⁵⁸ Dreyfus-Armand, *ό.π.*, σ. 40.

διαβίωσής τους ήταν εξίσου δύσκολες, ενώ υπόκειντο σε αυστηρή επιτήρηση από την αστυνομία, προκειμένου να καθυστερηθεί η κοινή γνώμη.⁵⁹

Η κυβέρνηση Daladier αντιμετώπισε εξ αρχής το πρόβλημα ως προσωρινό, στοχεύοντας στον ταχύτερο δυνατό επαναπατρισμό των προσφύγων.⁶⁰ Στις 27 Φεβρουαρίου 1939 αναγνώρισε τη φρανκική κυβέρνηση και επιδίωξε να έρθει επειγόντως σε συμφωνία που να επιτρέπει τον επαναπατρισμό.⁶¹ Ο γάλλος υπουργός Εσωτερικών δήλωνε σε όλους τους τόνους ότι ο επαναπατρισμός θα ήταν εθελοντικός, όμως η επιστροφή στην Ισπανία όσων δεν είχαν λόγους να φοβούνται για τη ζωή τους ήταν, τις περισσότερες φορές, αποτέλεσμα έμμεσων αλλά και άμεσων πιέσεων, όπως συλλήψεις και απελάσεις. Έτσι, μέχρι το τέλος του 1939 θα έχουν επιστρέψει 150.000-200.000 πρόσφυγες.⁶² Στα διάφορα γαλλικά στρατόπεδα, τον Δεκέμβριο του 1939, είχαν μείνει 35.000-80.000 άνδρες, ενώ τον Ιούνιο του 1940 παρέμεναν στη χώρα συνολικά 125.000 ισπανοί πρόσφυγες.⁶³

Ο αριθμός των ισπανών προσφύγων που δεν επαναπατρίστηκαν αλλά επέλεξαν να επαναμεταναστεύσουν ήταν σχετικά μικρός και αφορούσε κυρίως τους ευπορότερους ή αυτούς που μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα ανάλογα πολιτικά δίκτυα: Περίπου 15.000-20.000 εγκαθίστανται στο Μεξικό και τη Νότια Αμερική, ενώ περίπου 4.000 κομμουνιστές μετακινούνται στην ΕΣΣΔ, όπου ήδη φιλοξενούνταν 7.000 παιδιά.⁶⁴

Για όσους πρόσφυγες παρέμειναν στη Γαλλία, τον Μάρτιο του 1939 η κυβέρνηση Daladier δήλωσε πως διανοίγονταν δύο προοπτικές: είτε η στρατολόγησή τους στη Λεγεώνα των Ξένων (καθώς ο φόβος για την αντίδραση της Ισπανίας, αλλά και της Γερμανίας, απέτρεπε την ενσωμάτωσή τους στον τακτικό στρατό) είτε η στρατολόγησή τους ως εργατικό δυναμικό. Στις 12 Απριλίου θεσμοθετήθηκε η υποχρεωτική εργασία για όλους τους άρρενες Ισπανούς 20-48 ετών και δημιουργήθηκαν οι *Compagnies de Travailleurs Étrangers*, όπου τον Μάιο του 1940 υπηρετούσαν 56.500 πρόσφυγες. Οι περισσότεροι απασχολούνταν σε αγροτικές εργασίες, στην οικοδομή, σε αμυντικά έργα, ιδίως στη γραμμή Maginot και, αργότερα, στην πολεμική βιομηχανία.⁶⁵

Στους πρώτους μήνες του 1939 η Γαλλία αποτελούσε τη χώρα με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση προσφυγικού πληθυσμού παγκοσμίως. Έχοντας να αντιμετωπίσει στα σύνορά της τρία φασιστικά καθεστάτα, επεδίωκε να διαφοροποιηθεί από την άλλοτε «αδελφή Δημοκρατία», προκειμένου να διασφαλίσει την ουδετερότητα του Φράνκο. Ταυτόχρονα, οι πρόσφυγες αποτελούσαν δυσβάστακτο βάρος για τη γαλλική οικονομία, ενώ επιπλέον είχε να αντιμετωπίσει την αντίδραση της δεξιάς, στις τάξεις της οποίας κυριαρχούσε πλέον ξενοφοβική και αντιμαρξιστική υστερία.⁶⁶

Η ξενοφοβία, που στη δεκαετία του 1930 είχε πάρει ενδημικά χαρακτηριστικά στη γαλλική κοινή γνώμη, μετατράπηκε σε πανικό απέναντι στις «ορδές των επικίνδυνων ρι-

⁵⁹ Burgess, *ό.π.*, σ. 208.

⁶⁰ *Ο.π.*, σ. 207.

⁶¹ Marrus, *ό.π.*, σ. 192.

⁶² Στο ίδιο.

⁶³ Burgess, *ό.π.*, σ. 209-210.

⁶⁴ Jean-François Berdah, «Spanish Political Refugees in Europe since the Beginning of the Civil War in 1936: The Example of France», στο: Klaus J. Bade κ.ά. (επιμ.), *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe...*, *ό.π.*, σ. 695-697, εδώ σ. 696.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Marrus, *ό.π.*, σ. 192.

ζοσπαστών», όπως αποκαλούνταν συχνά οι ισπανοί Δημοκρατικοί. Σε συνδυασμό με τον φοβικό αντικομμουνισμό, που κορυφώθηκε μετά την υπογραφή του γερmano-σοβιετικού συμφώνου τον Αύγουστο και είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί εκτός νόμου το Γαλλικό Κ.Κ. (PCF), αποκρυσταλλώθηκε σε αυτό που αποκλήθηκε ο «Μεγάλος φόβος του 1939».⁶⁷

Μέσα σε αυτό το κλίμα ξενοφοβίας, η κυβέρνηση Daladier αποφάσισε, μετά την κήρυξη του πολέμου, τον εγκλεισμό στα στρατόπεδα όπου είχαν κρατηθεί οι ισπανοί πρόσφυγες, αρχικά των ξένων κομμουνιστών και, στη συνέχεια, όλων των προσφύγων από το γερμανικό Ράιχ. Με διάταγμα της 9ης Σεπτεμβρίου ακόμη και πολιτογραφημένοι γάλλοι πολίτες μπορούσαν να εγκλειστούν, ενώ, με ανάλογο της 17ης Σεπτεμβρίου προβλεπόταν η σύλληψη όλων των πολιτικά ύποπτων ξένων. Στα τέλη του μήνα στα στρατόπεδα αυτά βρίσκονταν 18.000 κρατούμενοι.⁶⁸

Αντί επιλόγου

Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 συνδέεται άρρηκτα, στη συλλογική μνήμη των Ευρωπαίων, με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και το Ολοκαύτωμα, καθώς τόσο η ιστοριογραφία όσο και η δημόσια ιστορία της περιόδου επικεντρώνεται στη μαζική έξοδο των Εβραίων από τη Γερμανία, αντιμετωπίζοντας την εκδίωξή τους ως ένα ουσιαστικό στάδιο της πορείας προς τη γενοκτονία.⁶⁹ Αντιμετωπίζοντας την προσφυγική κρίση μέσα από αυτήν την οπτική, προσφυγικά ρεύματα εξίσου ή και περισσότερο μαζικά, όπως αυτό των Εβραίων της Ανατολικής Ευρώπης ή των ισπανών Δημοκρατικών, περνούν σε δεύτερη μοίρα, απασχολώντας κυρίως τις κοινότητες μνήμης των χωρών προέλευσής τους ή, σε μεταγενέστερο στάδιο, τις εθνικές ιστοριογραφίες.

Η περίπτωση της εξόδου των ισπανών Δημοκρατικών, που υπήρξε η μαζικότερη προσφυγική μετακίνηση στην Ευρώπη μετά από αυτήν των Ρώσων του 1918-1921, αποτελεί μια τέτοια περίπτωση. Παρά την αναγνώριση, σε επίπεδο διεθνούς κοινής γνώμης, ότι αποτελούσαν θύματα του ναζισμού και του φασισμού, το ζήτημα δεν απασχόλησε την ΚτΕ ή άλλον διακυβερνητικό διεθνή οργανισμό, αλλά θεωρήθηκε εσωτερική υπόθεση της Γαλλίας, που θα επιλυόταν στο πλαίσιο των γαλλο-ισπανικών σχέσεων. Αντιθέτως, το ζήτημα των γερμανοεβραίων προσφύγων αντιμετωπίστηκε, μολονότι ανεπιτυχώς και με ελάχιστα πρακτικά αποτελέσματα, από την αρχή ως ένα *de facto* διεθνές πρόβλημα, που η επίλυσή του θα έπρεπε να αναζητηθεί σε επίπεδο εθνικής πολιτικής αλλά και διακυβερνητικής συνεργασίας.

Οι λόγοι γι' αυτήν τη στάση θα πρέπει να αναζητηθούν στο γεγονός ότι η εκδίωξη των Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία υπήρξε σταδιακή και μόνο μετά το 1938 πήρε χαρακτηριστικά μαζικής φυγής, συντηρώντας τις ελπίδες των ευρωπαϊκών δυνάμεων ότι η πολιτική κατευνασμού έναντι της Γερμανίας θα ομαλοποιούσε τις ροές προσφύγων και ότι, αφήνοντας την πόρτα ανοιχτή σε ενδεχόμενες διαπραγματεύσεις, η έξοδος θα σταματούσε ή θα μπορούσε να συμφωνηθεί από κοινού ένα σχήμα οργανωμένης μετεγκατάστασης σε κάποια ευρωπαϊκή αποικία.

Αντιθέτως, η πολιτική της μη επέμβασης είχε περιορίσει τα προβλήματα που δημιουρ-

⁶⁷ Burgess, *ό.π.*, σ. 210.

⁶⁸ *Ο.π.*, σ. 211.

⁶⁹ Caestecker - Moore, «Introduction», στο F. Caestecker - B. Moore (eds.), *Refugees from Nazi Germany and the Liberal European States*, *ό.π.*, σ. 1.

γούσε ο ισπανικός εμφύλιος στο εσωτερικό της χώρας, παρά τον επίφοβο ανταγωνισμό Γερμανίας - Ιταλίας και ΕΣΣΔ στο ισπανικό έδαφος. Οι προσφυγικές ροές κατευθύνονταν αποκλειστικά στη Γαλλία, με εξαίρεση την εκκένωση παιδιών το 1937. Επιπλέον, μολονότι η γαλλική πολιτική απέναντι στα διαδοχικά κύματα ισπανών προσφύγων ακολουθεί τις μεταβολές της συνολικότερης μεταναστευτικής της πολιτικής, το γεγονός ότι, μέχρι το 1939, οι περισσότεροι Ισπανοί επιστρέφουν στη δημοκρατική ζώνη μειώνει την πίεση, ενώ μετά την επικράτηση των Εθνικιστών το μεγαλύτερο μέρος των προσφύγων θα επαναπατριστεί σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αντιθέτως, κάτι τέτοιο δεν παρατηρείται στην περίπτωση των Γερμανοεβραίων, μεγάλο μέρος των οποίων εγκλωβίζεται στη Γαλλία. Πάντως, η αρωγή και προς τους δύο προσφυγικούς πληθυσμούς αποτελεί υπόθεση ανθρωπιστικών οργανισμών και όχι του γαλλικού κράτους.

Οι ισπανοί πρόσφυγες αντιμετωπίζονται αρνητικά κυρίως από τη γαλλική δεξιά και τις εφημερίδες της, καθώς θεωρούνται ταυτισμένοι με τον μπολσεβικισμό. Αντιθέτως η αριστερά, ιδιαίτερα μέσω των συνδικάτων που ελέγχει, κινητοποιεί δίκτυα αλληλεγγύης προκειμένου να παρασχεθεί βοήθεια στους πρόσφυγες και να διευκολυνθεί η εγκατάσταση όσων παραμένουν. Εξίσου αρνητικά αντιμετωπίζονται και οι γερμανοεβραίοι από τη γαλλική δεξιά, που σε πολιτικό επίπεδο συσχετίζει «τον Εβραίο» με τον μπολσεβικισμό. Σε αυτήν την περίπτωση όμως στον πυρήνα των αντισημιτικών αντιδράσεων βρίσκονται οι μεσαίες τάξεις που, χωρίς να ταυτίζονται αποκλειστικά με τη γαλλική δεξιά, στρέφονται με βιαιότητα κατά των προσφύγων, προκειμένου να προστατευθούν από τον οικονομικό ανταγωνισμό.

Ανάμεσα στους δύο προσφυγικούς πληθυσμούς παρατηρείται μία σημαντική κοινωνική διαφοροποίηση: Η ταξική διαστρωμάτωση των ισπανών προσφύγων είναι περισσότερο ομαλή, αποτελούν μικρογραφία μιας πλήρους κοινωνίας, τα ευπορότερα μέλη της οποίας επαναμεταναστεύουν σύντομα προς άλλους προορισμούς, ενώ όσοι παραμένουν στη Γαλλία θα αναζητήσουν εργασία κυρίως στον αγροτικό τομέα. Αντιθέτως, οι εβραίοι πρόσφυγες προέρχονται κυρίως από τις μεσαίες τάξεις, είναι έμποροι, επαγγελματίες κ.λπ., τουλάχιστον όσοι δεν φεύγουν απογυμνωμένοι από οποιοδήποτε περιουσιακό στοιχείο. Η αντίδραση απέναντι στους Ισπανούς, λοιπόν, είναι κυρίως πολιτική, ενώ απέναντι στους Εβραίους πρωτίστως οικονομική. Επιπλέον, κάτι που επηρεάζει την κοινή γνώμη εις βάρος των Γερμανοεβραίων είναι πως μεγάλο μέρος τους συγκεντρώνεται στο Παρίσι, με αποτέλεσμα να είναι ιδιαίτερα «ορατοί», σε αντίθεση με τους Ισπανούς, που διασκορπίζονται στη νότια και δυτική Γαλλία.

Τέλος, μολονότι και οι δύο προσφυγικοί πληθυσμοί εκδιώκονται από φασιστικά κινήματα, οι ισπανοί Δημοκρατικοί καταδιώκονται για την πολιτική τους δράση, πραγματική ή υποτιθέμενη, ενώ οι Γερμανοεβραίοι καταδιώκονται για λόγους φυλετικούς –όχι γι' αυτό που κάνουν αλλά γι' αυτό που είναι. Με αυτήν την έννοια, οι Γερμανοεβραίοι είναι μεν πολιτικοί πρόσφυγες όπως και οι Ισπανοί, ενός άλλου είδους όμως: δεν αποτελούν τους πρωταγωνιστές, αλλά, αντίθετα, τα θύματα των ιστορικών γεγονότων.⁷⁰

Την ιδιαιτερότητα της εμπειρίας των Γερμανοεβραίων, που τους διαφοροποιεί από κάθε προηγούμενη μορφή προσφύγων αποτυπώνει η Hannah Arendt το 1943:

Πρόσφυγας ήταν το άτομο που αναγκαζόταν να αναζητήσει άσυλο εξαιτίας κάποιας πράξης που διέπραξε ή εξαιτίας κάποιας πολιτικής άποψης που είχε. Λοιπόν, είναι αλήθεια

⁷⁰ Burgess, ό.π., σ. 152.

ότι αναζητούμε άσυλο· αλλά δεν έχουμε διαπράξει καμία πράξη και οι περισσότεροι από εμάς ποτέ δεν ονειρεύτηκαν να έχουν κάποια ριζοσπαστική πολιτική άποψη. Με εμάς το νόημα του όρου πρόσφυγας έχει αλλάξει. Τώρα «πρόσφυγες» είναι εκείνοι από εμάς που ήταν τόσο άτυχοι ώστε να φτάσουν σε μια καινούργια χώρα δίχως καθόλου οικονομικούς πόρους και πρέπει να βοηθηθούν από τις επιτροπές προσφύγων.⁷¹

Η προσφυγική κρίση που σημάδεψε κατά τη δεκαετία του 1930 την Ευρώπη υπήρξε αποτέλεσμα των συνδυαστικών επιπτώσεων της πολιτικής κρίσης του διεθνούς συστήματος που καθιέρωσε η Συνθήκη των Βερσαλλιών και της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, καθώς και της αδυναμίας των ευρωπαϊκών δημοκρατιών να απαντήσουν αποτελεσματικά σε αυτήν τη διπλή πρόκληση.

Η αντιμετώπιση του μαζικού προσφυγικού κύματος ως εσωτερικού ζητήματος κάθε κράτους, σε συνδυασμό με τον γενικευμένο προστατευτισμό που είχε επιλεγεί ως απάντηση στην οικονομική κρίση και επέβαλλε περιοριστικές πολιτικές στις μεταναστευτικές ροές, είχε ως αποτέλεσμα τον εγκλωβισμό στις ευρωπαϊκές χώρες πληθυσμών προσφύγων σε συνθήκες παρανομίας. Αρνούμενες το δικαίωμα στην εργασία, όπως φαίνεται από το παράδειγμα της Γαλλίας, οι πολιτικές αυτές οδήγησαν στην όξυνση του προβλήματος, εμποδίζοντας ακόμη περισσότερο την ενσωμάτωση των προσφύγων στις κοινωνίες των χωρών υποδοχής και ακυρώνοντας, εντέλει, κάθε φιλελεύθερη πολιτική περί ασύλου.

Παράλληλα, αντιμετωπίζοντας τη γενεσιουργό αιτία της προσφυγικής κρίσης, τη φυλετική και αντισημιτική πολιτική της ναζιστικής Γερμανίας, ως θέμα εσωτερικής της πολιτικής και όχι ως διεθνές πρόβλημα, οι δυτικές δημοκρατίες επέτειναν την κρίση, επιτρέποντας στο ναζιστικό καθεστώς να ριζοσπαστικοποιήσει τα φυλετικά μέτρα που υιοθετούσε, επιταχύνοντας έτσι την έξοδο των Γερμανοεβραίων.

Ακόμη όμως και μέσα από αυτές τις αποτυχίες, οι δειλές και ανεπαρκείς πολιτικές που εκπόνησε η ΚτΕ επέτρεψαν μεταπολεμικά, και υπό το φως της εμπειρίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τη νομική αναγνώριση της καινούργιας αυτής φιγούρας που διαμορφώθηκε τη δεκαετία του 1930 μέσα από το διωγμό των Εβραίων: τον πρόσφυγα.

⁷¹ Χάνα Άρεντ, «Εμείς οι πρόσφυγες», μτφρ: Κ. Δεσποινιάδης, *Πανοπτικόν* 13 (2009) (διαθέσιμο στο: <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/xana-arent-emeis-oi-prosfyges-ena-arthro-istoriko-ntokoymento>, τελευταία πρόσβαση 18/9/2021) [πρωτότυπη έκδοση: Hannah Arendt, «We Refugees», *Menorah Journal* 31 (1943), σ. 69-77].

**Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας
και της Ελλάδας (1941-1943)**

Άννα Μπατζέλη
Διδάκτωρ Ιστορίας ΑΠΘ

Με αφορμή την συμπλήρωση 76 χρόνων από τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, το παρόν άρθρο πραγματεύεται το Ολοκαύτωμα στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία (συμπεριλαμβανομένων των λεγόμενων σερβικών «Δυτικών Επαρχιών»), την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, περιοχές που τελούσαν υπό βουλγαρική Κατοχή κατά τη διάρκεια του πολέμου (Απρίλιος 1941 - Σεπτέμβριος 1944). Αρχικά θα πρέπει να επισημανθεί ότι ήδη κατά τις παραμονές της ένταξης της Βουλγαρίας στο στρατόπεδο του Άξονα και στο πλαίσιο ενίσχυσης των διμερών σχέσεων της με τη Γερμανία είχε υιοθετηθεί σειρά νομοσχεδίων που στερούσαν από τους Βούλγαρους Εβραίους θεμελιώδη αστικά και πολιτικά δικαιώματα.¹ Η ισχύς των νομοσχεδίων αυτών επεκτάθηκε στους Εβραίους των κατεχόμενων περιοχών με την έναρξη της βουλγαρικής κατοχής. Παρότι στη Βουλγαρία ο αντισημιτισμός δεν είχε ευρεία λαϊκή βάση, ωστόσο ήδη από τον Μεσοπόλεμο δραστηριοποιούνταν ορισμένες οργανώσεις που είχαν ως πρότυπο αντίστοιχες γερμανικές εθνικοσοσιαλιστές οργανώσεις, όπως, για παράδειγμα, η Ένωση των Βουλγαρικών Λεγεώνων και η Βουλγαρική Εθνική Άμυνα.² Μάλιστα, τον Σεπτέμβριο του 1939 επιχειρήθηκε και η αναπαραγωγή της «Νύχτας των Κρυστάλλων» στη Σόφια.³

Η καθημερινότητα της βουλγαρικής εβραϊκής κοινότητας άλλαξε άρδην μετά την ψήφιση του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους», ο οποίος υπογράφηκε από τον βασιλιά Βόρι στις 21 Ιανουαρίου 1941 και δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* δύο ημέρες μετά.⁴ Ο νόμος αυτός προέβλεπε μεταξύ άλλων την αφαίρεση του δικαιώματος απόκτησης βουλγαρικής υπηκοότητας (και των δικαιωμάτων που την συνόδευαν) σε Εβραίους. Επιπλέον, επιβλήθηκαν αυστηροί οικονομικοί περιορισμοί στα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, τα οποία έπρεπε να δηλώσουν στις αρμόδιες κρατικές υπηρεσίες το

¹ Αντισημικά νομοσχέδια είχαν υιοθετήσει και η Ρουμανία με την Γιουγκοσλαβία, ακολουθώντας το πρότυπο των «Νόμων της Νυρεμβέργης», το οποίο ενίοτε ξεπέρασαν σε σκληρότητα. Για την Ρουμανία, βλ. ενδεικτικά: Ioanid Ranu, “The Holocaust in Romania: the destruction of Jews and Gypsies under the Antonescu regime, 1940-1944”, *Chicago III* (2000): 16-43· Iulia Padeanu, *The Holocaust in Romania: Uncovering a Dark Chapter* (USA: 2012). Για την Γιουγκοσλαβία: Ivo Goldstein, “The Jews in Yugoslavia 1918-1941, Antisemitism and the Struggle for Equality”, *Jews Studies Yearbook, vol. II* (2002): 51-64· Ženi Lebl, *Do “kopačnog rešenja”, Jevreji u Srbiji 1521-1942* (Beograd: Cigoka Stampa, 2002).

² Για μια παρουσίαση των βουλγαρικών οργανώσεων και του ρόλου τους κατά την περίοδο της Κατοχής, βλ. Άννα Μπατζέλη, *Κατοχή ή Απελευθέρωση; Όψεις της βουλγαρικής πολιτικής στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία κατά την διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, 1941-1944* (Θεσσαλονίκη: αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, 2019), 58-79.

³ Ρουμιάνα Μαρίνοβα - Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση;», στο Γ. Αντωνίου κ.ά. (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2011), 37.

⁴ *Държавен вестник*, 23 Ιανουαρίου 1941.

σύνολο των κινητών και ακίνητων περιουσιακών τους στοιχείων. Πλέον, οι δυνατότητες επαγγελματικής ανέλιξης και επιχειρηματικής δραστηριοποίησής τους ήταν σαφώς λιγότερες, αφού οι Εβραίοι αποστερήθηκαν της δυνατότητας κατοχής μεγάλης περιουσίας, όπως και της αποστολής εμβασμάτων, και ήταν επιπλέον υποχρεωμένοι να καταβάλλουν ειδικό έκτακτο φόρο. Ακόμη, τέθηκε ανώτατος καθορισμένος αριθμός ατόμων που θα μπορούσαν να ασκήσουν τα επαγγέλματα του ιατρού, του δικηγόρου και του μηχανικού, όπως και αυτών που θα μπορούσαν να εγγραφούν ως φοιτητές στο Πανεπιστήμιο.⁵

Η εβραϊκή κοινότητα της Βουλγαρίας είχε επιχειρήσει με επίσημα υπομνήματα, εκθέσεις και εκκλήσεις να αποτρέψει την υπογραφή του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους». Στις 23 Οκτωβρίου 1940, το Κεντρικό Συμβούλιο των Εβραίων της Βουλγαρίας, κοινοποίησε έκθεση στον Δήμο Σόφιας σχετικά με την πρόταση «Νόμου για την Προστασία του Έθνους», η οποία κατατέθηκε από τον υπουργό Εσωτερικών και Δημόσιας Υγείας Πέταρ Γκαμπρόβски.⁶ Στην έκθεση αυτή, μεταξύ άλλων, αναφέρονται τα ακόλουθα:

Η βουλγαρική εβραϊκή κοινότητα, αν και απαρτίζεται από λίγα σε αριθμό μέλη, έχει πολυάριθμες φορές και διαχρονικά αποδειξει την ετοιμότητά της να υπηρετήσει την πατρίδα. Οι Βούλγαροι Εβραίοι με όλες τους τις δυνάμεις ήταν πάντοτε εκεί, στο πλευρό της πατρίδας, ως αναπόσπαστο μέρος του βουλγαρικού έθνους. Οι Βούλγαροι Εβραίοι μαζί με το σύνολο της κοινωνίας ήταν πάντοτε παρόντες στις δύσκολες στιγμές της πατρίδας, στη χαρά και στη νίκη, υποστηρίζοντας τους μεγάλους αγώνες και τους υψηλούς στόχους.

Και η καρδιά μας μαράζωσε από τον πόνο, όταν ανακοινώθηκαν τα μέτρα που επιβλήθηκαν στη Βουλγαρία από τα ευρωπαϊκά κράτη, έπειτα από την υπογραφή των συνθηκών ειρήνης. Και μαζί με το βουλγαρικό έθνος προσδοκούσαμε την αποκατάσταση της δικαιοσύνης για την πολύπαθη πατρίδα μας. Και η κουλτούρα της εβραϊκής κοινότητας της Βουλγαρίας είναι κοινή με την κουλτούρα των υπόλοιπων Βούλγαρων πολιτών.

Τα βουλγαρικά τραγούδια, η βουλγαρική λογοτεχνία, το βουλγαρικό θέατρο, η βουλγαρική εκπαίδευση – συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι της κουλτούρας των Εβραίων της Βουλγαρίας. Με τη βουλγαρική κουλτούρα γαλουχούνται οι Εβραίοι της Βουλγαρίας, οι οποίοι μαθαίνουν μέσω αυτής να εκτιμούν την αξία και το μεγαλείο της ζωής· μαθαίνουν μέσω αυτής να αγαπούν ειλικρινώς την πατρίδα και να είναι έτοιμοι να θυσιάσουν για το καλό της Βουλγαρίας. Πρόκειται για ένα καθαρό συναίσθημα που μένει αναλλοίωτο στον χρόνο».⁷

⁵ Фани Милкова, *История на българската буржоазна държава и право през периода 1918-1944 година* (София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1973), 192-193· Фани Милкова, *Българската държава и изключителното ѝ законодателство през периода 1923-1944 г.* (София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991), 501· Иван Божилов, Вера Мутафчиева, Андрей Пантев, Константин Косев, Стойчо Грънчаров, *История на България* (София: ИК «Христо Ботев», 1993), 711· Димитър Токушев, *История на новобългарската държава и право 1878 – 1944* (София: изд-во СИБИ, 2006), 370-371.

⁶ Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί το γεγονός ότι ο Πέταρ Γκαμπρόβски καταδικάστηκε σε θάνατο από το Λαϊκό Δικαστήριο για την δράση του κατά την διάρκεια του πολέμου. Η καταδικαστική αυτή απόφαση ακυρώθηκε εκ των υστέρων από το Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας το 1996. Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999: Енциклопедичен справочник*, (София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1999), 103-104. Ακόμη, στα Γενικά Αρχεία του Βουλγαρικού Κράτους (ΔΑΑ) σώζεται αντίγραφο του λόγου που εκφώνησε ο Γκαμπρόβски στην Εθνική Βουλή, στον οποίο απαριθμούσε τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε να εγκριθεί ο «Νόμος για την Προστασία του Έθνους»: ЦДА (Κεντρικά Κρατικά Αρχεία), фонд 538К, опис 2, а.е. 19 (Σόφια, Οκτώβριος 1940).

⁷ Μετάφραση της συγγραφώς από τα Βουλγάρικα. Πηγή: ДА – София (Κρατικά Αρχεία – Σόφια), фонд 1К, опис 5, а.е. 26 (Σόφια, 23 Οκτωβρίου 1940).

Διαβλέποντας, όμως, ότι αυτό δεν ήταν αρκετό, τα μέλη του Κεντρικού Συμβουλίου των Εβραίων της Βουλγαρίας προχώρησαν στην σύνταξη και αποστολή σειράς εκκλήσεων σε σημαίνοντα πολιτικά πρόσωπα. Μεταξύ άλλων, σε επιστολή με ανάλογο περιεχόμενο και παραλήπτη τον βουλευτή Μουσάνωφ, εμπεριέχεται λίστα με τα ονόματα 952 Βούλγαρων Εβραίων στρατιωτών που «είχαν πεθάνει πολεμώντας για την πατρίδα» στις εμπόλεμες συγκρούσεις που είχε εμπλακεί η χώρα μετά την απελευθέρωσή της από τον οθωμανικό ζυγό. Στην ίδια επιστολή περιλαμβάνεται και πίνακας με την κοινωνική και οικονομική κατάσταση των Εβραίων της Βουλγαρίας, με τον οποίο αποδεικνυόταν ότι δεν υπερτερούσαν έναντι των μη Εβραίων.⁸ Αν και δεν γνωρίζουμε τον πραγματικό αντίκτυπο της επιστολής αυτής στις προσωπικές πεποιθήσεις του Μουσάνωφ, πρέπει να σημειωθεί ότι ήταν μεταξύ των Βούλγαρων πολιτικών που υποστήριξε την εκστρατεία αποτροπής της απέλασης των Βούλγαρων Εβραίων στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης.⁹ Πάντως, η επισύναψη της λίστας με τα ονόματα των Εβραίων «που πέθαναν για την πατρίδα» και του πίνακα αποτύπωσης της οικονομικής τους κατάστασης κρίθηκε από τους συντάκτες της επιστολής ως απαραίτητη, καθώς αποτελούσαν απτές αποδείξεις των ισχυρισμών τους.¹⁰

Επιπλέον, επιστολές συνέταξαν και μέλη επαγγελματικών επιμελητηρίων και συλλόγων. Ενδεικτικό παράδειγμα πάνω σε αυτό συνιστά επιστολή υπογεγραμμένη από Εβραίους ζωγράφους, στην οποία εκφράζουν την ανησυχία τους για το ενδεχόμενο αποπομπής τους από το «Σωματείο Νέων Ζωγράφων Βουλγαρίας».¹¹

Παρά την κινητοποίηση της εβραϊκής κοινότητας, δεν ήταν δυνατό να αποτραπεί η επικύρωση του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους». Η κατάσταση εκτραχύνθηκε προοδευτικά, έπειτα από την ένταξη της χώρας στο στρατόπεδο του Άξονα. Έτσι, τον Ιούλιο του 1941 επιβλήθηκε έκτακτος φόρος ακίνητης περιουσίας εις βάρος των Εβραίων¹² και μερικούς μήνες μετά, τον Δεκέμβριο, ο υπουργός Γκαμπρόβσκι καταθέτει προς επικύρωση στον πρωθυπουργό συμπληρωματική τροπολογία στο άρθρο 25 του «Νόμου για την Προστασία του Έθνους». Η νέα τροπολογία όριζε την αφαίρεση του δικαιώματος ιδιοκτησίας και διαχείρισης βιομηχανικών μονάδων και επιχειρήσεων από ιδιώτες εβραϊκής καταγωγής. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το σύνολο των επιχειρηματικών και βιομηχανικών δραστηριοτήτων των Εβραίων τέθηκε στη δικαιοδοσία του Υπουργείου Εμπορίου, Βιομη-

⁸ ЦДА, фонд 1303К, опис 1, а.е. 73 (Σόφια, 12 Νοεμβρίου 1940).

⁹ Ташо Ташев, *Министрите на България 1879-1999: Енциклопедичен справочник* (София: АИ «Проф. Марин Дринов», 1999), 309-310. Недев, Недю, *Три държавни преврата или Кимон Георгиев и неговото време* (София, „Сиела“, 2007), 691.

¹⁰ Ειδικά για ό,τι αφορά την περιουσιακή κατάσταση των μελών της εβραϊκής κοινότητας, πρέπει να σημειωθεί ότι είχαν κυκλοφορήσει αρκετά προπαγανδιστικά δημοσιεύματα, τα οποία έκαναν ξεκάθαρα λόγο για «Εβραίους κλέφτες» ικανούς να υφαρπάξουν ξένες περιουσίες, κ.λ.π.: βλ. για παράδειγμα: *България*, 20 Ιουλίου 1942 (Σ.τ.Σ.: στο εν λόγω φύλλο φιλοξενείται ακόμα μία γελοιογραφία, στην οποία αποτυπώνονται παραστατικά όλα τα στερεότυπα για τους Εβραίους: μια πληθωρική φιγούρα άντρα, με σχεδόν βασιλική περιβολή, που καπνίζει ακριβά πούρα και φέρει στο πέτο του το άστρο του Δαβίδ, έχει στα χέρια του δύο μεγάλα σακιά γεμάτα με τον «χρυσό της Αιγύπτου»).

¹¹ Αντίγραφο της επιστολής σώζεται στο προσωπικό αρχείο του Μουσάνωφ, βλ. σχετικά: ЦДА, фонд 1303К, опис 1, а.е. 73 (Σόφια, 12 Νοεμβρίου 1940).

¹² ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 1787 (Σόφια, 10-11 Ιουλίου 1941)· ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 1790 (Σόφια, 11-14 Ιουλίου 1941).

χανίας και Εργασίας.¹³ Η προσθήκη αυτή, είχε αντίκτυπο και στις εβραϊκές κοινότητες της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης.¹⁴

Έπειτα από την υπογραφή του πρωτοκόλλου Wanssee¹⁵ ακολούθησε μια σειρά νέων και αυστηρότερων μέτρων εις βάρος των Εβραίων που διαβιούσαν στη Βουλγαρία και στις κατεχόμενες περιοχές. Με ειδικά νομοσχέδια, απαγορεύτηκε η λειτουργία εβραϊκών συλλόγων και η ελεύθερη μετακίνηση των Εβραίων. Πλέον έπρεπε να αιτηθούν επίσημης άδειας προκειμένου να ταξιδέψουν, ενώ σταδιακά τους απαγορεύτηκε και η ελεύθερη μετακίνηση σε συγκεκριμένες περιοχές εντός του αστικού ιστού, όπως και η είσοδος σε ορισμένους χώρους (π.χ. στο Μοναστήρι οι Εβραίοι είχαν υποχρεωθεί να μετακινηθούν σε μια υποβαθμισμένη περιοχή, η οποία αποτέλεσε έκτοτε ένα άτυπο γκέτο). Πια οι Εβραίοι της Βουλγαρίας και των κατεχόμενων περιοχών έπρεπε να φέρουν σε εμφανές σημείο το κίτρινο άστρο του Δαβίδ, δηλωτικό της εβραϊκής ταυτότητάς τους, αλλά και να αφαιρέσουν τυχόν βουλγαρική κατάληξη από τα επίθετά τους. Ακόμη, υπέστησαν δριμεία οικονομική αφαίμαξη, αφού υποχρεώθηκαν στην καταβολή ειδικών φόρων και στην παραίτηση από κινητά και ακίνητα περιουσιακά στοιχεία. Δεν ήταν αμελητέος και ο αριθμός των Εβραίων που υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει τις εργασιακές του δραστηριότητες.¹⁶ τους απαγορεύτηκε επίσης να κατέχουν αυτοκίνητα, ραδιόφωνα και τηλέφωνα.¹⁷

Τον Ιούνιο του 1942, με την ψήφιση του «Νόμου Περί Βουλγαρικής Υπηκοότητας», οι Εβραίοι (συμπεριλαμβανομένων των κατεχόμενων περιοχών) αποστερήθηκαν της δυνατότητας απόκτησης της βουλγαρικής υπηκοότητας ή διατήρησής της για όσους την είχαν ήδη. Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος επιχείρησε να αποτρέψει την επικύρωση του νόμου αυτού, μέσω επίσημης γραπτής διαμαρτυρίας της στον πληρεξούσιο της Γερμανίας στην Αθήνα. Ακόμη, σε συνεργασία με οργανώσεις Ελλήνων που είχαν εκδιωχθεί από τις υπό βουλγαρική Κατοχή περιοχές και τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης, είχε δραστηριοποιηθεί προκειμένου να αποτραπεί το ενδεχόμενο αναπαραγωγής δράσεων δημόσιας ταπείνωσης, ανάλογων με αυτή που υπέστησαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης τον Ιούλιο του 1942,¹⁸ και υποχρεωτικής ένταξης των ανδρών στα βουλγαρικά τάγματα εργασίας.¹⁹ Συνολικά, υπολογίζεται, βάσει αναφορών σε πρωτογενείς πηγές, ότι περισσότεροι από 10.000 Εβραίοι (Έλληνες, Γιουγκοσλάβοι, αλλά και Βούλγαροι) επιστρατεύτηκαν για να

¹³ ЦДА, фонд 264К, опис 1, а.е. 119 (Σόφια, 10 Δεκεμβρίου 1941).

¹⁴ Александър Гребенаров, Надя Манолова-Николова (επιμ. έκδοσης), *Българското управление във Вардарска Македония (1941-1944): документален сборник* (София: Държавна агенция «Архиви», 2011), 63.

¹⁵ Για το πλήρες κείμενο του πρωτοκόλλου, βλ.: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/the-wannsee-protocol>.

¹⁶ ЦДА, фонд 666К, опис 1, а.е. 1 (Σόφια, 7 Νοεμβρίου 1942)· ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 1735 (Σόφια, 18 Δεκεμβρίου 1941 – 5 Ιανουαρίου 1942)· ЦДА, фонд 242К, опис 2, а.е. 2514, (Σόφια, 5 Φεβρουαρίου 1942)· ЦДА, фонд 264К, опис 1, а.е. 124 (Σόφια, 6 Οκτωβρίου 1942)· ЦДА, фонд 250б, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, 14 Ιανουαρίου 1942)· ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 2124 (Σόφια, 19-16 Μαρτίου 1942)· *New York Times*, 16 Μαΐου 1942· Драгољуб С. Петровић, “Положај Јевреја у југоисточном делу Србије и у Македонији под Бугарском у II светском рату” *Balkanica* XXIV (1993), 241.

¹⁷ Димитър Токушев, *История на новобългарската държава и право 1878 – 1944* (София: изд-во СИБИ 2006), 369-370.

¹⁸ Σ.τ.Σ.: Το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδος διαθέτει σχετικό φωτογραφικό αρχειακό υλικό, βλ. π.χ.: https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/jewishmuseum/000141-photograph-3350_

¹⁹ Βασίλης Ριτζαλέος, «Η ελληνική ορθόδοξη Εκκλησία της Θεσσαλονίκης και το Ολοκαύτωμα», στο Γ. Αντωνίου (επιμ.), *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, ό.π., 312-313.

εργαστούν σε δημόσια έργα, κυρίως για την κατασκευή δρόμων.²⁰ Σε αναγκαστική εργασία σε δημόσια έργα είχαν υποχρεωθεί, εκτός των μελών της εβραϊκής κοινότητας, οι Σέρβοι κάτοικοι της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας και οι Έλληνες της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης.²¹ Το προπαγανδιστικό έντυπο *Ilustratsija Plinden* (*Илюстрация Илинден*) παραδίδει ότι μόνο κατά το πρώτο έτος της βουλγαρικής διοίκησης, περισσότεροι από 12.000 νέοι της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης είχαν επιστρατευτεί για την κατασκευή γεφυρών, δρόμων και της σιδηροδρομικής σύνδεσης Γκιούσσεβο - Κουμάνοβο, Κότσανι - Γκόρνα Τσουμαγιά (σημερινό Μπλαγκόεβγκραντ).²²

Το ίδιο χρονικό διάστημα τέθηκαν, και οι βάσεις της συζήτησης περί «επίλυσης του εβραϊκού ζητήματος» στις υπό βουλγαρική διοίκηση περιοχές, όπως την επίτασε το προαναφερθέν πρωτόκολλο του Wanssee.²³ Καίριο ρόλο διαδραμάτισε η ειδική Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων (ή «ειδική επιτροπή για τα ζητήματα της εβραϊκής κοινότητας»), η οποία συστάθηκε με κυβερνητικό διάταγμα τον Αύγουστο του 1942 και υπαγόταν διοικητικά στο Υπουργείο Εσωτερικών Υποθέσεων και Δημόσιας Υγείας. Ορισμένοι μελετητές αναφέρουν ότι οι αρχές προχώρησαν στην εγκαθίδρυση της *Επιτροπής* έπειτα από γερμανικό αίτημα. Διοικητής της Επιτροπής Εβραϊκών Υποθέσεων διορίστηκε ο Αλεξάντερ Μπέλεφ, γνωστό πολιτικό πρόσωπο της εποχής για τις αντισημιτικές πεποιθήσεις του. Αν και υπήρχαν αρκετοί υποψήφιοι για την θέση, ο Μπέλεφ, ο οποίος ήταν από τους συνιδρυτές της «Ένωσης Ράτνιτσι» και γνώστης των αντι-εβραϊκών χιτλερικών νόμων, τους οποίους είχε μελετήσει σε βάθος σε επίσκεψη που είχε πραγματοποιήσει για τον σκοπό αυτό στο Βερολίνο ως υπάλληλος του Υπουργείου Εσωτερικών Υποθέσεων και Δημόσιας Υγείας, κρίθηκε ως ο καταλληλότερος. Σύντομα, ο Μπέλεφ απέδειξε ότι δικαίως τον επέλεξαν για τον ρόλο αυτό. Από στοιχεία που παραδίδουν Βούλγαροι ιστορικοί αναδεικνύεται ότι δεν περιορίστηκε στην απλή εφαρμογή του χιτλερικού πλάνου, αλλά έλαβε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για την καλύτερη δυνατή υλοποίηση του σχεδίου απέλασης του εβραϊκού πληθυσμού. Άμεσα, λοιπόν, με την ανάληψη των καθηκόντων του μεταβαίνει στις κατεχόμενες περιοχές προκειμένου να κάνει μια αποτίμηση της κατάστασης, να διερευνήσει τρόπους μεταφοράς των Εβραίων, καθώς και να εντοπίσει χώρους οι οποίοι θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν ως προσωρινά στρατόπεδα παραμονής του πληθυσμού έως ότου ολοκληρωθεί η διαδικασία μεταφοράς τους στα κέντρα εξόντωσης. Συνδρομή στο έργο του Μπέλεφ παρείχε ο Theodor Dannecker. Ο Dannecker ήταν λοχαγός των SS και είχε συμμετάσχει στην οργάνωση των επιχειρήσεων απέλασης Γάλλων Εβραίων.²⁴

²⁰ *New York Times*, 5 Μαΐου 1942.

²¹ Σκληρότατο μέτρο ήταν η συστηματική στρατολογία ανδρών από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές για εκτέλεση καταναγκαστικής εργασίας στο εσωτερικό της Βουλγαρίας («τρουντουβάκια», «τάγματα εργασίας»). Εξυπηρετούσε στην εξασφάλιση δωρεάν εργασίας στα δημόσια έργα της Βουλγαρίας, στην αποστέρηση του πληθυσμού από τα πιο ενεργητικά και αποδοτικά μέλη του, στην αποφυγή πύκνωσης των αντάρτικων κινημάτων στα κατεχόμενα από τους Βουλγάρους εδάφη κ.ά. βλ. σχετικά: Αικατερίνη Θ. Τσέκου, *Τρίτη Βουλγαρική Κατοχή της Καβάλας, 1941-1944*, Θεσσαλονίκη 1995, 103-119 (Πρωτεύουσα μεταπτυχιακή εργασία στην Ιστορία των Σλαβικών Λαών - ΑΠΘ).

²² *Илюстрация Илинден*, Μάρτιος 1942, σ. 13.

²³ ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 2212 (Σόφια, 15 Απριλίου – 29 Ιουνίου 1942)· *New York Times*, 28 Ιουνίου 1942· Нир Барух, Кръстю Гергинов, Антонина Желязкова, Давид Коен, Ангелина Пенева (επιμ. έκδοσης), *Оцеляването: Сборник от документи 1940-1944* (София: Шалом, 1995), 184.

²⁴ ЦДА, фонд 666К, опис 1, а.е. 2 (Πιρότ, 1943 – χωρίς ακριβή ημερομηνία, οπωσδήποτε η αναφο-

Στις 22 Ιανουαρίου 1943, Dannecker και Μπέλεφ καταλήγουν στην τελική λύση του εβραϊκού ζητήματος στις κατεχόμενες περιοχές, με την υπογραφή συμφωνίας, η οποία προέβλεπε την απέλαση 20.000 Εβραίων από τη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη στις Ανατολικές Γερμανικές Επαρχίες.²⁵ Ο ιστορικός Άσσα Ααρόν παρατηρεί ότι το Σύμφωνο Dannecker-Μπέλεφ είναι «μοναδικό στο είδος του», διότι η Γερμανία δεν προέβη στην «υπογραφή ανάλογης διμερούς συμφωνίας απέλασης Εβραίων πολιτών» στα στρατόπεδα εξόντωσης.²⁶ Οι Εβραίοι της Βουλγαρίας εξαιρέθηκαν της συμφωνίας²⁷ χάρη στην πανεθνική καμπάνια ευαισθητοποίησης, στην οποία πρωτοστάτησαν αναγνωρισμένα μέλη της βουλγαρικής διανόησης, απλοί πολίτες, πολιτικά πρόσωπα, θρησκευτικοί άρχοντες, στελέχη επαγγελματικών και εμπορικών συλλόγων. Αξίζει να σημειωθεί ακόμα ότι η Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων είχε επανειλημμένως οργανώσει έως τη λήξη του πολέμου επιχειρήσεις απέλασης Βούλγαρων Εβραίων, ωστόσο η επιτέλεσή τους δεν κατέστη εφικτή λόγω της αντίδρασης του ντόπιου πληθυσμού, αλλά και της έντονης πίεσης που υφίσταντο ο βασιλιάς Βόρις και η κυβέρνηση από την κατάθεση επίσημων υπομνημάτων διαμαρτυρίας από τους μητροπολίτες Σόφιας και Φιλιππουπόλεως,²⁸ από την κοινοποίηση επιστολής διαμαρτυρίας υπογεγραμμένης από 42 βουλευτές της Εθνικής Βουλής,²⁹ τις επιστολές και τα φιλο-εβραϊκά δημοσιεύματα γνωστών προσωπικοτήτων στα έντυπα μέσα.³⁰

Την πρωτοβουλία αυτή υποστήριξαν και απλοί πολίτες με δικά τους μέσα,³¹ όπως για παράδειγμα τέσσερις υπάλληλοι του τμήματος χορήγησης ταξιδιωτικής βίζας του Υπουρ-

ρά αυτή συντάχθηκε κατά το πρώτο τρίμηνο του 1943)· ЦДА, фонд 667К, опис 1, а.е. 7 (Στιπ, Οκτώβριος 1942 – χωρίς ακριβή ημερομηνία)· *New York Times*, 29 Αυγούστου 1942· Витка Тошкова и др., *България своенравният съюзник на Третия райх* (София: Военноиздателски комплекс «Св. Георги Победоносец», 1992), 113-116· Dimitar Jončev, “The Jews from the New Lands in the Policy of Tzar Boris III (October 1940 - March 1943).” *Annual of the Organization of the Jews in Bulgaria „Shalom”*, Vol. XXVII (1993/1994): 19-30· Николай Поппетров, *Програмни и организационни документи на български авторитаристки националистически формации* (София: 2009), 90-94.

²⁵ ЦДА, фонд 190К, опис 1, а.е. 8518 (Σόφια, 22 Φεβρουαρίου 1943).

²⁶ Assa Aaron, *Macedonia and the Jewish People* (Skopje: 1994), 36.

²⁷ Σχετικά με την απόπειρα παραποίησης της Συμφωνίας από τον Μπέλεφ προκειμένου να συμπεριληφθούν και οι Βούλγαροι Εβραίοι, βλ. Ρ. Μαρίνοβα-Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση;», *ό.π.*, 46.

²⁸ ЦДА, фонд 1318К, опис 1, а.е. 2200 (Δεκέμβριος 1940 – χωρίς ακριβή ημερομηνία)· ЦДА, фонд 1318К, опис 1, а.е. 2201 (Σόφια, 2 Απριλίου - 25 Ιουνίου 1943)· ЦДА, фонд 250б, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, 23 Νοεμβρίου 1943)· ЦДА, фонд 250б, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, 27 Μαΐου 1943)· ЦДА, фонд 250б, опис 1, а.е. 47 (Σόφια, Ιανουάριος - Μάρτιος 1943).

²⁹ ЦДА, фонд 1335К, опис 1, а.е. 126 (Σόφια, 17 Μαρτίου 1943).

³⁰ Πρβ. επιστολή εκπροσώπων της βουλγαρικής инτεлигентсияς (συγγραφέων, ακαδημαϊκών κλ. π.) προς τον Πρωθυπουργό και τον πρόεδρο της Βουλής, αντίγραφο της οποίας σώζεται στο αρχείο του Μουσάνοφ: ЦДА, фонд 1303К, опис 1, а.е.1: Επιστολή επιφανών Βούλγαρων συγγραφέων (μεταξύ αυτών ο Ελίν Πελίν και η Ελισαβέτα Μπαγκριάνα) και άλλων δημόσιων προσώπων προς τον Πρωθυπουργό και τον Πρόεδρο της Βουλγαρικής Εθνικής Βουλής, με την οποία ζητούν να διακοπούν οι εργασίες της Βουλής περί της συζήτησης για τον «Νόμο για την Προστασία του Έθνους». Η παύση των συζητήσεων και η μη επικύρωση του Νόμου, θα «περισώσει την τιμή του έθνους» και «θα σεβαστεί θεμελιώδεις αξίες του Βουλγαρικού λαού» αυτές της ανθρωπιάς και της φιλαλληλίας, σύμφωνα με τους συντάκτες (Σόφια, 17 Οκτωβρίου 1940) .

³¹ Βλ. αναλυτικά την ακόλουθη συλλογή εγγράφων διαμαρτυρίας για τις διώξεις έναντι των Εβραίων από απλούς πολίτες, συλλόγους, πολιτικά και άλλα πρόσωπα: Давид Коен и др., *Борбата на ългарския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война, Документи и материали* (София: БАН, 1978), 17-22.

γείου Εξωτερικών –οι Πέτσεφ, Βάτσεφ, Λέβενσον και Ζλαντάρωφ– οι οποίοι διέσωσαν εκατοντάδες Εβραίους, κάνοντας δεκτές τις αιτήσεις τους για χορήγηση ταξιδιωτικής βίζας, παρά την ύπαρξη νόμου που στερούσε από τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας τη δυνατότητα εξόδου από τη χώρα δίχως την ύπαρξη ειδικής άδειας. Η πράξη τους αυτή αναγνωρίστηκε μεταπολεμικά, διότι οι Πέτσεφ, Βάτσεφ, Λέβενσον και Ζλαντάρωφ προέβαιναν στην έκδοση βίζας με κίνδυνο απώλειας της θέσης τους.³² Υπό το βάρος των κινητοποιήσεων αυτών, ο Βόρις σε συνάντησή του με τον Ρίμπεντροπ, τον Μάρτιο του 1943, κατορθώνει να τον πείσει ότι οι Βούλγαροι Εβραίοι έπρεπε να παραμείνουν στη χώρα και να μην συμπεριληφθούν στις πρώτες επιχειρήσεις απέλασης, διότι μέσω καταναγκαστικής εργασίας συνέβαλλαν στην περάτωση σημαντικών δημοσίων έργων.³³ Ως επιπλέον παράγοντας εξαίρεσης των Βούλγαρων Εβραίων από τον εκτοπισμό στα χιτλερικά στρατόπεδα θα πρέπει να θεωρηθεί ο κλονισμός της πίστης της βουλγαρικής ηγεσίας στην τελική νίκη της Γερμανίας.³⁴

Δεν συνέβη, όμως, το ίδιο με τους Εβραίους των *κατεχόμενων περιοχών*, η απομάκρυνση των οποίων μπορεί να εκληφθεί και ως τμήμα της πολιτικής «εκβουλγαρισμού» της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης,³⁵ αλλά και ως ένα μέσο αναβολής της συζήτησης περί της απέλασης των Βούλγαρων Εβραίων. Έτσι, με μια δέσμη διαταγμάτων τον Μάρτιο του 1943 η βουλγαρική ηγεσία παρείχε τα απαιτούμενα νομικά εχέγγυα και καθόρισε τα στάδια της διαδικασίας απέλασης του πληθυσμού στα ναζιστικά κέντρα. Με ειδικά άρθρα προβλεπόταν ακόμη η μετακίνηση δημοσίων υπαλλήλων που θα συμμετείχαν επικουρικά στη διαδικασία, καθώς και διασφαλιζόταν ότι ο Οργανισμός Σιδηροδρόμων Βουλγαρίας θα μετέφερε δωρεάν τους Εβραίους που διαβιούσαν στις κατεχόμενες Περιφέρειες των Σκοπίων, του Μοναστηρίου και του Αιγαίου³⁶ από την πόλη διαμονής τους στα προσωρινά κέντρα συγκεντρώσεως στα Σκόπια και στη Λομ (με ενδιάμεσους σταθμούς διάφορα στρατόπεδα προσωρινής συγκέντρωσης και διέλευσης, όπως λ.χ. οι καπναποθήκες της Καβάλας).³⁷

Επιπρόσθετα, πρέπει να επισημανθεί ότι αν και οι Βούλγαροι Εβραίοι διασώθηκαν από τα κέντρα εξόντωσης των Ναζί, υπέστησαν τις επιπτώσεις των αντι-σημιτικών νόμων, την υιοθέτηση των οποίων υποστήριξε σημαντική μερίδα της κοινής γνώμης. Δεν απουσίασαν, τέλος, και οι περιπτώσεις πολιτών που θέλησαν να εκμεταλλευτούν το υπάρχον νομικό πλαίσιο και να οικειοποιηθούν περιουσιακά στοιχεία Εβραίων συμπολιτών τους. Μάλιστα στα βουλγαρικά κρατικά αρχεία σώζονται γραπτά αιτήματα πολιτών προς την

³² ЦДА, фонд 1870К, опис 1, а.е. 17 (Σόφια, χωρίς ακριβή ημερομηνία).

³³ Tzvetan Todorov, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust* (London: Orion, 2001), 5-15.

³⁴ Георги Марков, *Покушения, насилуие и политика в България 1878-1947* (София: Военно-издателство, 2003), 302-303.

³⁵ Σπυρίδων Σφέτας, *Εισαγωγή στην Βαλκανική Ιστορία, τ. Β, Από τον Μεσοπόλεμο στην Αήξη του Ψυχρού Πολέμου (1919-1989)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011), 264-265. Πρβ. Μια διαφορετική οπτική επί του θέματος: Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη κατά την διάρκεια της Κατοχής», στο Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη (επιμ.), *Η Βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής 2002), 156 (υποσημ. 20).

³⁶ Σ.τ.Σ.: Η Ανατολική Μακεδονία και η Θράκη ανήκαν διοικητικά στην «περιφέρεια Ασπρης θάλασσας» ή «Αιγαίου» ή «Αιγαίδα» (Μπελομόρε), η οποία συμπεριλαμβανόταν στην 4η περιοχή (Στάρα Ζαγκόρα - Πλόβντιφ - Μπελομόρε) της βουλγαρικής επικράτειας.

³⁷ ЦДА, фонд 173К, опис 6, а.е. 2425 (Σόφια, 26 Μαρτίου 1943).

Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων στα οποία ζητούν να εκδιωχθούν από τα σπίτια τους οι Εβραίοι ιδιοκτήτες.³⁸ Επιστολές στάλθηκαν και από οργανώσεις και συλλόγους που ζητούσαν τη διάθεση των περιουσιών των Εβραίων των κατεχόμενων περιοχών σε Βούλγαρους, όπως παραδείγματος χάριν η επιστολή της Ένωσης των Μακεδονικών Πολιτιστικών και Εκπαιδευτικών Αδελφοτήτων της Βουλγαρίας προς τον διοικητή της Επιτροπής Εβραϊκών Υποθέσεων.³⁹ Περιστατικά υφαρπαγής των εβραϊκών περιουσιών σημειώθηκαν και στις κατεχόμενες περιοχές, όχι μόνο από τους Βούλγαρους, αλλά και από ντόπιους που συνεργάζονταν με την Κατοχή.⁴⁰

Τον Μάρτιο του 1943, τέθηκε σε εφαρμογή «η τελική λύση του εβραϊκού ζητήματος» και ξεκίνησε η επιχείρηση απέλασης του εβραϊκού πληθυσμού των υπό βουλγαρική κατοχή περιοχών της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας προς το στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα. Οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη στις 4 Μαρτίου 1943 και στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία στις 10 Μαρτίου 1943. Οι βουλγαρικές αρχές κατά τον σχεδιασμό των επιχειρήσεων απέλασης έλαβαν υπόψη λίστες που αποτύπωναν την οικογενειακή και περιουσιακή κατάσταση των Εβραίων, οι οποίες είχαν συνταχθεί έπειτα από την κατάληψη των περιοχών από τον Άξονα. Οι λίστες αυτές φάνηκαν χρήσιμες στη βουλγαρική κυβέρνηση, καθώς ήταν σε θέση να εκτιμήσει το συνολικό κόστος και τη χρονική διάρκεια της διαδικασίας μεταφοράς των ανθρώπων από την πόλη διαμονής στα στρατόπεδα διέλευσης, και από εκεί στα ναζιστικά κέντρα. Βάσει των στοιχείων αυτών είχαν υπολογισθεί τρία σιδηροδρομικά δρομολόγια για τη μεταφορά των Ελλήνων Εβραίων από τα στρατόπεδα διέλευσης στην πόλη Λομ, πέντε δρομολόγια για τη μεταφορά των Εβραίων από τα Σκόπια, τρία για τη μεταφορά των ανθρώπων που κατοικούσαν στο Μοναστήρι και την ευρύτερη περιοχή και δύο δρομολόγια από το Πιρότ για τη μετακίνηση των Εβραίων των «Δυτικών Επαρχιών». Ακόμη, οι Βούλγαροι ιθύνοντες ήταν σε θέση να υπολογίσουν τη χωρητικότητα που θα έπρεπε να διαθέτουν τα «γκέτο διέλευσης» και τις ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό που θα αναλάμβανε τη διενέργεια της όλης διαδικασίας.⁴¹ Σύμφωνα με σύγχρονες προσεγγίσεις του ζητήματος από Βορειομακεδόνες μελετητές, η γερμανική διοίκηση φέρεται να κάλυψε μέρος του συνολικού κόστους της επιχείρησης απέλασης.⁴²

Ο τρόπος επιτέλεσης των επιχειρήσεων απέλασης των Εβραίων ήταν παρόμοιος στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, με τον τρόπο που διενεργήθηκε στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη.⁴³ Σε κάθε περίπτωση, οι επιχειρήσεις ξεκίνησαν τις πρώτες πρωινές ώρες, με πολυμελείς μονάδες Βούλγαρων στρατιωτών και αστυνομικών να περικυκλώνουν τα σπίτια και τις γειτονιές όπου ζούσαν οι Εβραίοι, και πάνοπλοι στρατιώτες να στρατοπε-

³⁸ А. Ненкова, “Лице в лице с историята”, *Deutsche Velle*, 6 Οκτωβρίου 2012. Πρβ. και *New York Times*, 26 Μαΐου 1943.

³⁹ ДА – София, фонд 65К, опис 1, а.е. 1418 (Σόφια, 12 Μαΐου 1943).

⁴⁰ Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη κατά την διάρκεια της Κατοχής», *ό.π.*, 165.

⁴¹ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945)*, *Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, *ό.π.*, 162-163· Александар Манојловски, “Еврејската верска општина во Скопје и прашањето за депортираните Евреи од Македонија” *Гласник на ИНИ*, бр.1 (2016): 209-223.

⁴² *МИНА*, 4 Φεβρουαρίου 2013.

⁴³ Φωτογραφικό υλικό από τις επιχειρήσεις στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη διαθέτει το Εβραϊκό Μουσείο, βλ. λ.χ.: https://www.searchculture.gr/aggregator/edm/jewishmuseum/000141-photograph-1346_

δεύουν σε σημεία περιμετρικά των πόλεων, για να αποτρέψουν την πιθανότητα διαφυγής. Βούλγαροι στρατιώτες και αστυνομικοί πήγαιναν από σπίτι σε σπίτι ενημερώνοντας τους ιδιοκτήτες ότι είχαν στη διάθεσή τους λίγη ώρα να ετοιμαστούν για αναχώρηση. Σύμφωνα με μαρτυρίες, προκειμένου να μην προκληθούν εντάσεις και ο πληθυσμός να συναινέσει αδιαμαρτύρητα στη μετακίνησή του, οι στρατιώτες έλεγαν στους Εβραίους ότι θα μεταφερθούν προσωρινά σε επαρχίες της Βουλγαρίας ή σε τάγματα εργασίας στη Γερμανία (η δεύτερη εκδοχή είχε αναπαραχθεί και στον ξένο τύπο)⁴⁴ και μετά τη λήξη του πολέμου θα τους επιτρεπόταν να επιστρέψουν στις εστίες τους. Μάλιστα υπάρχουν αναφορές ότι στη Δράμα και την Ξάνθη «οι Εβραίοι κατά την αναχώρησή τους φώναζαν “Ζήτω ο τσάρος Μπόρις Γ’”».⁴⁵ Ωστόσο, σε ορισμένες περιπτώσεις οι διαβεβαιώσεις των Βούλγαρων στρατιωτών δεν ήταν αρκετές για να αρθεί ο πανικός και η σύγχυση που εύλογα προκαλούσε μια μη αναμενόμενη μαζική εκκένωση. Στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, επιπλέον παράγοντας που είχε πιθανότατα συμβάλει στην πρόκληση φόβου ήταν και η διασπορά φημών κατά τις προηγούμενες μέρες από ανεπίσημες πηγές περί της επικείμενης εκκένωσης. Όπως παραδίδουν πέντε επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος από το Μοναστήρι, εξαιτίας της ύπαρξης των φημών αυτών, με την έλευση των βουλγαρικών δυνάμεων έσπευσαν να κρυφτούν στο υπόγειο ενός καταστήματος, απ’ όπου μπορούσαν να ακούσουν το τι συνέβαινε έξω από αυτό:

Ξαφνικά, τα χαράματα, ακούσαμε τουω αστυνομικούς να μιλούν δυνατά και με οργή. Έπειτα ακολούθησε έντονος θόρυβος από τη διέλευση ανθρώπων και αλόγων που έσερναν άμαξες. Μετά σιωπή... Ξαφνικά, ακούστηκε ένας ήχος δυνατός σαν βροντή... Αναρωτηθήκαμε τι μπορεί να ήταν αυτό. Σύντομα μπορούσαμε να διακρίνουμε στον θόρυβο τις κραυγές, τις φωνές και το κλάμα αντρών, γυναικών, παιδιών και μωρών. Ακούγαμε καθαρά τους Βούλγαρους στρατιώτες να φωνάζουν «Γρήγορα! Γρήγορα!». Ακούγαμε καθαρά τις προσευχές, το κλάμα, τις παρακλήσεις και τις απειλές... Ένα ποτάμι ανθρώπων περνούσε από δίπλα μας. Είχαν συγκεντρώσει όλους τους Εβραίους, νέους και γέρους, όχι μόνο αυτούς που ήταν σε θέση να εργαστούν...⁴⁶

Οι βουλγαρικές αρχές συγκέντρωσαν τους Εβραίους της περιοχής του Μοναστηρίου στον κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό και από εκεί τους μετέφεραν σε κτίριο του εργοστασίου επεξεργασίας καπνού Μόνοπολ στα Σκόπια, όπου είχαν μεταφερθεί και οι Εβραίοι των Σκοπίων.

Κατά τη διάρκεια της διαδρομής μετάβασης στις καπναποθήκες, υπάρχουν αναφορές ότι οι Βούλγαροι στρατιώτες και αστυνομικοί αφαίρεσαν από τους Εβραίους χρήματα, αντικείμενα αξίας και άλλα τιμαλφή, συχνά με τη χρήση βίας. Η υφαρπαγή πολύτιμων αντικειμένων από τους κατόχους τους συνεχίστηκε και κατά την άφιξη στο Μόνοπολ. Η αξία των αντικειμένων που υφαρπάχθηκαν από τους Γιουγκοσλάβους Εβραίους, σύμφωνα με μεταγενέστερες εκτιμήσεις του προέδρου της Εβραϊκής Κοινότητας της Βορείου Μακεδονίας, ανερχόταν στα 16 εκατομμύρια δολάρια.⁴⁷ Εκτιμήσεις που πρέπει να γίνουν

⁴⁴ *New York Times*, 24 Μαρτίου 1943.

⁴⁵ Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, ό.π., 164.

⁴⁶ Μετάφραση της συγγραφέως από τα αγγλικά. Πηγή: Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.usmmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁴⁷ *Утрински весник*, 16 Οκτωβρίου 2006. Σ.τ.Σ.: ο ισχυρισμός αυτός θα πρέπει να γίνει δεκτός με επιφύλαξη.

δεκτές με επιφύλαξη. Την υφαρπαγή των προσωπικών αντικειμένων αξίας των Εβραίων, πάντως, προέβλεπε και ο κανονισμός λειτουργίας του Μόνοπολ, που είχε συνταχθεί από την Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον κανονισμό, οι Εβραίοι, με την άφιξή τους στο Μόνοπολ, έπρεπε να παραδώσουν στους Βούλγαρους φύλακες όλα τους τα αντικείμενα, εκτός από τα ρούχα που φορούσαν. Ακόμα, κατά την παραμονή τους στο «γκέτο διέλευσης», δεν μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τις τουαλέτες δίχως τη συνοδεία αστυνομικού ή να ανάψουν φωτιά για να ζεσταθούν (παρότι ήταν χειμώνας), αλλά ούτε και να επιχειρήσουν να επικοινωνήσουν με οποιονδήποτε τρόπο με τον έξω κόσμο (δεν επιτρεπόταν δηλαδή η ανάγνωση εφημερίδων, η αλληλογραφία κ.λπ.)⁴⁸ Το άρθρο 25 του κανονισμού λειτουργίας αφορούσε τη διανομή συσσιτίου δύο φορές την ημέρα για τους ενήλικες και τρεις για τα παιδιά, όμως, όπως παραδίδει η Έλενα Λέον Ισάκχ (Elena Leon Ishakh), η οποία αφέθηκε ελεύθερη λόγω του γεγονότος ότι ήταν ιατρός στο επάγγελμα, το φαγητό δεν ήταν αρκετό:

Επικρατούσε πείνα... Πέντε μέρες μετά την άφιξή μας, οι αρχές του στρατοπέδου κατασκεύασαν μια κουζίνα, που όμως δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες 7.000 ανθρώπων. Η διανομή του φαγητού ξεκινούσε κατά τις 11 και οι τελευταίοι έπαιρναν τη μερίδα τους κατά τις 5 το απόγευμα. Το φαγητό περιελάμβανε 250 γραμμάρια ψωμιού και νερού-λά φασόλια ή ρύζι. Μια φορά μας έδωσαν καπνιστό κρέας, το οποίο όμως ήταν τόσο κακής ποιότητας που παρά την πείνα μας δεν μπορέσαμε να το φάμε.⁴⁹

Στο Μόνοπολ, λοιπόν, είχαν συγκεντρώσει οι βουλγαρικές αρχές τους Εβραίους της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας. Το συγκεκριμένο εργοστάσιο επιλέχτηκε ως «γκέτο διέλευσης», διότι διέθετε αρκετές αποθήκες μεγάλης χωρητικότητας και είχε άμεση σύνδεση με το σιδηροδρομικό δίκτυο. Επιζήσαντες αναφέρουν ότι κατά τη διάρκεια της παραμονής τους εκεί υπέστησαν επανειλημμένως σωματική βία, εξευτελισμούς και απάνθρωπη μεταχείριση. Ακόμη, οι συνθήκες κράτησης ήταν ιδιαίτερα επαχθείς λόγω των χειμωνιάτικων καιρικών συνθηκών (δεν υπήρχε κάποιο σύστημα θέρμανσης του χώρου και οι φύλακες είχαν διαμοιράσει ένα μικρό αριθμό κουβερτών, που δεν κάλυπτε τις ανάγκες) και των υποβαθμισμένων συνθηκών υγιεινής. Δεν εξέλειπαν, τέλος, οι περιπτώσεις ξυλοδαρμών και βιασμών (γυναικών και μικρών κοριτσιών).⁵⁰ Ο Νίκο Πάρντο, ο οποίος ήταν ένας από τους ελάχιστους κρατούμενους που κατάφερε να αποδράσει από το Μόνοπολ, αναφέρει τα ακόλουθα:

Πιθανότατα να συνδέεται με το ζήτημα δημόσιας παραδοχής της ευθύνης της Βουλγαρίας στην επιχείρηση εξόντωσης του εβραϊκού πληθυσμού της Βορείου Μακεδονίας από τη βουλγαρική κυβέρνηση. Ζήτημα που ήταν στην επικαιρότητα κατά την περίοδο που ο πρόεδρος της Εβραϊκής Κοινότητας της Βορείου Μακεδονίας προέβη σε αυτές τις δηλώσεις.

⁴⁸ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945), Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁴⁹ Μετάφραση της συγγραφώς από τα Αγγλικά. Πηγή: Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁵⁰ Жамила Колономос, Вера Весковиќ-Вангели, *Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945), Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

Η κατάσταση μας ήταν δραματική. Τα παιδιά προσπαθούσαν να μας ανεβάσουν το ηθικό τραγουδώντας κάθε τόσο, αλλά οι ενήλικες και οι ηλικιωμένοι ήμασταν σε βαθιά θλίψη. Δεν ξέραμε τι μας περίμενε, αλλά η συμπεριφορά των Βούλγαρων στρατιωτών μας έδινε να καταλάβουμε την αξία των υποσχέσεών τους: ότι «απλά» θα μας μετέφεραν σ' ένα βουλγαρικό στρατόπεδο εργασίας. Ορισμένοι συζητούσαν την πιθανότητα πραγματοποίησης εξέγερσης ή μαζικής απόδρασης. Σχέδια που ποτέ δεν υλοποίησαν, καθώς δεν υπήρχε πιθανότητα επιτυχίας τους. Ο περιβάλλον χώρος ήταν περιφραγμένος μ' έναν ψηλό φράχτη και πίσω από τον φράχτη υπήρχαν συρματοπλέγματα. Επιπλέον, σε κάθε γωνιά του φράχτη υπήρχαν ένοπλοι φρουροί, όπως και πάνοπλοι φρουροί περιπολούσαν τον περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου. Ίσως τελικά η ελπίδα ότι δεν θα συμβεί το χειρότερο να ήταν ο λόγος που πολλοί δεν αποφάσισαν να αυτοκτονήσουν.⁵¹

Αρκετοί ιστορικοί αναφέρουν ότι ο συνολικός αριθμός των ανθρώπων που είχε μεταφερθεί στις αποθήκες του Μόνοπολ άγγιζε τα 7.215 άτομα, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων παρέμεινε σε αυτές για τουλάχιστον 10 ημέρες. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραδίδουν οι μελετητές του Ολοκαυτώματος στην περιοχή, 539 από τους Εβραίους στο Μόνοπολ ήταν παιδιά ηλικίας κάτω των τριών ετών, 602 ήταν παιδιά ηλικίας μεταξύ 3 και 10 ετών και 1.172 ήταν παιδιά ηλικίας 10-16 ετών. Επιπρόσθετα, 865 άτομα ήταν άνω των 60 ετών και 250 ήταν ασθενείς που είχαν μεταφερθεί κατάκοιτοι στο «γκέτο διέλευσης». Επιπλέον, τέσσερις γυναίκες γέννησαν κατά την παραμονή τους στο Μόνοπολ και τέσσερις άνθρωποι πέθαναν. Τα στοιχεία αυτά, με άλλα λόγια, παραδίδουν με τρόπο παραστατικό ότι το ένα τρίτο των Εβραίων που οι αρχές είχαν εκτοπίσει στο προσωρινό κέντρο ήταν ευάλωτα άτομα. Οι μόνοι που αφέθηκαν ελεύθεροι, λίγες μέρες μετά την άφιξή τους, ήταν 98 Εβραίοι με τις οικογένειές τους που είχαν αλλοδαπή υπηκοότητα και 67 Εβραίοι γιατροί και φαρμακοποιοί με τις οικογένειές τους, διότι η βουλγαρική διοίκηση είχε ανάγκη των υπηρεσιών τους, ελλείψει επαρκούς αριθμού Βούλγαρων ιατρών και φαρμακοποίων. Οι εναπομείναντες Εβραίοι μεταφέρθηκαν σιδηροδρομικώς στο στρατόπεδο εξόντωσης της Τρεμπλίνκα με τρία δρομολόγια, που πραγματοποιήθηκαν την 22α, 25η και 29η Μαρτίου 1943, με μέριμνα των γερμανικών σιδηροδρόμων και υπό τη συνοδεία Βούλγαρων και Γερμανών στρατιωτών. Από τους ανθρώπους αυτούς κανένας δεν επιβίωσε. Ο ακριβής αριθμός των Εβραίων που θανατώθηκαν στο κέντρο της Τρεμπλίνκα διαφέρει από πηγή σε πηγή και κυμαίνεται μεταξύ 7.056 και 7.340. Ακόμα, τουλάχιστον τέσσερις άνθρωποι πέθαναν κατά τη διάρκεια της διαδρομής μετάβασης από τα Σκόπια στην Τρεμπλίνκα.⁵² Το Μουσείο Μνήμης του Ολοκαυτώματος των Σκοπίων, πάντως, κάνει λόγο για 7.148 ανθρώπους, αριθμός με τον οποίο συμφωνεί σημαντική μερίδα μελετητών.⁵³

Θα πρέπει να σημειωθεί ακόμα ότι στα στοιχεία αυτά δεν συμπεριλαμβάνονται οι 158 (από τους συνολικά 189) Εβραίοι των «Δυτικών Επαρχιών», οι οποίοι μεταφέρθηκαν στην παραδουνάβια πόλη Λομ, την 12η Μαρτίου 1943. Οι Σέρβοι Εβραίοι, παρότι διοικητικά

⁵¹ Μετάφραση της συγγραφέως από τα Αγγλικά. Πηγή: Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁵² Жамила Колономос, *Вера Весковиќ-Вангели, Евреите во Македонија во Втората светска војна (1941-1945), Зборник на документи, том 1, и том 2* (Скопје: 1986), 834-885· Mark Cohen, *Last Century of a Sephardic Community: The Jews of Monastir, 1839-1943* (New York: Foundation for the Advancement of Sephardic Studies and Culture, 2003), <https://www.ushmm.org/wlc/en/article.php?ModuleId=10006804>.

⁵³ Βλ. σχετικά, την επίσημη ιστοσελίδα του Μουσείου στον ακόλουθο υπερσύνδεσμο: http://holocaustfund.org/?page_id=40&lang=mk

υπάγονταν στην κατεχόμενη Περιφέρεια Σκοπίων, μεταφέρθηκαν στη Λομ λόγω της εγγύτητάς της με τις «Δυτικές Επαρχίες».⁵⁴ Στη Λομ είχαν μεταφερθεί και οι Έλληνες Εβραίοι στις 18 και 19 Μαρτίου 1943. Όπως έγινε και στις επιχειρήσεις στη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, οι Εβραίοι της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης μεταφέρθηκαν αρχικά στις καπναποθήκες της Καβάλας, της Δράμας, της Κομοτηνής, της Ξάνθης και των Σερρών, οι οποίες είχαν οριστεί ως κέντρα διέλευσης. Από εκεί μεταφέρθηκαν στη Λομ, με ενδιάμεσες στάσεις στα προσωρινά στρατόπεδα συγκέντρωσης της Γκόρνα Τζουμαγιά και της Ντούπνιτσα. Συνολικά 2.677 Έλληνες Εβραίοι μεταφέρθηκαν από τη Γκόρνα Τζουμαγιά στη Λομ και 1.386 από τη Ντούπνιτσα. Στις 19-21 Μαρτίου 1943, 4.219 Εβραίοι μεταφέρθηκαν με πλοία από τη Λομ μέσω του Δούναβη στη Βιέννη και από εκεί στην Τρεμπλίνκα.⁵⁵

Κατά τη διάρκεια της παραμονής των Ελλήνων και των Σέρβων Εβραίων στη Λομ, υπήρξαν Βούλγαροι πολίτες, πιθανότατα ορμώμενοι από το ευρύτερο κλίμα υποστήριξης της εβραϊκής κοινότητας, οι οποίοι θέλησαν να τους συνδράμουν με τα μέσα που διέθεταν. Η Νάντκα Βασίλεβα ήταν ένας από αυτούς, η οποία κατά τη διάρκεια της παραμονής των Ελλήνων Εβραίων στη Λομ συγκέντρωσε και τους διαμοίρασε τρόφιμα και νερό. Η προσφορά της αυτή έγινε γνωστή από ευχαριστήρια επιστολή που της απέστειλε η Εβραϊκή Κοινότητα Λομ, μετά τη λήξη του πολέμου. Στα Γενικά Αρχεία του βουλγαρικού κράτους σώζονται ακόμη προσωπικές της επιστολές, στις οποίες περιγράφει τα γεγονότα όπως τα βίωσε η ίδια ως μάρτυρας.⁵⁶ Το ακόλουθο απόσπασμα μας παραθέτει χαρακτηριστικές εικόνες από τις συνθήκες κράτησης των Ελλήνων Εβραίων:

«Παρουσιάζω τις αναμνήσεις μου από τις δραματικές σκηνές που αντίκρισα στο λιμάνι και στον σιδηροδρομικό σταθμό κατά την απέλαση των Εβραίων από την περιοχή του Αιγαίου και της Θράκης στη Γερμανία διαμέσου της Λομ την άνοιξη του 1943 [...]

Κατά τις πρώτες μέρες του Μαρτίου, ή στα τέλη, περίπου 15 με 20 Μαρτίου 1943, ημέρα Δευτέρα ήτανε, πήγα στη γειτονιά μου κ. Πένκα Βούκο Ιβόσεβα [...] Φέρνοντάς μου ένα ποτήρι νερό μου είπε: «Δεν μπορώ, Νάντκα, τώρα τρεις μέρες να πηγαίνω στην κουζίνα. Δεν αντέχω να βλέπω αυτά που γίνονται, καθώς ακούω τις φωνές και τις εκκλήσεις των στοιβαγμένων σε σειρές βαγονιών Εβραίων, οι οποίοι θα μεταφερθούν στη Γερμανία, και περιμένουν τα ατμόπλοια». Άφησα το ποτήρι στο τραπέζι χωρίς να πιω και πήγα στο διπλανό δωμάτιο, το οποίο βλέπει στον Δούναβη, και πόνεσε η ψυχή μου με αυτό που αντίκρισα: από τις εσοχές βαγονιών που χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά αλόγων, έβλεπα χέρια ανθρώπων και άκουγα σπαρακτικές φωνές που έκαναν εκκλήσεις για βοήθεια σε τρεις γλώσσες: στα βουλγάρικα, στα τούρκικα και στα εβραϊκά: «Δεν υπάρχει κανείς άνθρωπος εδώ να μας δώσει έστω νερό;». Τα καταλάβαινα όλα και στις τρεις γλώσσες, γιατί όταν ήμουν μικρή έκανα παρέα με παιδιά Εβραίων [...]

Οι εικόνες που αντίκρισα με τις φωνές να ακούγονται από τα βαγόνια, μου έφεραν στη μνήμη τα παιδικά μου χρόνια. Σκοτεινίασαν τα πάντα γύρω μου και μόλις συνήλθα αναζήτησα μια μεγάλη κανάτα και φλιτζάνια και βγήκα έξω κατευθυνόμενη προς τα βαγόνια. Με

⁵⁴ ЦДА, фонд 666К, опис 1, а.е 1 (Σόφια, 12 Μαρτίου 1943)· Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije: 1941-1945: žrtve genocida i učesnici NOR* (Beograd Savez jevrejskih opstina Jugoslavije, 1980), 166-178· Gunter Bischof, Anton Pelinka, *Austrian Historical Memory and National Identity* (Vienna: 1996), 185-190.

⁵⁵ Ξ. Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, «Οι πληθυσμιακές μεταβολές στην Ανατολική Μακεδονία και την Θράκη κατά την διάρκεια της Κατοχής», *ό.π.*, 162-167.

⁵⁶ ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 20 Οκτωβρίου 1944)· ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 19 Ιουλίου 1947)· ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 30 Αυγούστου 1947).

σταμάτησαν φύλακες με στολές και αστυνομικοί, οι οποίοι υψώνοντας τα όπλα μου είπαν: «Πίσω, αλλιώς θα ρίξουμε, θα πεθαίνεις σαν σκυλί». Ένας χρησιμοποίησε το όπλο του για να με σπρώξει προς τα πίσω. Κοιτάζοντάς τον στα μάτια του είπα: «Εσύ δεν έχεις οικογένεια; Δεν έχεις παιδιά;» [...] σκοτώστε με αλλά αφήστε πρώτα να δώσω νερό σε αυτούς... εσείς δεν έχετε καρδιά; Δεν έχετε ψυχή; Πώς μπορείτε τρεις μέρες και τρεις νύχτες να τους έχετε αφήσει έτσι χωρίς να τους έχετε δώσει λίγο νερό; [...]».⁵⁷

Οι στρατιώτες άφησαν τελικά την Βασίλεβα να προσφέρει νερό και το παράδειγμά της ακολούθησαν και άλλοι από τα γύρω σπίτια και μοίρασαν φρούτα και κάποια τρόφιμα στους ανθρώπους που ήταν στοιβαγμένοι στα βαγόνια.

Δυστυχώς, οι πράξεις αλληλεγγύης δεν στάθηκαν ικανές για να αλλάξει ο ρους των γεγονότων. Λίγες μέρες μετά την ολοκλήρωση της επιχείρησης απέλασης, ο Γερμανός πρόξενος στα Σκόπια στέλνει στους ομολόγους του στη Σόφια αναφορά, στην οποία μεταξύ άλλων αναφέρονται τα ακόλουθα:

«Η απέλαση πραγματοποιήθηκε χωρίς ταραχές και χωρίς αντιδράσεις εκ μέρους των Εβραίων [...] Ενώ ο μακεδονικός πληθυσμός χωρίς εξαίρεση χαιρετίζει την κράτηση των Εβραίων και με χαρά δηλώνει ότι μετά απ' αυτήν στην αγορά μπορούν να βρεθούν τρόφιμα κάθε είδους, κυρίως γάλα, σπορέλαιο, αυγά και κρέας, και αυτά σε τιμές χαμηλότερες κατά 50% από τις προηγούμενες [...].

Ευχάριστο είναι το γεγονός ότι μετά την απομάκρυνση των Εβραίων το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού έχει καταλάβει τι είδους βάρος αντιπροσώπευαν [οι Εβραίοι]. Πριν απ' όλα, αυτός [ο μακεδονικός πληθυσμός] παρατήρησε ότι στην αγορά των τροφίμων μπαίνει τέλος στη ληστεία. Παρά την επιτυχία αυτή, από στρατιωτική και πολιτική οπτική γωνία, είναι απαραίτητο να απομακρυνθεί και ο τελευταίος Εβραίος από τη Μακεδονία, αποστερώντας έτσι τις εχθρικές δυνάμεις από τους πιο αξιόπιστους τους βοηθούς».⁵⁸

Αξίζει να επισημανθεί ότι στο απόσπασμα ο συντάκτης διατυπώνει την «ικανοποίηση» του πληθυσμού για την απομάκρυνση των Εβραίων, στους οποίους επιρρίπτει την ευθύνη για τα φαινόμενα αισχροκέρδειας και των ελλείψεων βασικών αγαθών, τα οποία, όπως ισχυρίζεται, εξαλείφθηκαν αμέσως μετά την απέλασή τους. Το κείμενο αυτό, αν και είναι εναρμονισμένο με την επίσημη κρατική προπαγάνδα, παρουσιάζει μια στρεβλή εικόνα για την κατάσταση που επικρατούσε στις κατεχόμενες γιουγκοσλαβικές επαρχίες, όπου, σύμφωνα με τις πρωτογενείς πηγές, δεν έλαβαν χώρα μαζικές εκδηλώσεις επικρότησης του εκτοπισμού των Εβραίων, ούτε αμβλύθηκε το πρόβλημα της κερδοσκοπίας μετά τον Μάρτιο του 1943 – πρόβλημα για το οποίο φυσικά και δεν ευθύνονταν οι Εβραίοι. Ο Γερμανός πρόξενος πιθανότατα να ήλπιζε στην αναγνώριση της συμβολής του στο όλο εγχείρημα, ωστόσο δεν παύει να δίνει μια εσφαλμένη περιγραφή της επικρατούσας κατάστασης στους ανωτέρους του.

Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο το κείμενο αυτό να είναι αποκύημα φόβου (για την αποφυγή λ.χ. τυχόν συστάσεων/κυρώσεων σε περίπτωση που το αποτέλεσμα κρινόταν ως μη επαρκές), αλλά ούτε και την πιθανότητα ο συντάκτης της έκθεσης να θεωρούσε ως πανάκεια την απομάκρυνση του εβραϊκού πληθυσμού ή να εκλάβανε ως

⁵⁷ Μετάφραση της συγγραφέως από τα βουλγάρικα. Πηγή: ЦДА, фонд 1568К, опис 1, а.е. 190 (Λομ, 19 Ιουλίου 1947).

⁵⁸ Ρ. Μαρίνοβα - Χρηστίδη, «Η μεταχείριση των Εβραίων στη Βουλγαρία κατά την διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: Ευρωπαϊκή εξαίρεση;», ό.π., 47.

δεδομένη τη συλλογική ικανοποίηση για τον διωγμό του. Τέλος, καλό θα ήταν να ληφθεί υπόψη η παράμετρος η έκθεση αυτή να αποτελεί μια συρραφή αναφορών Βούλγαρων αρμοδίων προς τον Γερμανό πρόξενο, οι οποίοι στο πλαίσιο περαιτέρω σύσφιξης των διμερών σχέσεων να τροφοδοτούσαν τους εταίρους τους με πληροφορίες που θα ήθελαν να ακούσουν. Όπως και να έχει, με βάση τα ιστορικά τεκμήρια αυτό που μπορεί να λεχθεί με σιγουριά είναι ότι μόνο μερικές εκατοντάδες Γιουγκοσλάβοι και Έλληνες Εβραίοι από τη Γιουγκοσλαβική Μακεδονία, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη επιβίωσαν του Ολοκαυτώματος. Αρκετοί από τους διασωθέντες είχαν βρει καταφύγιο στο αντιστασιακό κίνημα, ενώ άλλοι παρέμεναν σε τάγματα εργασίας κατά την περίοδο των οργανωμένων απελάσεων.

Συμπερασματικά, η Βουλγαρία ακολουθήσε διαφορετική πολιτική στις περιοχές που της παραχωρήθηκαν προσωρινά από τη σύμμαχό της Γερμανία από αυτή που υιοθέτησε στο εσωτερικό της χώρας, όσον αφορά τη διαχείριση του εβραϊκού πληθυσμού. Η διαφορετική στάση της Βουλγαρίας στις κατεχόμενες από αυτήν περιοχές φαίνεται να υπαγορεύτηκε από την πρόθεσή της α) να εξυπηρετήσει τη σύμμαχό της Γερμανία, προσβλέποντας, με το τέλος του πολέμου και τη νίκη του Άξονα, όταν θα κρινόταν η τύχη της βαλκανικής χερσονήσου, να οριστικοποιηθεί η παραχώρηση της Γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας, της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης στη βουλγαρική επικράτεια, β) να διευκολύνει τη μελλοντική οριστική προσάρτηση των κατεχόμενων περιοχών από την ίδια με τη δημογραφική αραιώσή τους και τον εκβουλαρισμό τους, γ) να αποφύγει τις εντάσεις στο εσωτερικό της, λόγω των πολλών αντιδράσεων προς υπεράσπιση των Βουλγάρων Εβραίων.

*Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών
Η περίπτωση της Καβάλας*

Μαρία Στυλιανού

Δρ Επιστημών Αγωγής, μεταδιδακτορική ερευνήτρια ΤΠΕ/ΔΠΘ

Εισαγωγή

Μια πτυχή της δημόσιας ιστορίας στην Ελλάδα είναι οι υλικές αποτυπώσεις του πολέμου και του πλαισίου μνημόνευσής του σε εθνικό και τοπικό επίπεδο, όπως στην παρούσα μελέτη περίπτωσης, που αφορά την Καβάλα. Οι εκδοχές της δημόσιας γλυπτικής αποτυπώνουν τον κυρίαρχο λόγο για την ιστορία, η οποία εν πολλοίς στον δημόσιο χώρο αποτυπώνεται ως ιστορία των πολεμικών αναμετρήσεων του έθνους.¹ Έτσι, στους τόπους μνήμης συναντά κανείς τις υλικές αναπαραστάσεις των δύο παγκοσμίων πολέμων, με τα μνημεία των πεσόντων, καθώς και των περιφερειακών στρατιωτικών αναμετρήσεων, όπως ο πόλεμος της ανεξαρτησίας (1821-1830), οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος στη Μικρά Ασία (1919-1922).

Οι κοινωνίες θυμούνται τις πολεμικές συγκρούσεις, τις νίκες και τις ήττες, προκειμένου, αφενός, να εξυμνήσουν τη γενναιότητα και την αυτοθυσία των μελών τους και, αφετέρου, να υπενθυμίσουν την καταστροφή και την απώλεια. Λειτουργεί το δίπολο της ηρωικής και της τραυματικής μνήμης. Στο πλαίσιο αυτό μας απασχολούν ερωτήματα που αφορούν τη συλλογική μνήμη και τους συμβολισμούς της.²

Διερευνώντας τα παραπάνω ερωτήματα αξιοποιείται αρχαιακό και πρωτογενές υλικό (ΓΑΚ Καβάλας, αρχείο ημερήσιου τοπικού τύπου), καθώς και υλικό που συγκεντρώθηκε από τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων από μαθητές και μαθήτριες Λυκείων της πόλης της Καβάλας, τον Απρίλιο του 2019.³ Οι μαθητές, όταν ρωτήθηκαν σχετικά, αναγνώρισαν στους πρωταγωνιστές του πολέμου τους ανθρώπους που χάρη σ' αυτούς υπάρχει ελληνικό κράτος και ελεύθερος πολιτικός βίος.

¹ Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Ο Άρης Βελουχιώτης επιστρέφει στη Λαμία: Χωρικές διαμάχες γύρω από έναν μνημονικό τόπο» στο Κώστας Γιαννακόπουλος - Γιάννης Γιαννιτσιώτης, *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, Αλεξάνδρεια - Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 2010, σ. 267-314, εδώ σ. 308-310.

² J. Assmann, *Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς*, μτφρ. Δ. Παναγιωτόπουλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 26-28.

³ Πρόκειται για δομημένα ερωτηματολόγια με ερωτήσεις κλειστού και ανοιχτού τύπου, τα οποία συμπληρώθηκαν από τους μαθητές ανώνυμα στις σχολικές τους τάξεις και με την επίβλεψη των καθηγητριών του μαθήματος της Ιστορίας. Στην έρευνα συμμετείχαν 84 μαθητές και μαθήτριες από 3 Λύκεια της πόλης, 45 κορίτσια και 37 αγόρια (2 δεν δήλωσαν γένος). Ως προς την ηλικία, συμμετείχαν 34 δεκαπεντάχρονοι/ες, 27 δεκαεξάχρονοι/ες, 17 δεκαεπτάχρονοι/ες και 5 δεκαοχτάχρονοι/ες (1 δεν δήλωσε ηλικία).

Θεωρητικό πλαίσιο

Η μνήμη, τις τελευταίες δεκαετίες, επανακάμπτει ισχυρή στη δημόσια ζωή, ως συστατικό στοιχείο του τρόπου που ζούμε, και εμπεριέχει τη σχέση μας με το παρελθόν.⁴ Ο χώρος, ως κάτι μη στατικό, ενσωματώνει με υλικούς όρους τις εμπειρίες και τις επιδιώξεις της κοινότητας, ως εκδοχές του ιστορικού χρόνου και κατ' επέκταση της ιστορικής αφήγησης.⁵ Εδώ ακριβώς συναντούμε τα μνημεία, τα οποία συνδέονται, ως επί το πλείστον, με τις ανάγκες και τις προτεραιότητες του εθνικού κράτους και την επιδίωξή του να αναπαράγει τη μονιμότητα, τη διαχρονικότητα και τον εγκωμιαστικό χαρακτήρα της επίσημης ιστορίας.⁶

Τα μνημεία λειτουργούν ως πρίσματα διαδοχικών ιστορικών και πολιτικών πλαισίων, αφού μετέχουν σε τρεις χρόνους, τον χρόνο του ιστορικού γεγονότος ή προσώπου που αναπαριστάνεται, τον χρόνο που το μνημείο συλλαμβάνεται ως ιδέα και κατασκευάζεται, και τον χρόνο που κάθε φορά υποβάλλεται σε ερμηνεία και δημόσια συζήτηση από το κοινό.

Η αναπαράσταση της δημόσιας μνήμης στην πόλη υπηρετεί την παραδοσιακή εκδοχή της δημόσιας γλυπτικής, η οποία «αναπολεί» και αναπαράγει ηρωικές και ένδοξες στιγμές του παρελθόντος, επενδύοντας και εδραιώνοντας τη διεκδίκηση του δημόσιου χώρου ως φορέα μνήμης, σταθερότητας και ακινησίας.⁷

Είναι χαρακτηριστικές οι απαντήσεις των μαθητών που αφορούν τη μνήμη και τη λειτουργία της (μοιρασμένες απαντήσεις: 26 μαθητές τα θεωρούν νεκρά, ενώ 27 από αυτούς ζωντανά). Στην πρώτη ομάδα συναντούμε απόψεις που θεωρούν τα μνημεία «μόνο ως διακοσμητικά», «μόνο σαν στολίδια της πόλης», εξαιτίας «της έλλειψης ιστορικών γνώσεων αλλά και της απομάκρυνσης των πολιτών από τη γνήσια [sic] παιδεία». Στη δεύτερη ομάδα, οι μαθητές αιτιολογούν την πίστη τους στη μνημονική λειτουργία των μνημείων ως εξής: «γιατί (τα μνημεία) είναι εκεί να μας θυμίζουν ότι κάποια πράγματα για να μπορούμε εμείς να τα απολαμβάνουμε, κάποιοι πολέμησαν και σκοτώθηκαν», «τα μνημεία είναι ζωντανά λόγω όλων αυτών των επιτυχιών που πραγματοποίησαν» (προφανώς οι απεικονιζόμενοι), «πρέπει να υπάρχουν για να μην ξεχνάμε το παρελθόν».

α. Η κυρίαρχη αφήγηση για τον πόλεμο (Ο πόλεμος ως συνήθως)

Στο παράδειγμα της Καβάλας, ο πόλεμος είναι παρών ως πλαίσιο της δημόσιας γλυπτικής, μεταξύ άλλων, στα δύο ηρώα της πόλης προς τιμήν των πεσόντων, στις προτομές των αγωνιστών του 1821, στην προτομή του ανθυπολοχαγού Κρίτωνα Κονσουλίδη, που έπεσε στο αλβανικό μέτωπο, και στον ανδριάντα του Ακρίτα του Πόντου.

Η παρουσία του πολέμου ως προϋπόθεσης ύπαρξης και διατήρησης του έθνους και της

⁴ Serge Noiret - Thomas Chauvin, «Internationalizing Public History», στο James B. Gardner - Paula Hamilton, *The Oxford Handbook of Public History*, New York: Oxford University Press, 2017, σ. 27-29· Αντώνης Λιάκος, «Τι είναι “μνήμη”;» στο Ν. Παπαδημητρίου - Άρ. Αναγνωστόπουλος, *Το παρελθόν στο παρόν. Μνήμη, ιστορία και αρχαιότητα στη σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2017, σ. 32-44· Χριστίνα Κουλούρη, «Το αμόνι της ιστορικής μνήμης: Συγκρότηση και σύγκρουση», στο Παπαδημητρίου - Αναγνωστόπουλος, *ό.π.*, σ. 45-63.

⁵ Reinhart Koselleck, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, transl. K. Tribe, New York: Columbia University Press, 2004, σ. 258-259.

⁶ Paul Ricoeur, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, Ίνδικτος, Αθήνα 2013, σ. 451, 458.

⁷ Ελέανα Γιαλούρη, «Η δυναμική των μνημείων: Αναζητήσεις στο πεδίο της μνήμης και της λήθης», στο Γιαννακόπουλος - Γιαννιτσιώτης, *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη*, *ό.π.*, σ. 349-380, *εδώ* σ. 357.

συγκρότησης εθνικού κράτους είναι κυρίαρχο στοιχείο στις απαντήσεις των μαθητών και μαθητριών, που αφορούν τους μνημονικούς τόπους και την αναγκαιότητα της ιστορικής μνήμης και συνείδησης.

Ο πόλεμος, λοιπόν, και οι πρωταγωνιστές του, όπως ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, του οποίου η προτομή είναι η πλέον αναγνωρίσιμη από τα παιδιά (33 απαντήσεις) και εξέχουσα σε σημασία, τιμώνται και μνημονεύονται γιατί, σύμφωνα με τα λόγια τους, τα μνημεία «τα θεωρούν όλα ιδιαίτερα τιμητικά και μας θυμίζουν την καταγωγή μας και τους ανθρώπους που θυσιάστηκαν για να είμαστε εμείς σήμερα όπως είμαστε». Κάποιοι μαθητές θα πρόσθεταν «μνημεία άλλων πολεμιστών για να καταλάβουμε πως όλοι οι πόλεμοι που έγιναν, έγιναν για σοβαρούς λόγους», «θα πρόσθετα και άλλους ήρωες της ιστορίας μας, διότι θα ήταν καλό να τους τιμάμε όλους όσους αγωνίστηκαν για μας».

Η ανάγκη να γνωρίσουν την ιστορία του τόπου τους –ως επί το πλείστον τη στρατιωτική ιστορία και τα πολεμικά κατορθώματα– τονίζεται σε πολλά ερωτηματολόγια μαθητών. Τα παιδιά θέλουν να θυμούνται «τα σημαντικότερα γεγονότα της πόλης [τους], διότι δεν θα ήμασταν ελεύθεροι», επικαλούμενα ενίοτε τον φόβο εξάλειψης του ελεύθερου πολιτικού ή εθνικού βίου ή ένα δυστοπικό μέλλον, «διότι αν δεν είχε συμβεί αυτό το γεγονός (Μακεδονικός Αγώνας, Βαλκανικοί πόλεμοι), μπορεί μέχρι τώρα να ήμασταν Βουλγαρία», «μπορεί να ζούσα σε άθλιες συνθήκες ή να μην είχα γεννηθεί», «είναι κάτι πολύ σημαντικό για όλους, αφού αλλιώς θα ήμασταν σκλαβωμένοι», «διότι μου έδωσε το δικαίωμα της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας», αναγνωρίζοντας ως αποκλειστική αιτία του ελεύθερου πολιτικού βίου τον πόλεμο και τη στρατιωτική νίκη και υπερτονίζοντας την αξία της στρατιωτικής ιστορίας.

Το λιοντάρι (Ηρώο), πλατεία Δημαρχείου, δεκαετία 1950 (ΓΑΚ Καβάλας, Ιδιωτικό αρχείο)

Φαίνεται, λοιπόν, από τα παραπάνω ότι οι πεσόντες είναι η παρουσία του παρελθόντος στο παρόν, καθώς με αυτόν τον τρόπο οι νεκροί υπέρ της πατρίδας είναι μονίμως παρόντες και «ζωντανοί».⁸ Αυτό, άλλωστε, επιβεβαιώνει και η επιγραφή «Η Ελλάς ξαναζή»

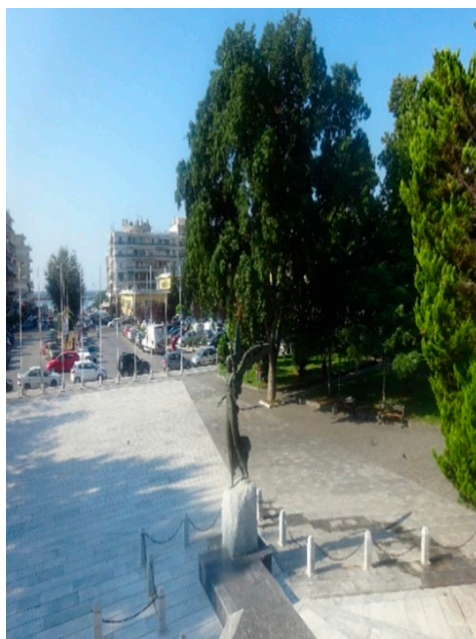
⁸ Assmann, *ό.π.*, σ. 31-33.

στη βάση του πρώτου ηρώου της πόλης. Ανεγέρθηκε το 1923 με σκοπό να τιμήσει τους πεσόντες Καβαλιώτες στον Μικρασιατικό και στους Βαλκανικούς πολέμους και εγκαινιάστηκε το 1924, επί δημαρχίας Δημητρίου Μοσχοπουλίδη. Τα συμβολικά στοιχεία, όπως το λιοντάρι, τα δάφνινα στεφάνια, οι μαϊάνδροι, ανάγονται στην αρχαιότητα και υπηρετούν την ιστορική συνέχεια του εθνικού αφηγήματος.

Το λιοντάρι σήμερα, Καμάρες

Το λιοντάρι, ως σύμβολο δύναμης και κυριαρχίας, παραπέμπει στην αποφασιστικότητα και την ισχύ του έθνους, που πολεμά για να επιβιώσει, επιβεβαιώνει τις νίκες και τις επιτυχίες. Επιβάλλεται με τον όγκο του και τη μυϊκή του δύναμη, ενεργοποιεί το φαντασιακό της κοινότητας, εμπνέοντας δέος και θαυμασμό στον θεατή.

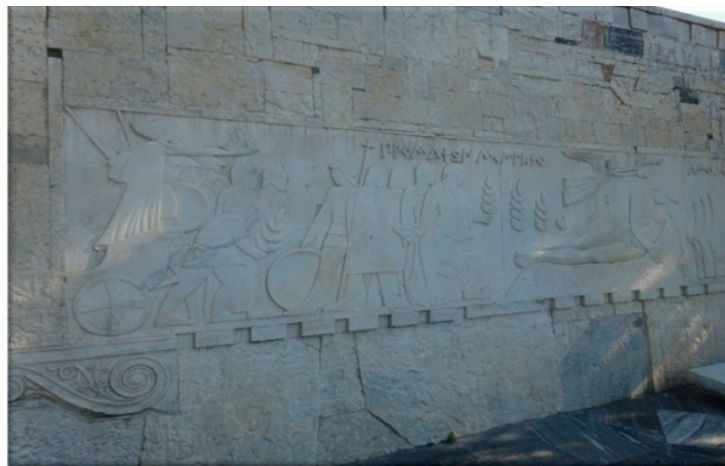
Το άγαλμα της Νίκης, νέο Ηρώο, σήμερα

Τη μνημονική λειτουργία του Ηρώου επιβεβαιώνουν αρκετοί μαθητές και μαθήτριες (9 απαντήσεις): Θαυμάζουν το Ηρώο, γιατί «ο τρόπος που αποτυπώνεται η στάση του λιονταριού είναι εμβληματική», «το λιοντάρι με τους νεκρούς δείχνει τη δύναμη, την προσπάθεια και την ανδρεία τους».

Το δεύτερο Ηρώο, ανάγλυφο

Το δεύτερο Ηρώο, το οποίο εγκαινιάζεται το 1970, απαρτίζεται από ένα χάλκινο άγαλμα Νίκης και ένα μαρμάρινο ανάγλυφο. Το άγαλμα της Νίκης, μοτίβο και κοινός τόπος της αρχαίας ελληνικής τέχνης, φιλοτεχνημένο από τον γλύπτη Γιάννη Παρμακέλη, προστατεύεται από χαμηλούς πεσσούς και αλυσίδα, υπογραμμίζοντας τη σπουδαιότητα και την ιερότητα του χώρου. Όταν ρωτήθηκαν οι μαθητές γι' αυτό, οι περισσότεροι το αναγνώρισαν ως άγαλμα της Ελευθερίας, «σύμβολο απελευθέρωσης και επαναστατικότητας» ή «αφιερωμένο στους αγωνιστές της πατρίδας».

«Ο πεσών», ανάγλυφο, νέο Ηρώο

Στο βάθος του χώρου εκτείνεται το λευκό μαρμάρινο ανάγλυφο που αναφέρεται στους πολεμικούς αγώνες των Ελλήνων, από την αρχαιότητα μέχρι τον ελληνο-ιταλικό πόλεμο 1940-1941, αποτυπώνοντας με τρόπο εύλωτο το σχήμα της αδιάλειπτης εθνικής συνέχειας.⁹ Το ανάγλυφο αναπτύσσεται σε ένα μαρμάρινο στηθαίο, το οποίο διαιρείται σε τρία

⁹ Βασίλης Δαλκαβούκης - Κατερίνα Τσέκου, «Χτίζοντας τη δημόσια ιστορία στον χώρο: Η περίπτωση των

τμήματα. Το κεντρικό τμήμα αναπαριστά τη συμβολική μορφή ενός πληγωμένου μαχητή, ο οποίος θυμίζει αρχαιοελληνικό κούρο. Δεξιά του είναι οι τρεις «Μοίρες» της λαϊκής μυθοπλασίας –και της αρχαιοελληνικής μυθολογίας– κομίζουσες μύρα, και από πάνω η «Δόξα» που τον στεφανώνει.

Το δεύτερο τμήμα αναπαριστά τον μακρινό κόσμο των Μαραθονομάχων, των βυζαντινών πολεμιστών και των αγωνιστών του 1821, σε συνεχή πομπή, που προσφέρουν δάφνες στον πληγωμένο μαχητή, υπόμνηση του τριμερούς σχήματος της εθνικής ιστοριογραφίας (αρχαιότητα, Βυζάντιο, νεότερη Ελλάδα). Στο πάνω μέρος βρίσκεται η επιγραφή: ΠΡΟΜΑΧΩΝ ΜΕΜΝΗΣΟ (να θυμάσαι τους προγόνους που πολέμησαν), επισημαίνοντας τον ηθικό και διδακτικό χαρακτήρα του μνημείου. Στην κορυφή απεικονίζεται γυναικεία μορφή, ίσως η Ελλάδα, η οποία πλαισιώνεται από πολεμιστές, και φέρει στο χέρι της μινιατούρα πλοίου, σαφής υπόμνηση της ελληνικής ναυτοσύνης. Το μνημείο διδάσκει, παρέχει πρότυπα, παραδειγματίζει τους νεότερους. Η σύνθεση συμπληρώνεται με το σύμβολο του σταυρού, παραπέμποντας στο ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανισμού.

Το τρίτο τμήμα αναπαριστά τους Μακεδονομάχους και τους πολεμιστές του 1940 και φέρει την επιγραφή: ΑΜΕΣ ΔΕ Γ' ΕΣΣΟΜΕΘΑ ΠΟΛΛΩ ΚΑΡΡΟΝΕΣ, που μεταφράζεται: «Εμείς θα γίνουμε πολύ καλύτεροί σας» και προέρχεται από τον όρκο - υπόσχεση των νέων της αρχαίας Σπάρτης προς τους παλαιότερους, ότι τα δικά τους κατορθώματα θα επισκίαζαν αυτά των προγόνων. Η εξιδανικευμένη αναπαράσταση του πολέμου υπηρετεί την ανάγκη επιβίωσης του έθνους.

Η παραπάνω διαπίστωση ενισχύεται και από τις απαντήσεις των μαθητών και μαθητριών, στις οποίες κυριαρχούν «θαυμασμός για τους προγόνους», «περηφάνια και αγάπη για τον τόπο», «δέος βλέποντας το ανάστημα του σπουδαίου ήρωα», αλλά και «συγκίνηση για τις αδικοχαμένες τότε ζωές των αγωνιστών».

Ο Ακρίτας του Πόντου, ανάγλυφο με αρχαίους πολεμιστές

Η υπόμνηση του πολέμου και των συνεπειών του αφορά και το μνημείο που είναι αφιερωμένο στον ποντιακό ελληνισμό, και είναι γνωστό ως ο «Ακρίτας του Πόντου». Το συγκε-

μνημείων της Κομοτηνής», στο Α. Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *Η δημόσια ιστορία στην Ελλάδα: Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2015, σ. 115-131, εδώ σ. 122.

κριμένο μνημείο αποτελείται από ολόσωμο μπρούντζινο ανδριάντα, ο οποίος παριστάνει αυστηρή ανδρική μορφή, που φοράει ποντιακή ενδυμασία, με χαρακτηριστικό το κάλυμμα της κεφαλής. Ο άνδρας φέρει στο ένα χέρι δόρυ, παραπέμποντας στην πολεμική εμπειρία και ετοιμότητα –αλλά και στην αρχαιότητα– και στο άλλο δρεπάνι και δεμάτι με στάχια, συμβολίζοντας την ειρηνική ζωή, αναφορά στην ιστορία των Ποντίων και τη συμβολή τους τόσο στις ένοπλες αναμετρήσεις του έθνους όσο και στην ειρηνική αποκατάσταση και αναδημιουργία.

Η ρεαλιστική απεικόνιση του Ακρίτα αναπαράγει την κυρίαρχη έμφυλη εθνικιστική αντίληψη περί ηρωισμού και αντοχής μέσα στον χρόνο. Στο βάθος, όπου είναι τοποθετημένος, διαβάζουμε το εγκώμιο: «Αιώνιο σύμβολο αρετής, πολέμαρχος στον πόλεμο και εργάτης στην ειρήνη. Ακρίτας κάστρον έκτιζεν, Ακρίτας περιβόλιν», εγκωμιαστική

Ο Ακρίτας του Πόντου, ανάγλυφο με αρχαίους πολεμιστές

αναφορά στο πλαίσιο της ηρωικής και εξιδανικευτικής αναπαράστασης της εθνικής και εθνοτοπικής αυτοεικόνας. Στο ίδιο σημείο, ο επισκέπτης πληροφορείται ότι το μνημείο ανήγειρε η Ένωση Ποντίων Σπουδαστών και ότι ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έκανε τα επίσημα εγκαίνιά του, ένδειξη της εμπλοκής της κοινότητας στα θέματα ιστορικής μνήμης και διευθέτησης του δημόσιου χώρου.

Δεξιά και αριστερά του ανδριάντα βρίσκονται τοποθετημένα δύο μπρούντζινα ανάγλυφα, από τα οποία το ένα απεικονίζει αρχαίους Έλληνες πολεμιστές με περικεφαλαίες, δόρατα και ασπίδες, προκειμένου να τονιστεί η μακρόχρονη παρουσία Ελλήνων στην περιοχή του Πόντου, καθώς και η διαχρονικότητα της πολεμικής αρετής των Ελλήνων, συνδέοντας τον Πόντιο ακρίτα πολεμιστή με τους αρχαίους Έλληνες οπλίτες.

Από την άλλη μεριά, αναπτύσσεται το δεύτερο ανάγλυφο, στο οποίο παρατάσσονται σε πομπή, κυρίως γυναικόπαιδα, τα οποία βρίσκονται σε κίνηση, σε αναχώρηση, σαφής αναφορά στη μεγάλη έξοδο των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο, γυναίκες με τα παιδιά στην αγκαλιά, άνθρωποι με τους μπόγους τους στην πλάτη και με ευκρινές το σύμβολο του σταυρού, ως σημείο παρηγορητικό αλλά και δηλωτικό της ταυτότητάς τους.

Επομένως, η συμπερίληψη αυτή αφορά ήρωες και θύματα, ανδρείους και κατατρεγμένους, όμως σε κάθε περίπτωση εξιδανικευμένους, όπως ορίζει η ηρωική, ιδεαλιστική και ρομαντική εκδοχή της κυρίαρχης ιστορικής αφήγησης και της δημόσιας ιστορίας αλλά και η διαχείριση του συλλογικού τραύματος.¹⁰

β. Η διαφοροποιημένη μνήμη του πολέμου (Ο πόλεμος αλλιώς)

Εντοπίζει κανείς, ωστόσο, διαφοροποιήσεις ως προς την κυρίαρχη αφήγηση, στις περιπτώσεις δύο αγαλμάτων, του Μωχάμετ Άλυ και του Στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων.

Ο έφιππος ανδριάντας του Μωχάμετ Άλυ, χερσόνησος της Παναγίας, 1955 (ΓΑΚ Καβάλας)

Στις 7 Δεκεμβρίου 1949 και μετά από πολύχρονη καθυστέρηση, έγιναν τα εγκαίνια του έφιππου ανδριάντα του Μωχάμετ Άλυ, ιδρυτή της αιγυπτιακής δυναστείας, ο οποίος γεννήθηκε στην Καβάλα και υπηρέτησε στον οθωμανικό στρατό. Το έργο είχε ήδη δρομολογηθεί από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, με πρωτοβουλία και χρηματοδότηση των ελληνικών κοινοτήτων της Αιγύπτου, ωστόσο οι συγκυρίες καθυστέρησαν την παράδοση και την τοποθέτησή του στη χερσόνησο της Παναγίας.

Πρόκειται για γλυπτό υψηλής καλλιτεχνικής αξίας, φιλοτεχνημένο από τον σημαντικό γλύπτη Κωνσταντίνο Δημητριάδη. Απεικονίζει τη φιγούρα του στρατηλάτη αντιβασιλέα της Αιγύπτου σε στιγμή απόσυρσης από τον πόλεμο, παρά την εντυπωσιακή, ρωμαλέα και ηρωική αποτύπωση, καθώς το σπαθί αποσύρεται και με μια εντυπωσιακή κίνηση μπαίνει στη θήκη του. Ο Μωχάμετ Άλυ επιστρέφει στη γενέτειρά του για να ξεκουραστεί.¹¹

¹⁰ A. Dirk Moses, «Πώς και γιατί η χρήση και η κατάχρηση της ιστορίας είναι αναπότρεπτη, αναπόφευκτη και ανεκτίμητη για τη δημόσια ζωή», μτφρ. Μ. Δουκάκη - Ελ. Πασχαλούδη, στο Ανδρέου κ.ά. (επιμ.), *ό.π.*, σ. 27-48, εδώ σ. 33-34.

¹¹ Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου - Σαπφώ Αγγελούδη-Ζαρκάδα, «Το χρονικό της διαμόρφωσης της πλατείας του Μωχάμετ Άλυ στην Παναγία Καβάλας», στο *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα - Η Καβάλα και το Αιγαίο. Ιστορία - Τέχνη - Πολιτισμός. Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών, 15-18 Σεπτεμβρίου 2005*, επιμέλεια: Ν. Ρουδομέτωφ, τόμ. Γ', Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας, Καβάλα 2007, σ. 113-138, εδώ σ. 115-116.

Ο στρατιώτης των Βαλκανικών Πολέμων

Σε κεντρικό σημείο της πόλης, απέναντι από την πλατεία Ελευθερίας, βρίσκεται το άγαλμα του στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων, παραπέμποντας στις στρατιωτικές επιχειρήσεις για την απελευθέρωση της πόλης από τους Βουλγάρους το 1913. Το άγαλμα αυτό παραπέμπει μάλλον σε μια αντιηρωική και συμπαθή εκδοχή των απλών πεζικάριων που συμμετείχαν στην πολεμική προσπάθεια των αρχών του 20ού αιώνα, παρά σε μια τυπική αναπαράσταση του εξιδανικευμένου πολεμιστή. Το συγκεκριμένο άγαλμα επανατοποθετήθηκε στον δημόσιο χώρο το 2016, επί δημαρχίας Δήμητρας Τσανάκα.

Απεικονίζει έναν οπλίτη του πεζικού, με πλήρη εξάρτυση και οπλισμό της εποχής εκείνης, το όπλο του, το σακίδιο εκστρατείας, το κράνος του, με τρόπο απλό και συνάμα οικείο. Το άγαλμα δεν βρίσκεται σε πολύ καλή κατάσταση, είτε ως προς το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένο, καθώς ο χρόνος και οι ταλαιπωρίες που υπέστη είναι εμφανείς σήμερα, είτε ως προς το γεγονός ότι λείπει το κάτω μέρος του, όπου κανονικά θα υπήρχαν τα πόδια, και γι' αυτό προστατεύεται μέσα σε γυάλινη προθήκη. Ενδέχεται, είτε η επιλογή και η απόδοση του θέματος είτε η κακή κατάσταση του αγάλματος, να οδηγεί έναν μαθητή να θεωρεί σπουδαίο το μνημείο, «γιατί αποδίδει τη σκληρότητα του πολέμου», παρατήρηση όχι συνηθισμένη σε σχέση με τον πόλεμο ως βασικό στοιχείο του εθνικού αφηγήματος.

Η δήμαρχος, η οποία –ειρήσθω εν παρόδω– ανήκει στη συντηρητική παράταξη, σε ομιλία της υπενθυμίζει τις περιπέτειες του αγάλματος, το οποίο τοποθετήθηκε εξ αρχής το 1938 στην τότε πλατεία Φουάτ (σημερινή κεντρική πλατεία) ως «απόδοση τιμής στον ένδοξο Έλληνα στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων».¹² Ακολούθως καταστράφηκε από

¹² Εφημερίδα *7^η Μέρα*, 27.6.2016. Η δήμαρχος εκφώνησε την ομιλία αυτή, προς τιμήν των πεσόντων στους Βαλκανικούς Πολέμους, στις 26 Ιουνίου 2016, ημέρα της επετείου απελευθέρωσης της πόλης από τους Βουλγάρους. Αυτή η ημέρα επιλέχθηκε από τη δημοτική αρχή για να επανατοποθετηθεί το άγαλμα του

τις βουλγαρικές δυνάμεις κατοχής της περιόδου 1941-1944, ενώ τμήματά του βρέθηκαν αργότερα, το 1955 και το 1967. Ωστόσο, ποτέ μέχρι πρόσφατα δεν προχώρησε η αποκατάστασή του, έστω και μερική, διότι κάποια τμήματά του δεν ανευρέθησαν ποτέ.

Η δημοτική αρχή προχώρησε στην αποκατάσταση και επανατοποθέτησή του, επιθυμώντας να αποτίσει φόρο τιμής στον Έλληνα στρατιώτη μιας κρίσιμης ιστορικής περιόδου με αλληπάλληλες στρατιωτικές αναμετρήσεις και σοβαρές περιπέτειες για την Ελλάδα (1912-1922), με στόχο την ενίσχυση του εθνικού αισθήματος. Κι αυτό σε μια χρονική περίοδο που το θέμα για την ονομασία της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (σημερινή Βόρεια Μακεδονία) προκαλούσε εντάσεις στη δημόσια συζήτηση, ενώ και η μνήμη της εξόντωσης των Εβραίων της πόλης δίχαζε την κοινή γνώμη. Ωστόσο, η ίδια η απεικόνιση του στρατιώτη μάλλον εμπνέει αντιπολεμικά και αντηρωικά αισθήματα και όχι την επιδιωκόμενη εθνική έξαρση και αντιπαράθεση με τους κατά καιρούς αντιπάλους της χώρας.

Συμπεράσματα

Η διάταξη των μνημονικών τόπων στην πόλη και ο τρόπος αναπαράστασης μορφών και συμβόλων κινείται σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο που συνάδει με αυτό της κυρίαρχης αφήγησης για το παρελθόν και την ιστορία. Το σκηνικό της μνήμης συγκροτούν οι συμβολικές ημερομηνίες της εθνικής αφήγησης, οι μορφές που ανήκουν στη στρατιωτική ιστορία και συνδέονται με τις πολεμικές αναμετρήσεις του έθνους. Οι απεικονίσεις αυτές έχουν έντονα έμφυλα χαρακτηριστικά, είναι κυρίως άνδρες και ήρωες, και συνεπώς ενισχύουν την παραδοσιακή και ηρωική αναπαράσταση του παρελθόντος.

Με αυτόν τον τρόπο, η διαχείριση της μνήμης εξακολουθεί να βασίζεται σε μια οπτική που είναι παρελθοντολογική, ανακλητική, δηλαδή κοιτάει κυρίως προς τα πίσω, με την έννοια να ξαναθυμηθούμε το παρελθόν, κυρίως το τραυματικό, να μην το ξεχάσουμε, οπτική συναισθηματική, καθώς εστιάζει σε πολέμους, διώξεις, ήρωες και θύματα, με κυρίαρχη τη θέση του άνδρα πολεμιστή, της πολεμικής αρετής, της γενναιότητας και της αυτοθυσίας, των εθνικών θριάμβων και συμφορών, των συμβολισμών της δύναμης και της νίκης που συνδέονται με τις στρατιωτικές επιτυχίες. Είναι εμφανής η διαίωσιση των αντιλήψεων αυτών και η συντήρηση των στερεοτύπων στον δημόσιο χώρο και στην πρόσληψη του παρελθόντος από τα νεότερα μέλη της κοινότητας, τους έφηβους μαθητές και μαθήτριες, όπως αυτές αποτυπώνονται στις απαντήσεις τους.

στρατιώτη των Βαλκανικών Πολέμων δίπλα από την πλατεία Κρίτωνος Κονσουλίδη και κοντά στην κεντρική πλατεία της πόλης.

Παίζοντας με την Ιστορία

Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας: Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα

Κώστας Κωνσταντινίδης

Μεταπτυχιακός Φοιτητής ΜΠΣ Δημόσιας Ιστορίας του ΕΑΠ

Η άνοδος της βιομηχανίας των επιτραπέζιων παιχνιδιών και η θέση τους στην ποπ κουλτούρα

Ήδη από την αρχαία εποχή το παιχνίδι αποτελούσε θεμελιώδες στοιχείο της κουλτούρας και του πολιτισμού. Ο Homo Ludens, ο παίζων άνθρωπος, σύμφωνα με τον Johan Huizinga, έχει ενσωματώσει την έννοια του παιχνιδιού σχεδόν σε κάθε δραστηριότητά του. Παίζουμε μουσική, παίζουμε με τις λέξεις, παίζουμε θέατρο, παίζουμε διάφορα αθλήματα, και φυσικά παιχνίδια, ικανοποιώντας ψυχολογικούς αλλά και τελετουργικούς σκοπούς.¹ Ο Jerome De Groot στο βιβλίο του *Consuming History: historians and heritage in contemporary popular culture* μελετά ενδελεχώς την πρόσληψη της ιστορίας από την ποπ (δημοφιλή) κουλτούρα και αναλύει ξεχωριστά το κάθε μέσο, όπως τον κινηματογράφο, την τηλεόραση, τα βίντεο-παιχνίδια κ.α. ως φορείς δημόσιας ιστορίας.² Παρόλα αυτά δεν ασχολείται παρά ελάχιστα με την κατηγορία των επιτραπέζιων παιχνιδιών³ και αυτό εξηγείται εύκολα, αφού το βιβλίο του έχει εκδοθεί το 2009, στο μεταίχμιο της τεράστιας, αναλογικά, εμπορικής ανόδου τους.⁴ Αυτό ακριβώς το μεγάλο άνοιγμα της βιομηχανίας στο ευρύ κοινό, σε συνάρτηση με την ιστορική, πολιτική και στρατιωτική θεματολογία με την οποία εμφανίζεται ένα σημαντικό ποσοστό των παιχνιδιών αυτών, μας προκαλεί σε αυτό το σύντομο άρθρο να εξετάσουμε κάποιες από τις ιστορικές αναπαραστάσεις, τα ηθικά διλήμματα των παικτών, αλλά και την πολιτική ατζέντα που ενίοτε δεν διστάζουν να ενσωματώσουν οι δημιουργοί μέσα σε ένα τέτοιο προϊόν πολιτισμού μαζικής κατανάλωσης και χαλαρής οικογενειακής διασκέδασης, αλλά και ταυτόχρονα εν δυνάμει εκπαιδευτικού εργαλείου και φορέα ιδεών και δημόσιας ιστορίας. Θα πρέπει όμως αρχικά να αποσαφηνίσουμε κάποια πράγματα, που ενδεχομένως, στην ακόμα σχετικά μικρή σε μέγεθος και

¹ Johan Huizinga, *Homo Ludens: a study of the play element in culture*, The Beacon Press, Boston, 1992, σ. 5.

² Jerome De Groot, *Historians and heritage in contemporary popular culture*, Routledge, London and New York, 2009, σ. 7-10.

³ Στο ίδιο, σ. 144-145. Συγκεκριμένα αναφέρει τα πολεμικά παιχνίδια (wargames) με μινιατούρες (χειροποίητα ή εμπορικά μοντέλα σε κλίμακα, καθώς και τερέν μάχης πάνω σε τοπογραφικούς χάρτες είτε σε τρισδιάστατες ιδιοκατασκευές).

⁴ Ο τζίρος της βιομηχανίας παραμένει μικρός σε σχέση για παράδειγμα με αυτόν των βιντεοπαιχνιδιών, μιας παρεμφερούς δηλαδή βιομηχανίας. Σύμφωνα με την ESA (Entertainment Software Association) το 2019 ο τζίρος μόνο από πωλήσεις βιντεοπαιχνιδιών που φτιάχτηκαν στις ΗΠΑ ήταν 35,4 δις δολάρια (<https://www.theesa.com/press-releases/u-s-video-game-content-generated-35-4-billion-in-revenue-for-2019/> - πρόσβαση 14/7/2020), ενώ σύμφωνα με την Wikipedia ο αντίστοιχος των επιτραπέζιων παιχνιδιών το 2017 ήταν 7,2 δις δολάρια παγκοσμίως, με σταθερή όμως ανοδική πορεία (https://en.wikipedia.org/wiki/Tabletop_game_industry - πρόσβαση 14/7/2020).

πρόσφατα αναδυόμενη ελληνική αγορά χόμπι-παιχνιδιών, αποτελούν terra incognita.⁵ Για ποια επιτραπέζια λοιπόν κάνουμε λόγο;

Μια πρόχειρη κατηγοριοποίηση των σύγχρονων επιτραπέζιων παιχνιδιών θα τα χώριζε σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: παιχνίδια ευρείας κατανάλωσης (όπως η «Monopoly» ή το «Risk»), παιχνίδια ρόλων (τα λεγόμενα και *pen&paper games*), παιχνίδια με συλλεκτικές κάρτες (όπως το πολιτιστικό φαινόμενο που ονομάζεται «Magic: The Gathering», με παγκόσμια πρωταθλήματα, έπαθλα εκατομμυρίων δολαρίων, αλλά και δευτερογενή αγορά στην οποία πωλούνται και ανταλλάσσονται σπάνιες κάρτες σε αμύθητα ποσά⁶) και τέλος χόμπι-παιχνίδια (*hobby games*), κατηγορία που την τελευταία δεκαετία παρουσιάζει ίσως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από πλευράς εμπορικότητας, ποικιλίας θεματικών και ποιοτικού σχεδιασμού, και η οποία θα μας απασχολήσει σε τούτο εδώ το άρθρο. Στέλεχος της βιομηχανίας κάνει λόγο σε άρθρο του για παραγωγή 5.000 τίτλων χόμπι-παιχνιδιών ετησίως,⁷ αριθμός που την τελευταία δεκαετία εμφανίζεται σημαντικά αυξημένος. Πλέον, στην μεγαλύτερη online τράπεζα δεδομένων, αλλά και δημόσιο χώρο συνάντησης της παγκόσμιας κοινότητας των παικτών επιτραπέζιων παιχνιδιών, με τον ίσως μειωτικό για τους συμμετέχοντες τίτλο *Boardgamegeek.com* (σε ελεύθερη μετάφραση «οι “σπασίκλης” των επιτραπέζιων παιχνιδιών»), βρίσκει κανείς καταχωρισμένα περίπου 100.000 παιχνίδια, το 40% περίπου των οποίων έχει εκδοθεί στο διάστημα 2009-2019, χωρισμένα σε 80 περίπου υποκατηγορίες. Ο ιστότοπος φιλοξενούσε ήδη δύο εκατομμύρια εγγεγραμμένους χρήστες τον Φεβρουάριο του 2019, σύμφωνα με δήλωση του ίδιου του δημιουργού της σελίδας σε σχετικό νήμα του φόρουμ.⁸ Πού οφείλεται όμως αυτή η άνοδος και τι άλλαξε στην поп κουλτούρα, ώστε να αναδυθεί ακόμα μία κραταιά παγκόσμια βιομηχανία;

Άνθρωποι της βιομηχανίας θεωρούν ότι οι επιπλέον αγορές εντός των ίδιων των video-games (διαφορετικές αποστολές, δυνατότερα όπλα, περισσότερος χρόνος παιχνιδιού κ.α.), δημιουργούν ελλιπή προϊόντα και αναγκάζουν τους παίκτες να στραφούν στην μετα-αγορά, εκτινάσσοντας το κόστος των παιχνιδιών. Αντίθετα, η αγορά ενός επιτραπέζιου παιχνιδιού, εξασφαλίζει ένα ολοκληρωμένο παιχνίδι, με μεγάλη επαναληψιμότητα (*replayability*) και μάλιστα χωρίς την εξάρτηση από το διαδίκτυο, την μπαταρία του κινητού τηλεφώνου ή την ψηφιακή τεχνολογία γενικότερα.⁹ Ο ψυχολογικός και κοινωνικός παράγοντας φαίνεται να παίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο, καθώς η διαπροσωπική επαφή

⁵ Μαντώ Σιώμου, «Ελληνικά επιτραπέζια με... διεθνή καριέρα: επιτραπέζια παιχνίδια που φτιάχτηκαν στην Ελλάδα και κάνουν... διεθνή καριέρα, κερδίζοντας βραβεία σε εκθέσεις και περίοπτες θέσεις στα καταστήματα», *in.gr*, 30/1/2015 (<https://www.in.gr/2015/01/30/plus/features/ellinika-epitrapezia-me-diethni-kariera/> - πρόσβαση 13/7/2020).

⁶ Charlie Hall, “Magic: The Gathering’s Black Lotus sells for \$166K at auction, doubling its value”, *Polygon*, 5/3/2019 (<https://www.polygon.com/2019/3/5/18251623/magic-the-gathering-black-lotus-auction-price> - πρόσβαση 25/6/2020).

Η «θρυλική» κάρτα «Black Lotus» από το αρχικό σετ καρτών του παιχνιδιού το 1993, πουλήθηκε στον γνωστό ιστότοπο δημοπρασιών e-bay έναντι 166,100 δολαρίων, μέσα στο 2019.

⁷ Nick Bentley, “Publishers are treating games like a commodity and it’s going badly“, *Nick Bentley Games*, 2018 (<https://www.nickbentley.games/commodity-board-games/> - πρόσβαση 24/6/2020).

⁸ Scott Alden: “I’m pleased to announce that the Geek just surpassed 2 million registered users! [...]”, forum post, *Boardgamegeek.com*, 8/2/2019 (<https://boardgamegeek.com/thread/2147066/2000000-users> - πρόσβαση 13/7/2020).

⁹ Mason Boycott-Owen, “After books and vinyl, board games make a comeback: Tabletop games join trend for ‘the real thing’ over digital – and for having fun with other people”, *The Observer*, 13/5/2018 (<https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2018/may/12/millennials-drive-board-games-revival> - πρόσβαση 16/7/2020).

και η κοινωνικοποίηση που επιβάλλεται από ένα αναλογικό παιχνίδι, προσφέρουν έναν υγιή τρόπο αλληλεπίδρασης με άλλα άτομα στον ίδιο χώρο και ο παίκτης αναγκάζεται να εγκαταλείψει την απρόσωπη επικοινωνία του διαδικτύου, πράγμα που έχει θετική επίδραση στον ψυχισμό του.¹⁰ Δεν είναι τυχαίο ότι πολλές εταιρείες έχουν εντάξει στις πρακτικές τους το gamification, την παιχνιδιοποίηση, ως μέθοδο ανάπτυξης της ομαδικότητας και της βελτιστοποίησης των επιδόσεων των στελεχών τους με τη συμμετοχή τους σε συνεργατικά παιχνίδια, όπως για παράδειγμα τα δημοφιλή εδώ και λίγα χρόνια «δωμάτια απόδρασης».¹¹ Τέλος, θα αναφέρουμε και την αλλαγή των κοινωνικών και των επαγγελματικών προτύπων επιτυχίας, με τους νέους μεγιστάνες της Silicon Valley, ως εκφραστές του αμερικανικού ονείρου, να αποτελούν μέλη αυτής της ευρύτερης κοινότητας με τα ίδια ενδιαφέροντα και τις ίδιες πολιτισμικές αναφορές. Η οικονομική επιτυχία και το νεαρό της ηλικίας τους απενοχοποίησαν τον κοινωνικό απομονωτισμό της υποκουλτούρας του «σπασίκλα» (στη σχετική αργκό αναφέρεται ως nerd ή geek), η οποία από «ταυτότητα» με μειωτικές συνδηλώσεις θα αποτελέσει συνώνυμο του πνευματικά καλλιεργημένου και εκφραστή της σαρωτικής επέλασης της τεχνολογίας ως επαγγελματικής ουτοπίας αλλά και θα χαιρετιστεί ως «ενσάρκωση» των ηρώων και υπερηρώων της ποπ κουλτούρας. Κόμικ ήρωες (Marvel, DC κ.α.), αλλά και δημοφιλείς χαρακτήρες σε τηλεοπτικές σειρές υψηλής θεαματικότητας (π.χ. «Big Bang Theory») αντανakλούν αυτήν την «πνευματική υπεροχή» της STEM (Science, Technology, Engineering, Math) νοημοσύνης.¹² Τα επιτραπέζια παιχνίδια ενσωμάτωσαν αυτές τις νοοτροπίες και ενσωματώθηκαν και αυτά με τη σειρά τους στη νέα αυτή τάση, αρχικά ως προϊόντα ρετρό-νοσταλγίας, όπως συνέβη και με την εμπορική επάνοδο των δίσκων βινυλίου, και έπειτα ως αυτόνομη και σύγχρονη υποκατηγορία ποπ κουλτούρας με δική της δυναμική που αποτυπώνεται στις μεγάλες εκθέσεις (conventions), όπως η «Essen Spiel» στη Γερμανία και η «GenCon» στις ΗΠΑ, που δέχονται δεκάδες χιλιάδες επισκέπτες από όλον τον κόσμο και αποτελούν σημεία αναφοράς για την ετήσια παραγωγή παιχνιδιών.

Στην Ελλάδα η παραγωγή επιτραπέζιων την τελευταία δεκαετία έχει σημειώσει αρκετά μεγάλη άνοδο, είτε με μεταφρασμένα παιχνίδια είτε με πρωτότυπους τίτλους, από Έλληνες σχεδιαστές και ελληνικές εταιρείες παραγωγής και διανομής οι οποίες μάλιστα συμμετέχουν στις μεγάλες διεθνείς εκθέσεις.¹³ Επιπλέον το χόμπι στοχεύει σε μεγαλύτερο κομμάτι της αγοράς μέσω νέων καταστημάτων λιανικής αλλά και καταστημάτων υγειονομικού ενδιαφέροντος (καφέ κ.α.), τα οποία έχουν διαμορφώσει ειδικούς χώρους για παιχνίδι και διατηρούν αξιόλογες συλλογές για τους πελάτες τους.

¹⁰ Michelle Wiles, “Why board games are making a big comeback”, *Medium.com*, 23/1/2020 (<https://medium.com/swlh/the-hottest-millennial-trend-board-game-night-cf3be0b9ddee> - πρόσβαση 16/7/2020).

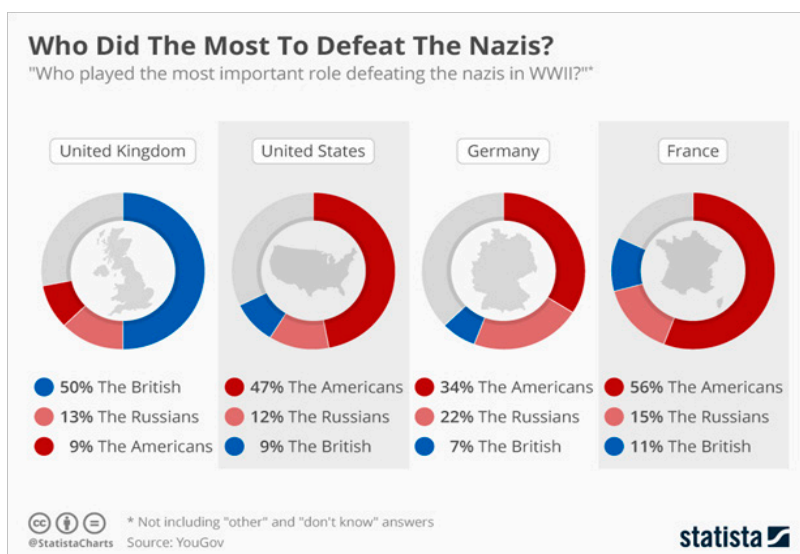
¹¹ Ryan J. Baxter, Darin Kip Holderness, David A Wood, “The Effects of Gamification on Corporate Compliance Training: A Field Experiment of True Office Anti-Corruption Training Programs”, 18 Απριλίου, 2016, σ. 2, *SSRN*, <https://ssrn.com/abstract=2766683> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2766683>.

¹² Keith A. Spencer, “Revenge of the nerd-kings: Why some in Silicon Valley are advocating for monarchy: the tech industry's glorification of its leaders has convinced some they should rule over us like kings”, *Salon*, 13 Απριλίου, 2019 (<https://www.salon.com/2019/04/13/why-some-in-silicon-valley-are-advocating-for-monarchy/> πρόσβαση 16/7/2020).

¹³ Σιώμου, «Επιτραπέζια παιχνίδια», *ό.π.*

Επιτραπέζια παιχνίδια και δημόσια ιστορία

Τα επιτραπέζια παιχνίδια, με την αύξηση των πωλήσεων και τη γιγάντωση της βιομηχανίας, αποτελούν πλέον ειδικά στις αγορές των ΗΠΑ, Γερμανίας, Γαλλίας και Αγγλίας, έναν πολύ βασικό τρόπο οικογενειακής διασκέδασης. Όπως και άλλες μορφές ποπ κουλτούρας (comics, κινηματογράφος, τηλεόραση) που αποτελούν μια mainstream ή και λαϊκή θα μπορούσε κανείς να πει μορφή διασκέδασης, φιλοδοξούν να διασκεδάσουν αλλά και να προβληματίσουν. Όταν κόμικς όπως το «Maus» του Art Spiegelman¹⁴ περιγράφουν ένα θέμα τόσο ευαίσθητο όσο η Shoah, με ήρωες ποντίκια ή ταινίες όπως το «Birth of A Nation»¹⁵ (σκηνοθεσία D.W.Griffith, 1915) αναβίωσαν τη δράση της Κου-Κλουξ-Κλαν μέσα στον 20^ο αιώνα, συνειδητοποιούμε ότι τα προϊόντα πολιτισμού, ως φορείς δημόσιας ιστορίας, μπορούν να διαμορφώνουν απόψεις, να καλλιεργούν στερεότυπα, να συντηρούν τη συλλογική μνήμη, να προσπαθούν να τη σβήσουν ή και να την «επαναπρογραμματίσουν» αντίστοιχα. Ενδέχεται να είναι και το μοναδικό μέσο με το οποίο έρχεται σε επαφή, σε σχέση πάντα με την ιστορία, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ειδικά όταν μιλάμε για κινηματογράφο και τηλεόραση ή ακόμα και για video-games, τα οποία πολύ συχνά πραγματεύονται ιστορικά θέματα. Η εικόνα έχει μία ικανότητα να πείθει, οπότε και κερδίζει εύκολα έδαφος όταν σκοπεύει να μεταφέρει μηνύματα.¹⁶ Όταν μάλιστα επαναλαμβάνεται με μικρές παραλλαγές, αλλά κουβαλώντας πάντα το ίδιο μήνυμα, μπορεί να διαμορφώνει από πολιτισμικές ταυτότητες μέχρι στερεότυπα, όπως για παράδειγμα με το virality, την ικότητα των μιμίδων στα social media.¹⁷ Ένα τυπικό παράδειγμα είναι η αλλαγή στην κοινή γνώμη για το ποιος έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο στην ήττα του Άξονα κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Εικόνα 1

¹⁴ Art Spiegelman, *The Complete Maus*, Penguin Books, London, 2003.

¹⁵ Περισσότερα στο Janet Staiger, "The Birth of a Nation: Reconsidering Its Reception", *Interpreting Films: Studies in the Historical Reception of American Cinema*, 139-53. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1992, doi: 10.2307/j.ctv131bwdc.11 - πρόσβαση 7/8/2020.

¹⁶ Peter Burke, *Αυτοψία: οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2003, σ. 16.

¹⁷ Antonis Liakos, Mitsos Bilalis, "The Jurassic Park of Historical Culture", *Palgrave Handbook of Research in Historical Culture and Education*, edited by Mario Carretero et al, Palgrave Macmillan, London, 2017, σ. 215-217.

Όπως εύκολα διακρίνει κανείς σε αυτή τη στατιστική έρευνα (εικόνα 1) οι απόψεις ποικίλλουν.¹⁸ Σύμφωνα με το YouGov που την διεξήγαγε, μεταξύ συμμαχικών δυνάμεων και της Γερμανίας, οι περισσότεροι θεωρούν ότι οι Αμερικανοί ήταν αυτοί που καθόρισαν την ήττα των ναζιστικών στρατευμάτων. Ωστόσο αυτό δεν ίσχυε πάντα. Αν και εξακολουθούν να υπάρχουν πολλά ανοιχτά ερωτήματα, είναι αδιαμφισβήτητος ο τεράστιος αριθμός των Σοβιετικών που έπεσαν στη μάχη, αλλά και το ότι η πλειοψηφία των απωλειών του γερμανικού στρατού αφορούσε στο Ανατολικό Μέτωπο.¹⁹ Αυτή ήταν και η εικόνα που είχε εντυπωθεί στη συνείδηση της πλειοψηφίας αμέσως μετά το τέλος του πολέμου. Η κινηματογραφική βιομηχανία του Χόλιγουντ και όχι μόνο,²⁰ κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, φρόντισε να προβάλλει μια δυτικοκεντρική ματιά ως προς τον Δεύτερο Παγκόσμιο τονίζοντας τον ηρωισμό των αμερικανών στρατηγών και στρατιωτών.²¹ Παρομοίως και πολλά από τα ντοκιμαντέρ που συνεχίζουν να προβάλλονται σε κανάλια όπως το History Channel, αφορούν περισσότερο την αμερικανική και τη βρετανική συμμετοχή, αν και το μεγαλύτερο κομμάτι τους αφορά το ναζιστικό στρατόπεδο και συγκεκριμένα τον Χίτλερ προσωπικά και τα Waffen SS.²²

Οι παίκτες σε ένα ιστορικό επιτραπέζιο παιχνίδι, αποκτούν ενεργό ρόλο στη «δημιουργία» της ιστορίας, μέσω των avatars τους, των φανταστικών τους δηλαδή εκπροσώπων στο παιχνίδι. Ο ρόλος του αυτοκράτορα, του στρατηγού, του αρχιτέκτονα, αλλά και του χτίστη, στρατιώτη ή υπηκόου αποτελούν συχνές επιλογές των σχεδιαστών. Η επίσκεψη στο παρελθόν μέσα από τη διαδικασία του παιχνιδιού φέρνει τον παίκτη αντιμέτωπο με γεγονότα, ωθώντας τον να λάβει αποφάσεις για την τύχη των στρατιωτών του, των υπηκόων του, των απλών ανθρώπων που ως πόνια συνήθως μένουν αόρατοι στα ιστορικά αρχεία. Από διδακτικής πλευράς, μια και το παιχνίδι ως εν δυνάμει εκπαιδευτικό εργαλείο φανερώνει μία σημαντική δυναμική, παρουσιάζεται ως μία μορφή δημόσιας ιστορίας, αφού οι επαναλαμβανόμενες παρτίδες και η εμπάθυση στη θεματική προσφέρουν μία πολύτιμη ευκαιρία για μεταπαιχνιδικές (metagame) συζητήσεις πάνω στην ιστορία, στις στρατηγικές και στις επιλογές των παικτών. Το ενδιαφέρον έγκειται στο ότι ο στόχος δεν είναι η επανάληψη των γεγονότων, εκτός από τις φορές που σε κατευθύνει το παιχνίδι αναλόγως, αλλά μία μη γραμμική, εναλλακτική παρουσίαση της ιστορίας, βασισμένη στις επιλογές

¹⁸ Niall McCarthy, “Who Did the Most to Defeat the Nazis?” Digital image, May 8, 2018 (<https://www-statista-com.proxy.eap.gr/chart/13790/who-did-the-most-to-defeat-the-nazis/> - πρόσβαση 25/7/2020).

¹⁹ Στο ίδιο.

²⁰ Peter Finn, Petra Couvee, “During Cold War CIA used ‘Doctor Zhivago’ as a tool to undermine Soviet Union”, *Washington Post*, 5 Απριλίου, 2014 (https://www.washingtonpost.com/world/national-security/during-cold-war-cia-used-doctor-zhivago-as-a-tool-to-undermine-soviet-union/2014/04/05/2ef3d9c6-b9ee-11e3-9a05-c739f29ccb08_story.html - πρόσβαση 24/7/2020). Είναι σχετικά γνωστό πια το πώς χρησιμοποιήθηκε το αριστούργημα του Μπόρις Πάστερνακ *Δόκτωρ Ζιβάγκο* από τη CIA, για να τροφοδοτήσει περαιτέρω τον αντικομμουνισμό της περιόδου. Σε ένα ενδοϋπηρεσιακό σημείωμα προτάθηκε η έκδοση του βιβλίου σε όσο το δυνατόν περισσότερες ξενόγλωσσες εκδόσεις και επίσης η βράβεισή του με Νόμπελ, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερο κύρος. Το διακύβευμα ήταν ότι το βιβλίο έπληττε καίρια την εικόνα του Κομμουνιστικού Κόμματος Ρωσίας και το κατηγορούσε ευθέως για παραβίαση ατομικών ελευθεριών, κάτι που φυσικά οι αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες το είδαν ως μάννα εξ ουρανού.

²¹ Glen Jeansonne and David Luhrssen, “World War II (1939–1945)”, *War on the Silver Screen: Shaping America's Perception of History*, 28-81, University of Nebraska Press, 2014 (www.jstor.org/stable/j.ctt1d9n-n1r.6, σ. 51-64 - πρόσβαση 8/7/2020).

²² Χάγκεν Φλάισερ, *Οι πόλεμοι της μνήμης: ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία*, Νεφέλη, Αθήνα, 2012, σ. 37.

των παικτών. Πολλοί σχεδιαστές επιλέγουν να ασχοληθούν με πιο ευαίσθητα θέματα, όπως η αποικιοκρατία και το δουλεμπόριο, έχοντας όμως ως βάση, όχι τις κοινωνικές επιπτώσεις, αλλά την οικονομία ή την κατάκτηση νέων χωρών στο όνομα του βασιλιά ή του αυτοκράτορα. Άλλοι πάλι προτιμούν πιο συγκεκριμένα γεγονότα και προσομοιώνουν πολεμικές και πολιτικές συγκρούσεις. Τα βιβλία των κανόνων, εκτός από τον βασικό στόχο τους, την εξοικείωση των παικτών με τους μηχανισμούς του παιχνιδιού, περιέχουν ενίοτε και σημειώσεις των σχεδιαστών και αναλύσεις σχετικές για τον λόγο για τον οποίο επιλέχθηκε κάποιο θέμα, σε τι προτίμησε να επικεντρωθεί, ποιοι οι περιορισμοί που φέρνει μια αλγοριθμική προσέγγιση της ιστορίας και κυρίως τι αποσιωπήθηκε από την αφήγηση.²³ Έτσι, οι ιστορικές αποτυπώσεις αποκτούν διττό ενδιαφέρον, αφού η εκδοχή δημόσιας ιστορίας που προτείνουν οι σχεδιαστές, περιπλέκεται και ενίοτε συγκρούεται με τις αντιλήψεις, πεποιθήσεις και νοοτροπίες των παικτών, δημιουργώντας έναν γόνιμο διάλογο ή ακόμα και μικρούς «πολέμους για την ιστορία» στον δημόσιο διάλογο, μια και σχεδιαστές, κριτικοί, αλλά και παίκτες μπορεί να είναι και επαγγελματίες ιστορικοί, θεράποντες της ακαδημαϊκής ιστορίας αλλά και ιστοριοδίφες.²⁴

Η οπτικοποίηση και η διαδραστικότητα, μετατρέπουν την ιστορία σε βιωματική εμπειρία με την αμεσότητα που δυστυχώς κανένα έγκριτο ακαδημαϊκό εγχειρίδιο δεν μπορεί να προσφέρει. Η σημειωτική τους παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, ενώ το άνοιγμα στον ακαδημαϊκό κόσμο με τμήματα που ασχολούνται αποκλειστικά με historical game studies (αναλογικά και ψηφιακά) αρχίζει να απασχολεί διεπιστημονικά μια μεγάλη μερίδα ιστορικών, ανθρωπολόγων, κοινωνιολόγων, αλλά και εκπαιδευτικών.²⁵ Ιστορικοί επιστρατεύονται ως σύμβουλοι κατά τον σχεδιασμό και την παραγωγή πολλών παιχνιδιών, αν και η συνδρομή τους περιορίζεται κυρίως στην ορθή αναπαράσταση των εξοπλισμών, αφού οι σχεδιαστές επιλέγουν συχνά να αγνοήσουν την κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική πραγματικότητα που γεννά τα εξιστορούμενα γεγονότα.²⁶ Πολλές φορές και οι ίδιοι οι σχεδιαστές εσκεμμένα παραλείπουν τα αμφιλεγόμενα θέματα και την πολιτική στράτευση και αρκούνται να βάζουν τους παίκτες να εκτελούν «ηρωικές» πράξεις, ώστε με το τέλος του παιχνιδιού να επέρχεται κάθαρση επιτυγχάνοντας κάτι που θεωρούν πως έχει θετικό πρόσημο, αφού η όποια βίαιη πράξη εντός παιχνιδιού πραγματοποιείται για κάποιον ανώτερο σκοπό (π.χ. τη νίκη στον πόλεμο ή τη διάδοση του πολιτισμού στα λεγόμενα 4X παιχνίδια²⁷).

Η σχεδόν πλήρης έλλειψη προσέγγισης της ιστορίας «από τα κάτω» στα περισσότερα παιχνίδια, διαιωνίζει μία προσκόλληση στη γεγονοτολογική αφήγηση, με έμφαση στις μάχες και τη διπλωματία. Οι αποτυπώσεις της αποικιοκρατίας, του ιμπεριαλισμού και του δουλεμπορίου, καθώς και άλλων σκοτεινών θεματικών, με τις οποίες η ενασχόληση απαι-

²³ Peer Sylvester, Richard Sivel, *Wir Sind Das Volk*, rulebook, “Histogame”, 2014, σ.11-12.

²⁴ Patrick Rael, “Thoughts on Pax Emancipation's footnotes, 9-16”, *Boardgamegeek.com*, 17/1/2019 (<https://boardgamegeek.com/blogpost/85318/thoughts-pax-emancipations-footnotes-9-16> - πρόσβαση 8/5/2020).

²⁵ Όπως για παράδειγμα το περιοδικό <http://gamestudies.org/2002/> (πρόσβαση 8/7/2020) με συνεργασία διαφόρων πανεπιστημιακών ιδρυμάτων της Σκανδιναβίας.

²⁶ Eugene Pfister, “This (Historical Authenticity) Means War”, *Study Game History (Spiel-Kultur-Wissenschaft)*, 15/7/2020 (<https://spielkult.hypotheses.org/> - πρόσβαση 2/8/2020).

²⁷ Τα 4X προέρχονται από το «eXplore, eXpand, eXploit, eXterminate», δηλαδή «εξερευνήστε, επεκταθείτε, εκμεταλλευτείτε, εξολοθρεύστε». Ίσως η γνωστότερη σειρά παιχνιδιών αυτής της κατηγορίας είναι τα «Civilization I-V» του Sid Meier, που έχει κυκλοφορήσει και σε ψηφιακή αλλά και σε αναλογική μορφή και υπήρξε πρόδρομος και τότε για μια μεγάλη κατηγορία παρόμοιων παιχνιδιών

τεί λεπτούς χειρισμούς, συνήθως περιλαμβάνουν ηχηρές αποσιωπήσεις, χωρίς να εγείρουν προβληματισμό στους παίκτες. Εδώ η συμβολή ενός ιστορικού σε ρόλο συμβούλου στην παραγωγή θα ήταν καταλυτική για το αποτέλεσμα, αφού τα ερωτήματα που θα έθετε θα ανάγκαζαν ίσως τους σχεδιαστές να θέσουν νέες προκλήσεις, αλλά και να συμπεριλάβουν αρκετές πληροφορίες για τα ιστορικά συμφραζόμενα που παρουσιάζονται. Μας χαροποιεί βέβαια, ως δημόσιους ιστορικούς, το ότι πληθαίνουν οι περιπτώσεις παιχνιδιών, ψηφιακών και αναλογικών, όπου οι παίκτες δεν διαχειρίζονται μόνο τα γεγονότα, αλλά και τον κοινωνικό τους αντίκτυπο. Στο τσέχικο videogame «Attentat 1942»²⁸ η συνδρομή ιστορικών έθεσε νέες οπτικές.²⁹ Οι παίκτες μπαίνουν στον ρόλο ενός ιστορικού-ερευνητή και παίρνουν συνεντεύξεις από επιζώντες της ναζιστικής κατοχής, μελετώντας το τραύμα, την ατομική και τη συλλογική μνήμη.³⁰ Εγκυκλοπαιδικά άρθρα, συνεντεύξεις με ηθοποιούς-μάρτυρες, οπτικά ντοκουμέντα, διανθίζουν την αφήγηση και προσδίδουν ιστορικό ρεαλισμό, που ενισχύει τον παιδαγωγικό χαρακτήρα, αφού οι παίκτες, ως ερευνητές, βιώνουν σε πρώτο πρόσωπο τη μετατροπή του παρελθόντος σε ιστορία.³¹

Αντίστοιχα, η περίπτωση ενός τίτλου που υπάρχει και στα δύο formats, επιτραπέζιο και ψηφιακό, «This War Of Mine», μας μεταφέρει, αν και δεν το κατονομάζει,³² στο Κόσοβο, στα τέλη της δεκαετίας του 1990, και βάζει τους παίκτες στη δύσκολη θέση μιας ομάδας επιζώντων του πολέμου που επιβιώνουν σε μία τρώγλη, ενώ τριγύρω τους μαίνεται ο πόλεμος.³³ Διαχειρίζονται όλες τις πτυχές της καθημερινότητάς τους, από την αναζήτηση τροφής στη μαύρη αγορά, τις μικροκλοπές, το πλιάτσικο, το πρόβλημα της θέρμανσης, μέχρι και την ηθική συμπαράσταση, όταν κάποιος από την ομάδα δεν νιώθει καλά ψυχολογικά. Οι διάλογοι, οι συναντήσεις και τα σκληρά διλήμματα που θέτει στους παίκτες το παιχνίδι, το καθιστούν μία μοναδική περίπτωση, μία κοινωνιολογική μελέτη και ταυτόχρονα ένα ρεαλιστικό και σκοτεινό ψυχολογικό παιχνίδι στο οποίο η κάθε απόφαση έχει νευραλγική σημασία για την επιβίωση των παικτών, αφού το ρίσκο είναι μεγάλο. Το να βοηθήσεις κάποιον μπορεί να οδηγήσει τελικά στον θάνατο ενός μέλους της ομάδας, ενώ η επιβίωσή σου μπορεί να εξαρτάται από το να ληστέψεις το βιος ενός ηλικιωμένου ανήμπορου ζευγαριού. Φυσικά όλα αυτά μπορεί να μην φαντάζουν μία διασκεδαστική δραστηριότητα, όμως ο ρεαλισμός των αποφάσεων και η αποτύπωση της πραγματικότητας του πολέμου, συνιστούν μία αναπάντεχα πολύτιμη ευκαιρία για δημιουργία σχολικών projects δημόσιας ιστορίας και εκπαιδευτικών σεμιναρίων, καθώς και για προσωπικό αναστοχασμό.

Τέλος, η παραγωγή παιχνιδιών σε χώρες της Αφρικής αλλά και της Μ. Ανατολής, για παράδειγμα, με θέματα που αφορούν τη δική τους ιστορία, έρχονται ως μια φρέσκια ματιά

²⁸ «Απόπειρα Δολοφονίας 1942».

²⁹ Οι παραγωγοί συνεργάστηκαν με το αρχειακό project «Memory of Nations» και την τσέχικη MKO Post Bellum που το διευθύνει.

Jack Yarwood, “Can video games tactfully handle Nazism and its aftermath? These Czech historians say yes.” *The Washington Post*, 6/7/2020 (<http://www.washingtonpost.com/video-games/2020/07/06/can-video-games-tactfully-handle-nazism-its-aftermath-these-czech-historians-say-yes/?fbclid=IwAR1ufuDM9tXq4WaYtifb27KSv5igdpU-kyGpuiGCF1vbCkW0z0OdVPhkRZM> - πρόσβαση 3/8/2020).

³⁰ Στο ίδιο.

³¹ Στο ίδιο.

³² Τοποθετεί κάπως αόριστα το σκηνικό του παιχνιδιού σε κάποια σλαβόφωνη βαλκανική χώρα, που έχει εμπλακεί σε εμφύλιο πόλεμο.

³³ Michal Oracz, Jacub Wisniewski, *This War of Mine*, Awaken Realms, 2017, description at *Boardgamegeek.com* (<https://boardgamegeek.com/boardgame/188920/war-mine-board-game> - πρόσβαση 3/8/2020).

απέναντι στη δυτικοκεντρική αποικιοποίηση και τον φαινομενικά αθώο οριενταλισμό που κυριαρχεί στις απεικονίσεις της Ανατολής, με παρωχημένα στερεότυπα στην ενδυμασία και στην εμφάνιση.³⁴

Πώς επηρεάζεται όμως η ιστορική συνείδηση; Σύμφωνα με τον Wulf Kansteiner η «εμβάθυνση» στον κόσμο του παιχνιδιού, σε συνδυασμό με τη διαδραστικότητα που προσφέρει, δημιουργούν μια κριτική και δυναμική ιστορική συνείδηση, που διαμορφώνεται είτε κατά μόνας, στα σόλο παιχνίδια, είτε στις φαντασιακές κοινότητες που δημιουργούνται στα μαζικής συμμετοχής online ψηφιακά παιχνίδια.³⁵ Η εικονική πραγματικότητα θέτει νέους όρους αλληλεπίδρασης στους παίκτες και η συμμετοχή τους ενεργοποιεί περισσότερες αισθήσεις. Στα επιτραπέζια ο βαθμός ρεαλισμού είναι σαφώς μικρότερος, αφού οι αναπαραστάσεις και τα γραφιστικά συχνά κινούνται σε σχεδόν ιμπρεσιονιστικό ή καρτούνιστικό επίπεδο. Όμως αμφότερα τα μέσα, ανεξαρτήτως ρεαλισμού, δημιουργούν αφηγήσεις, γραμμικές ή μη, στις οποίες εμβαθύνουν οι παίκτες και επηρεάζουν το αποτέλεσμα. Έτσι, στα ιστορικά παιχνίδια η διαδραστική ιστορική κουλτούρα συνυπάρχει, αλληλεπιδρά και επανακαθορίζει τη γραμμική ιστορική κουλτούρα, με τρόπο που επηρεάζει τελικά την ιστορική συνείδηση των παικτών, αλλά και τη συλλογική μνήμη.³⁶

Το τραπέζι ως πεδίο μάχης

Οι «στρατηγοί της πολυθρόνας» και οι πολιτικές συγκρούσεις

Τα παιχνίδια, από την αρχαιότητα κιόλας, ήταν κυρίως ανταγωνιστικά. Η σύγκρουση, δύο ή περισσότερων ατόμων, με απώτερο σκοπό τη νίκη ήταν μέχρι πρόσφατα το ζητούμενο. Αναπόφευκτα, η πολεμική θεματική θα κυριαρχούσε στην παραγωγή, ακόμα κι αν αυτή παρουσιαζόταν με έναν αφηρημένο τρόπο, όπως στο σκάκι, ή με τον πλέον λεπτομερή, όπως σε διάφορα πολεμικά παιχνίδια (εφεξής wargames) μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο.³⁷ Τα πρώιμα wargames, στις ΗΠΑ της δεκαετίας του 1960, αποτέλεσαν ένα είδος πολιτιστικού αντίβαρου στα κινήματα ειρήνης και στην αντικουλτούρα που στηλίτευε την εμπλοκή της χώρας στο Βιετνάμ. Σε πολλές περιπτώσεις, όμως, το ζωνηρό ενδιαφέρον ορισμένων παικτών για τον πόλεμο, ειδικά τον τελευταίο παγκόσμιο, ξεπερνούσε την ιστοριοδιφική περιέργεια και κατέληγε σε μία προβληματικά έντονη, σχεδόν παρεξηγήσιμη, ενασχόληση με το ναζιστικό στρατόπεδο, με την έκδοση μάλιστα και περιοδικών, κάποιων με άκρως προκλητικό τίτλο, όπως το «Panzerfaust» του 1967, ή με την ίδρυση λεσχών παιχνιδιών επικεντρωμένων στα wargames όπως η «Fourth Reich» ή η «Panzer Lehr». Αν και εκ πρώτης όψεως φαίνεται οι λέσχες αυτές να αφορούν μία μικρή μερίδα ανθρώπων, ωστόσο μέλη τους κατέληξαν στην αναδυόμενη τότε σχετική βιομηχανία και ήταν υπεύθυνοι για

³⁴ Kevin Draper, “Should Board Gamers Play the Roles of Racists, Slavers and Nazis? After the cancellation of Scramble for Africa, where do board games go from here?”, *The New York Times*, 1/8/2019 (<https://www.nytimes.com/2019/08/01/style/board-games-cancel-culture.html> -πρόσβαση 3/8/2020).

³⁵ Wulf Kansteiner, “Alternate worlds and invented communities History and historical consciousness in the age of interactive media”, *Manifestos for History*, edited and Introduced by Keith Jenkins, Sue Morgan and Alun Munslow, Routledge, London and New York, 2007, σ.141-143.

³⁶ Στο ίδιο.

³⁷ Giaime Alonge, “Playing The Nazis: Political Implications in Analog Wargames”, *Analog Game Studies*, Volume VI, Issue III, 16 Σεπτεμβρίου 2019 (<http://analoggamestudies.org/2019/09/playing-the-nazis-political-implications-in-analog-wargames/> - πρόσβαση 20/7/2020).

τους πλέον κλασικούς και δημοφιλείς τίτλους παιχνιδιών, όπως το «Squad Leader» (με πωλήσεις πάνω από 100.000 αντιγράφων), για το οποίο, στην αρχική του έκδοση, επελέγη ως εξώφυλλο, όχι κάποιος αξιωματικός των Συμμάχων, αλλά ένας στρατιώτης των Waffen SS, με όλα τα σχετικά διακριτικά.³⁸

Τα wargames, ως ιστορικά παιχνίδια, όπως ορίζεται και από το όνομά τους, αφορούν κυρίως μεγάλες μάχες και σημαντικά πολεμικά γεγονότα. Η αναπαράσταση του παρελθόντος φιλοδοξεί να είναι όσο γίνεται ρεαλιστική και ο χώρος του παιχνιδιού ορίζεται συνήθως από κάποιο χάρτη, ενίοτε αρκετά λεπτομερή. Συνήθως οι σχεδιαστές, ιστοριοδίφες οι ίδιοι ή και ιστορικοί ακόμα, ερευνούν ενδελεχώς το θέμα τους και οι παίκτες καλούνται να διαχειριστούν μικρότερες ή μεγαλύτερες στρατιωτικές μονάδες ή ακόμα και ολόκληρα θέατρα επιχειρήσεων, ανάλογα με το σενάριο, επιχειρώντας εναλλακτικές στρατηγικές και «τι θα γινόταν αν» (what if?) κινήσεις. Η ακριβής προσομοίωση των εξοπλισμών και των μονάδων, οι πολύπλοκοι κανόνες και η μεγάλη διάρκεια των παρτίδων, περιορίζουν το κοινό τους αφενός, αλλά αποτελούν ταυτόχρονα τον πυρήνα εμπειριών με διδακτικό περιεχόμενο, γύρω από τις οποίες ιδρύονται λέσχες και ομάδες ανθρώπων με κοινό ενδιαφέρον την πολεμική ιστορία. Αυτή η θετικιστική ή και ιστορικιστική ματιά στο παρελθόν, δεν προσφέρεται ιδιαίτερα για ενασχόληση με κοινωνικής φύσης ζητήματα και συνήθως οι αναπαραστάσεις συμβόλων, όπως η σβάστικα, το σφυροδρέπανο ή ακόμα και η νεκροκεφαλή των SS, φιλοδοξούν κυρίως να προσθέσουν μία νότα αυθεντικότητας, παρά να χρωματίσουν πολιτικά ή ιδεολογικά το παιχνίδι. Η ίδια η ναζιστική προπαγάνδα βέβαια, γνωρίζοντας τη δυναμική της ποπ κουλτούρας και της ψυχολογίας των μαζών ήδη από τη δεκαετία του '30 χρησιμοποίησε τα επιτραπέζια παιχνίδια, κυρίως τα απευθυνόμενα σε παιδιά και νέους, ώστε να καλλιεργήσει αφενός τη συμπάθεια προς το NSDAP και αφετέρου τον αντισημιτισμό.³⁹

Από πρακτικής άποψης βέβαια ένα παιχνίδι που αφορά την ιστορία είναι εξ ανάγκης τελεολογικό και δεν εξετάζουμε τον απόηχο των γεγονότων ή τα αίτια. Υπάρχει συγκεκριμένη χρονολογική αφετηρία και πρέπει να υπάρξει κάποια απόφαση των παικτών που θα πυροδοτήσει το τέλος της παρτίδας. Συνήθως στα παιχνίδια με θέμα την πολιτική, τον πόλεμο ή ακόμα και τη διπλωματία, επιλέγονται κάποια σημαντικά γεγονότα, τα οποία άμα τη εμφανίσει τους, συνήθως παίζοντας ή τραβώντας κάποια κάρτα που τα «ενεργοποιεί», θέτουν περιορισμούς και κατευθύνουν τις αποφάσεις των παικτών. Οι στόχοι νίκης καθορίζονται με σαφήνεια από τον σχεδιαστή. Έτσι, για παράδειγμα, σε ένα από τα πλέον δημοφιλή παιχνίδια για τον Ψυχρό Πόλεμο, το «Twilight Struggle», η παρτίδα ολοκληρώνεται είτε όταν η πλάστιγγα στην Ευρώπη γείρει εξ ολοκλήρου προς τη μία ή την άλλη πλευρά είτε όταν φτάσουμε χρονολογικά στο έτος 1989 και μετρήσουμε την παγκόσμια επιρροή των υπερδυνάμεων είτε αν, δυστυχώς, οδηγηθεί η ανθρωπότητα σε πυρηνικό όλεθρο.⁴⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο οι σχεδιαστές αποτυπώνουν την ιδεολογική σύγκρουση, συμπυκνώνοντας γεγονότα μισού αιώνα σε μία παρτίδα τριών περίπου ωρών. Με 110 κάρτες γεγονότων και τρεις περιόδους (πρώιμου, μέσου και ύστερου αντίστοιχα) Ψυχρού Πολέμου, μας εξηγούν στις σημειώσεις τους στο τέλος

³⁸ Στο ίδιο.

³⁹ Mario Cacciottolo, "Wiener Library relocates Nazi archive to new premises", *BBC.com*, 1/11/11 (<https://www.bbc.com/news/uk-15881261> - πρόσβαση 3/8/2020).

⁴⁰ Jason Matthews, Ananda Gupta, *Twilight Struggle: The Cold War 1945-1989*, rulebook GMT Games, 2005, σ. 10.

του βιβλίου κανόνων, πως σκοπός τους ήταν να παρουσιάσουν μια *sui generis* αφαιρετική ματιά στα γεγονότα, με βάση τις σχέσεις των κρατών με τη Σοβιετική Ένωση και τις ΗΠΑ και τη «θεωρία Ντόμινο» περί εξάπλωσης της επιρροής τους. Δεν υπάρχει καμία πρόθεση για προβολή των διακρατικών διπλωματικών συσχετισμών και των εθνικιστικών επιδιώξεών τους, αφού ακόμα και σημαντικοί «παίκτες», όπως η Κίνα, υποβαθμίζονται χάριν της οικονομίας χώρου και χρόνου, ώστε να εξυπηρετηθεί η διελκυστίνδα μεταξύ των δύο υπερδυνάμεων.⁴¹

Οι αναπαραστάσεις ιδεολογικών συγκρούσεων και ζητημάτων μνήμης φέρουν ενίοτε και κρατική σφραγίδα, όπως στην περίπτωση του πολωνικού «Kolejka» («Ουρά»), το οποίο και αποτελεί έκδοση του «Institute of National Remembrance», της «Επιτροπής για τη δίωξη εγκλημάτων κατά του πολωνικού έθνους», όπως ονομάζεται.⁴² Τα εγκλήματα αυτά αφορούν στα όσα διαπράχθηκαν, σύμφωνα με το καταστατικό του, επί ναζιστικής και κομμουνιστικής κατοχής.⁴³ Οι δημιουργοί του παιχνιδιού αποσαφηνίζουν εξ αρχής τον εκπαιδευτικό του χαρακτήρα, αφού οι 60 κάρτες που περιέχει φέρουν εικόνες από «[...] αυθεντικά αντικείμενα της Κομμουνιστικής εποχής».⁴⁴ Σκοπός των παικτών είναι να καταφέρουν να βρουν τα αγαθά που χρειάζονται, στα σχεδόν άδεια ράφια των καταστημάτων. Σχηματίζονται έτσι ουρές, ώστε να εξυπηρετηθεί ο κόσμος, και οι παίκτες διαγωνίζονται για μία καλύτερη θέση στη σειρά. Για να κάνουν ακόμα πιο σαφές το μήνυμά τους, οι σχεδιαστές διανθίζουν το βιβλίο των κανόνων με διάφορα ανέκδοτα-χωρατά της δεκαετίας του 1980, που, όπως λένε, χρησιμοποιούσαν οι Πολωνοί για να αυτοσαρκαστούν, για τη δεινή κατάστασή τους.⁴⁵ Η σαφής αντικομμουνιστική οπτική του παιχνιδιού συμπληρώνεται από διάσπαρτα σχόλια, όπως αυτά του διευθυντή του Γραφείου Δημόσιας Εκπαίδευσης του Ινστιτούτου, ο οποίος κάνει λόγο για την εξοικείωση των παικτών με ένα πείραμα που επιβλήθηκε στον πολωνικό λαό από τους κομμουνιστές, όταν οι Σοβιετικοί πήραν την εξουσία στην Πολωνία το 1944. «[...] Το σύστημα αποδείχθηκε αναποτελεσματικό με αποτέλεσμα μία μόνιμη κρίση.»⁴⁶ Οι παίκτες προειδοποιούνται ότι το παιχνίδι «μπορεί να προκαλέσει αρνητικά συναισθήματα σε ευαίσθητους ανθρώπους. Σε σπάνιες περιπτώσεις έχουν παρατηρηθεί δάκρυα από εκνευρισμό, σφίξιμο των δοντιών και εκδηλώσεις άσκητης κακίας».⁴⁷ Η προσομοίωση μιας θλιβερής καθημερινότητας σίγουρα δεν αποτελεί μία συχνή επιλογή για ένα προϊόν που στοχεύει στη χαλαρή οικογενειακή διασκέδαση, όμως εδώ πρόκειται για μία επίσημη έκδοσή της ιστορίας, επιβεβλημένη «από τα πάνω», με διδακτικούς, αλλά και ηθικοπλαστικούς στόχους, στηλιτεύοντας χωρίς κανένα ελαφρυντικό το κομμουνιστικό παρελθόν. Θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε το «Kolejka» «επίσημη» δημόσια ιστορία, αφού το Ινστιτούτο είναι υπεύθυνο για τη συγκρότηση της εθνικής μνή-

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 31.

⁴² Institute of National Remembrance – Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation (<https://ipn.gov.pl/en/about-the-ipn/2,Institute-of-National-Remembrance-Commission-for-the-Prosecution-of-Crimes-again.html> - πρόσβαση 27/7/2020).

⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴ Karol Madaj, *Kolejka*, Institute of National Remembrance, 2011, game description at *Boardgamegeek.com* (<https://boardgamegeek.com/boardgame/85325/kolejka> - πρόσβαση 27/7/2020).

⁴⁵ Madaj, *Kolejka*, rulebook, ό.π., σ. 7. Για παράδειγμα: «Ποια η διαφορά ενός γουρουνιού και ενός μαγαζιού; Αντίθετα με το μαγαζί το γουρούνι έχει πολύ κρέας και μικρή ουρά».

⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 5.

⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 9.

μης, αλλά και της πολωνικής εθνικής ταυτότητας, όπως αναφέρει και στην περιγραφή ενός άλλου παιχνιδιού που έχει εκδώσει, του «Pamięc '39» («Μνήμη '39») στο οποίο οι παίκτες, παίζοντας με κάρτες που περιέχουν φωτογραφίες αρχείου και πάλι, προσπαθούν να απομνημονεύσουν τα γεγονότα της «πολωνικής άμυνας» του 1939. Οι φωτογραφίες συνοδεύονται από σχόλια των σχεδιαστών, υπό την επίβλεψη πάντα του Ινστιτούτου.⁴⁸

Περνώντας τέλος σε κάτι πιο οικείο, στο «Andartes: The Greek Civil War 1947-1949»,⁴⁹ ήδη από τον τίτλο διακρίνει κανείς τη διαφοροποίηση του σχεδιαστή ως προς την περιοδο-λόγηση του εμφυλίου. Ο Καναδός Brian Train, επιλέγει να αφηγηθεί έναν σύντομο ελληνικό εμφύλιο, χωρίς να μας αιτιολογήσει την επιλογή του αυτή, ωστόσο ενσωματώνει σε αυτό το παιχνίδι, για αποκλειστικά δύο παίκτες, μερικές ενδιαφέρουσες επιλογές και έννοιες (concepts). Ο παίκτης του Εθνικού Στρατού έχει για παράδειγμα τη δυνατότητα να μετακινήσει αμάχους, ώστε να στερήσει από τον παίκτη του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδος (ΔΣΕ) ανθρώπινο δυναμικό,⁵⁰ ενώ ο τελευταίος μπορεί μεταξύ άλλων να εξαργυρώσει τους «διαχειριστικούς πόντους», θα τους ονομάζαμε και πόρους, τους οποίους και κερδίζει από τις περιοχές που ελέγχει στον χάρτη, αλλά και από τις κυβερνήσεις της Αλβανίας, Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας. Έχει τη δυνατότητα να προκαλέσει απεργίες, να κάνει προπαγάνδα ή να καταλήξει ακόμα και σε συμβατικό πόλεμο σε ανοικτό πεδίο μάχης, αν θεωρεί πως η επιρροή του και η δύναμή του είναι αρκετές ή αν νιώσει, αντίθετα, αποκλεισμένος και απελπισμένος.⁵¹ Όλα αυτά σε ένα κουτί με εξώφυλλο τη φωτογραφία ενός αντάρτη βαμμένη με κόκκινο χρώμα, ενώ γαλάζιες γραμμές και ο Παρθενώνας απαρτίζουν το φόντο, σε μία προσπάθεια εικαστικής αποτύπωσης των αντίπαλων δυνάμεων. Δεν διστάζει επίσης να προσθέσει στους μηχανισμούς τον ρόλο των ΗΠΑ, αλλά και της σύγκρουσης μεταξύ Τίτο και Στάλιν, βάζοντας τον παίκτη του ΔΣΕ να διαλέξει στρατόπεδο κατά τη διάρκεια της παρτίδας.⁵² Ο Train δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ιστορία της περιοχής και μάλιστα σχεδίασε και κυκλοφορεί για πρώτη φορά σε επιτραπέζιο, απ' όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, και την προσομοίωση της εισβολής του Αττίλα στην Κύπρο το 1974.⁵³

Ακόμα και αν δεν προσφέρεται το ιστορικό πλαίσιο και πληροφορίες για τα γεγονότα από τους σχεδιαστές, οι πολεμικές επιχειρήσεις και οι ιδεολογικές συγκρούσεις της νεοτερικότητας, προβληματίζουν και εκπαιδεύουν με σημειωτικό τρόπο τους παίκτες. Μέσω της ψυχαγωγίας, επισκεπτόμαστε την ξένη χώρα του παρελθόντος, όπως θα έλεγε και ο David Lowenthal,⁵⁴ και εκεί αναβιώνουμε μία αφηρημένη εκδοχή των γεγονότων, με ζώντες και αντιδρώντες πρωταγωνιστές, τους παίκτες. Οφείλουμε, ωστόσο, να είμαστε προσεκτικοί και ενίοτε καχύποπτοι, αφού ως έργα τέχνης, ως προϊόντα πνευματικού κόπου και ως φορείς ιστορίας, ενδέχεται να παρουσιάζουν στρατευμένη οπτική και να απαιτούν τη δική μας ανατροφοδότηση και κριτική διάθεση, πάνω στις αποτυπώσεις αυτές του παρελθόντος.

⁴⁸ Karol Madaj, “Pamięć '39”, (“Memory '39”), Institute of National Remembrance, 2009, game description at [Boardgamegeek.com](https://boardgamegeek.com/boardgame/85326/pamiec-39) (https://boardgamegeek.com/boardgame/85326/pamiec-39 - πρόσβαση 27/7/2020).

⁴⁹ Brian Train, “Andartes: The Greek Civil War 1947-1949”, BTR Games, 2014.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 4.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 8.

⁵² Στο ίδιο, σ. 13.

⁵³ Brian Train, “Brief Border Wars”, Compass Games, 2020.

⁵⁴ David Lowenthal, *The past is a foreign country-revisited*, Cambridge University Press, 2015.

«Τα χρωματιστά πόνια»

Οι παίκτες στο τιμόνι των αυτοκρατοριών

Στον αντίποδα των επικεντρωμένων στη στρατηγική και στην πολεμική σύρραξη παιχνιδιών, αναπτύχθηκαν ως υποκατηγορία, κυρίως στη μεταπολεμική Γερμανία, τα λεγόμενα eurogames, κατά κύριο λόγο πασιφιστικά παιχνίδια, με μικρή τυχαιότητα στην έκβαση της παρτίδας, βασισμένα κατά κύριο λόγο στις βέλτιστες επιλογές των παικτών, οι οποίοι ασκούν μικρή αλληλεπίδραση και έχουν μικρή πιθανότητα σύγκρουσης μεταξύ τους. Αν και συχνά σχετίζονται με ιστορικά πρόσωπα, περιόδους, τόπους ή γεγονότα, οι σχεδιαστές τους κατά κύριο λόγο επιχειρούν να θυσιάσουν την ιστορική ακρίβεια και την αναπαράσταση του θέματος στον βωμό της σχεδιαστικής πρωτοτυπίας από πλευράς «μηχανισμών» του παιχνιδιού. Η νίκη θα έρθει σε όποιον απλώς συγκεντρώσει τους περισσότερους πόντους, με αποτέλεσμα η θεματική να κρίνεται ως δευτερεύουσας σημασίας ή να περνάει απαρατήρητη.⁵⁵ Ωστόσο, η πλήρης παράλειψη ιστορικού πλαισίου ή η άρρητη μεν αλλά απαραίτητη επίκληση στη φαντασία και τη διάθεση των παικτών για την ερμηνεία της θεματικής που πραγματεύεται το παιχνίδι και των ενεργειών που καλούνται να επιλέξουν οι παίκτες, οδηγούν ενίοτε σε προβληματικές αποτυπώσεις της.

Σε ένα από τα δημοφιλέστερα eurogames της τελευταίας εικοσαετίας, το «Puerto Rico», του Andrea Seyfarth, ο σχεδιαστής βαφτίζει «αποίκους»⁵⁶ τα μικρά καφέ πόνια που τοποθετεί στα πλακίδια που αναπαριστούν φυτείες.⁵⁷ Μάλιστα, στην προμετωπίδα του βιβλίου των κανόνων που περιέχεται, θέτει ξεκάθαρα τους στόχους των παικτών: «[...] ποιος θα είναι ο ρόλος σας στον Νέο Κόσμο; Θα αποκτήσετε τις περισσότερες επικερδείς φυτείες; Θα κτίσετε τα πλέον πολύτιμα κτίρια; Έχετε έναν και μόνο στόχο. Αποκτήστε τον περισσότερο πλούτο και τον μεγαλύτερο σεβασμό! [...]»⁵⁸

Όσο κι αν ψάξει κάποιος δεν θα βρει πουθενά τις λέξεις «σκλάβος» ή «δουλέμπορος» και επίσης καμία υποσημείωση του σχεδιαστή για την επιλογή του να τις απαλείψει εντελώς από το παιχνίδι ή να εξηγήσει επαρκώς το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο να στηλιτεύσει τις πρακτικές της αποικιοκρατίας και την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο με σκοπό τον πλουτισμό, δηλαδή τον ρόλο που αναλαμβάνουν οι ίδιοι οι παίκτες. Αντιθέτως, θέτει ως επίκεντρο την οικονομία και βασίζει το παιχνίδι του στην κερδοσκοπία, χωρίς καμία ιστορική αναφορά στον τρόπο που αυτή επιτυγχάνεται. Ενσωματώνει συνήθεις αποικιοκρατικές πρακτικές, όπως την εκμετάλλευση των ντόπιων πόρων, τη διακυβέρνηση των νέων χωρών, την επιβολή του δυτικού πολιτισμού, υιοθετώντας τη δυτικοκεντρική, ευρωκεντρική οπτική περί του «άλλου».⁵⁹

Ο Phil Eklund, ένας παραγωγικότερος και αρκετά δημοφιλής σχεδιαστής πολύπλοκων eurogames θεωρεί τα παιχνίδια μορφή τέχνης, η οποία θα πρέπει, όπως ισχυρίζεται, να

⁵⁵ Devin Wilson, “The Eurogame as Heterotopia”, *Analog Game Studies*, Volume II, Issue VII, 9 Νοεμβρίου 2015 (<http://analoggamestudies.org/2015/11/the-eurogame-as-heterotopia/> - πρόσβαση 20/7/2020).

⁵⁶ Andreas Seyfarth, *Puerto Rico*, rulebook, p.1-2, 2002, Rio Grande Games. «Colonists», ο όρος στο παιχνίδι.

⁵⁷ Στο ίδιο.

⁵⁸ Στο ίδιο.

⁵⁹ Cornel Borit, Melania Borit & Petter Olsen, *Representations of Colonialism in Three Popular, Modern Board Games: Puerto Rico, Struggle of Empires and Archipelago*, Open Library of Humanities, 4(1), 17, σ. 19-20, 10 Απριλίου 2018, <https://doi.org/10.16995/olh.211>.

αντανεκλά τη φιλοσοφία του δημιουργού τους.⁶⁰ Πράγματι, διαβάζοντας τους κανόνες κάποιων παιχνιδιών του, βρίσκει κανείς βιβλιογραφία και παραπομπές, αλλά και απόψεις πάνω στα θέματα των ίδιων των παιχνιδιών, αφού πολλά αφορούν ανθρωπολογία, ιστορία και θετικές επιστήμες. Στο «Pax Renaissance», ένα παιχνίδι που αφορά την Ιταλική Αναγέννηση, διαβάζουμε σε μία υποσημείωση ότι «οι τραπεζίτες της Φλωρεντίας και του Μιλάνου ήταν οι πρώτοι καπιταλιστές και αφού συνέτριψαν τον φεουδαλισμό μας οδήγησαν στον κόσμο των ουρανοξυστών, των Boeing 747 και της Κόκα-Κόλα. Αυτή είναι και η άποψη (thesis) του παιχνιδιού».⁶¹ Αυτή η θέση, μπορεί φυσικά να ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως, καθώς ο παίκτης γρήγορα συνειδητοποιεί ότι μία από τις τέσσερις επιλογές από τις οποίες θα πρέπει να διαλέξει για να λειτουργήσει ως χαρακτήρας στο παιχνίδι, είναι να υποδυθεί τον στυγνό δουλέμπορο της οικογένειας των Marchionni. Όπως εξηγεί ο Eklund στο μίνι βιογραφικό τους «η οικογένεια ήταν εισαγωγείς σκλάβων, κυρίως γυναικών, από την Κάφφα και την Κριμαία, με σκοπό την εργασία ως υπηρετικό προσωπικό (sic)».⁶² Θα αναρωτηθεί ίσως κανείς, γιατί από τόσες σημαντικές προσωπικότητες της Αναγέννησης να διαλέξει έναν δουλέμπορο ως επιλογή των παικτών. Φυσικά και υπήρξε δουλεμπόριο και φυσικά αποτέλεσε μέρος αυτού του προνεοτερικού είδους καπιταλισμού, όμως εδώ δεν πρόκειται για εμπειρισματομένη ιστορική μελέτη, παρά για ένα επιτραπέζιο παιχνίδι που συστήνεται για ηλικίες από 12 χρονών και πάνω, όπως αναγράφεται στο κουτί. Δεν υπάρχει ωστόσο πουθενά κάποια απόπειρα ερμηνείας, δεν γίνεται καμία κριτική πάνω στο δουλεμπόριο και καμία καταδίκη δεν προκύπτει, παρά μόνο αναγνωρίζεται η ύπαρξή του χωρίς καμία περαιτέρω τοποθέτηση. Στην υποσημείωση με αύξοντα αριθμό 19 μάλιστα, ο ίδιος ο δημιουργός παίρνει μια πιο σαφή θέση σχετικά με τις επιλογές του: «Σε μια καπιταλιστική κοινωνία [...] η παραγωγική διαδικασία πραγματοποιείται από αφανείς μεσάζοντες, όπως τραπεζίτες, εμπόρους [...] διαφημιστές και επιχειρηματίες. Όλες αυτές οι δραστηριότητες αντιμετωπίζονται με καχυποψία από τους αντικαπιταλιστές, παρότι δίνουν ζωή στην οικονομία και εμπλουτίζουν τις ζωές όλων όσων προσλαμβάνονται για τις υπηρεσίες τους».⁶³ Κάθε άλλο παρά υπόρρητα θεωρεί λοιπόν ο Eklund, πως ο Bartolomeo Marchionni, ένα καθόλα υπαρκτό ιστορικό πρόσωπο, ως μεσάζοντας δουλέμπορος, βελτίωσε τις ζωές όσων πήραν γυναίκες ως οικιακές δούλες. Μια σαφέστατη θέση εντός πολιτικού φάσματος, εφόσον βάζει στη θέση του «άλλου» τους «καχύποπτους αντικαπιταλιστές». Φαινομενικά, στο «Pax Emancipation», ένα πιο πρόσφατο πόνημά του, καταδικάζει απερίφραστα τη δουλεία ως πρακτική και καλεί τους παίκτες -το αγγλικό Κοινοβούλιο, τους ιεραποστόλους και τους «φιλόανθρωπους» εμπόρους και άγγλους εξερευνητές- να συνεργαστούν ως εκπρόσωποι του «καλού» (υιοθετεί μάλιστα τη σκέψη της Χάνα Άρεντ περί κοινοτοπίας του κακού στις σημειώσεις του)⁶⁴ και να ξορκίσουν το μεσαιωνικό σκότος, καθώς επίσης και μέσω του Διαφωτισμού και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να σβήσουν τη δουλεία από τον χάρτη. Ωστόσο, ενώ η καταδίκη του δουλεμπορίου είναι σαφής, ο δημιουργός χαρακτηρίζει τον αγγλικό ιμπεριαλισμό και την αποικιοκρατία ως το « [...]

⁶⁰ Ignacy Trzewiczek, “Board games as art by Phil Eklund”, 1 Φεβρουαρίου 2019 (<https://portalgames.pl/en/article-board-games-as-art-by-phil-eklund/> - πρόσβαση 7/7/2020).

⁶¹ Phil Eklund, Matt Eklund, “Pax Renaissance”, rulebook, 2016, σ. 2.

⁶² Στο ίδιο, σ. 7.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 12.

⁶⁴ Phil Eklund, “Pax Emancipation”, rulebook, 2018, Sierra Madre Games, σ. 5.

επώδυνο πρώτο βήμα προς την ελευθερία»⁶⁵ και επιχειρεί να σχετικοποιήσει τα εγκλήματα που ακολούθησαν τις εκστρατείες των Δυτικών, ως τον μόνο τρόπο για να απαλλαγεί η ανθρωπότητα από τον «αναλφαριθμητισμό, την (πρωτόγονη) φυλετική δουλεία και την αναρχία των πολέμαρχων».⁶⁶

Η αποικιοκρατία ως θεματική προβληματίζει σαφώς λιγότερο την αγορά της Ευρώπης, παρά αυτή των ΗΠΑ. Οι ενστάσεις των αμερικανών παικτών σε ζητήματα πολιτικής ορθότητας εμφανίζονται με μεγαλύτερη ένταση και συχνότητα στον δημόσιο λόγο, καθώς και οι αντιδράσεις σε σχέση με το σκοτεινό αποικιοκρατικό παρελθόν και τη δουλεία. Όπως είδαμε και πρόσφατα στο πλαίσιο του κινήματος «Black Lives Matter», με αφορμή τη δολοφονία του αфроαμερικανού George Floyd, με τις αποκαθλώσεις και τις καταστροφές αγαλμάτων σχετιζόμενων με το δουλεμπόριο και την αποικιοκρατία, το παρελθόν εισβάλλει στο παρόν και αντίστροφα ακόμα και με βίαιο τρόπο και η δημόσια ιστορία καλείται να αναπλαισιώσει τη συλλογική μνήμη και τις αποσιωπήσεις της.⁶⁷ Η «GMT», εταιρεία με σημαντική παρουσία στον χώρο των πολεμικών και ιστορικών παιχνιδιών, αναγκάστηκε μάλιστα, εξαιτίας αντιδράσεων που προέκυψαν μεταξύ των παικτών, να μην κυκλοφορήσει καν το παιχνίδι «Scramble For Africa», το οποίο και θα αφορούσε την εισβολή των Ευρωπαίων στην Αφρική στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου}. Ο τρόπος που το παιχνίδι χειριζόταν το θέμα πυροδότησε μακροσκελείς συζητήσεις, αφού εντασσόταν στη συνήθη τακτική της αφηρημένης αναπαράστασης των ιμπεριαλιστικών πρακτικών, χωρίς καμία φιλοδοξία για ρεαλιστική απεικόνισή τους ή για ιστορική ακρίβεια, αφού παρέλειπε ή υποβάθμιζε σε επίπεδο αλγορίθμων και μηχανισμών παιχνιδιού τα πολύ σοβαρά γεγονότα που πραγματεύεται.⁶⁸

Επίλογος

Η διαμόρφωση ταυτότητας αλλά και ιστορικής κουλτούρας⁶⁹ διαμέσω της ποπ κουλτούρας δεν είναι κάτι ρηξικέλευθο, όμως η τεράστια δυναμική της τελευταίας, θέτει νέα ερωτήματα έρευνας. Κάθε ιστορικό μυθιστόρημα, κινηματογραφική ταινία, ντοκιμαντέρ, βιντεοπαιχνίδι ή και επιτραπέζιο παιχνίδι που επανεξετάζει ή και αναθεωρεί το παρελθόν, φέρει μια δυναμική, την οποία και οφείλουμε να αναγνωρίσουμε αλλά και να εξετάσουμε στο πλαίσιο της σύγχρονης με αυτό εποχής, χωρίς αναχρονισμούς. Ίσως έτσι κατορθώσουμε να καταλήξουμε σε νέες οπτικές, αλλά και ιστορικά και κοινωνιολογικά συμπεράσματα σχετικά με τις συνθήκες μέσα στις οποίες και δημιουργήθηκαν. Τα επιτραπέζια παιχνίδια, ως μία αναδύομενη βιομηχανία, διεκδικούν το δικό τους μερίδιο στη διαμόρφωση της ιστορικής κουλτούρας ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Οι κοινότητες που δημιουργούνται

⁶⁵ Στο ίδιο, σ. 7.

⁶⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷ Αιμιλία Σαλβάνου, «Η βαριά σκιά των αγαλμάτων», *Το Βήμα*, 8/7/2020, (https://www.tovima.gr/2020/07/08/opinions/i-varia-skia-ton-agalmaton/?fbclid=IwAR2xAQQ-wafPvIb_jzbw9NHXOSuOptRuiPu6k18d0hB-c3V8WyMZRXnFWvLI - πρόσβαση 21/7/2020).

⁶⁸ Jon Bolding, “A Cancelled Board Game Revealed How Colonialism Inspires and Haunts Games”, *VICE*, 12 Απριλίου 2019 (https://www.vice.com/en_us/article/vb9gd9/a-cancelled-board-game-revealed-how-colonialism-inspires-and-haunts-games - πρόσβαση 22/7/2020).

⁶⁹ Περισσότερα για την έννοια της ιστορικής κουλτούρας στο Erik Sjöberg, *Battlefields of Memory The Macedonian Conflict and Greek Historical Culture*, Doctoral Dissertation Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Umeå University, Umeå, 2011, σ. 6-10.

γύρω από συγκεκριμένες κατηγορίες παιχνιδιών, αλλά και η πληθώρα τίτλων που αφορούν ιστορικά γεγονότα, φανερώνουν ένα κοινό που δεν μένει αδιάφορο απέναντι στην ιστορία. Δείχνει αντίθετα ζωνρό ενδιαφέρον για το παρελθόν και μάλιστα διαμορφώνει ακόμα και ιστορική συνείδηση μέσα από το παιχνίδι, κάτι που ενεργοποίησε το ενδιαφέρον τόσο επίσημων φορέων, όσο και ιστορικών και την εμπλοκή τους σε αυτά. Αν και για την ώρα, όπως φανερώνουν οι προβληματικές αναπαραστάσεις περί αποικιοκρατίας και ιμπεριαλισμού που εξετάσαμε, η παραγωγή κυριαρχείται από μία δυτικοκεντρική ματιά, σταδιακά βλέπουμε να αναδύεται μία προβληματική πάνω σε αυτά τα θέματα, από τους ίδιους τους παίκτες, αναγκάζοντας τους σχεδιαστές και κατ' επέκταση την ίδια τη βιομηχανία, σε μία αποαποικιοποίηση. Αυτός ο εκδημοκρατισμός συνιστά μία αν μη τι άλλο πρωτότυπη προσέγγιση, καταδεικνύοντας ευαισθησία στα ιστορικά θέματα. Δεν παύουν όμως, ως πνευματικές ιδιοκτησίες, να αντανakλούν, τις απόψεις και τις κοσμοθεωρίες των σχεδιαστών, να παρουσιάζουν, ειδικά όταν ασχολούνται με θέματα νεότερης ιστορίας, μία δική τους ερμηνεία και προσέγγιση. Έτσι, όπως είδαμε, είτε υιοθετούν κάποια πολιτική ατζέντα είτε αποσιωπούν εντελώς το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο, με αποτέλεσμα προβληματικές προσομοιώσεις.

Τέλος, ο ενεργός ρόλος των παικτών στη διαμόρφωση των γεγονότων, πλεονεκτεί έναντι άλλων αντίστοιχων format και αποκτά πολλαπλές λειτουργίες, με κυριότερη αυτή που προσδίδει εκπαιδευτική ιστορική αξία στην εμπειρία. Ίσως μελλοντικά η υπάρχουσα τάση της μίξης των επιτραπέζιων παιχνιδιών με τις ψηφιακές εφαρμογές να μας δώσει και στο τραπέζι έναν μεγαλύτερο βαθμό ρεαλισμού και ένα ισχυρότερο αφηγηματικό πλαίσιο που θα ενσωματώνει ευκολότερα τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Sakis Gekas, *Xenocracy: State, Class and Colonialism in the Ionian Islands, 1815-1864*, New York - Oxford: Berghahn, 2018, 368 pp.

Κωνσταντίνα Τορτομάνη
Δρ Ιστορίας, ΔΠΘ

Ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα φέτος, λόγω της δισεκατονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, αποτελεί αυτό της αξιολόγησης και του αναστοχασμού της πορείας του ελληνικού κράτους αλλά και της εθνικής μας ταυτότητας. Αν και κάποιος μπορεί να απορήσει πώς μπορεί να συνδέεται μια μελέτη για την «ξενοκρατία», δηλαδή τη βρετανική κυριαρχία στα Επτάνησα, με τη μετέπειτα δημιουργία και εξέλιξη του ελληνικού κράτους, ο Σάκης Γκέκας καταφέρνει να δείξει στο βιβλίο του, το οποίο πρόσφατα μεταφράστηκε και στα ελληνικά,¹ πως η μελέτη της περίπτωσης του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων μπορεί να προσφέρει καίριες παρατηρήσεις που αφορούν και τα δύο ζητήματα. Παράλληλα, το βιβλίο του Γκέκα συνδιαλέγεται τόσο με μελέτες που αφορούν τη βρετανική αποικιοκρατία στην Ελλάδα, όπως το βιβλίο του Thomas Gallant, *Experiencing Dominion* (University of Notre Dame Press, 2002), όσο και με μελέτες που σχετίζονται με την άνοδο και κυριαρχία της αστικής τάξης και των φιλελεύθερων ιδεών στη μεταπολεόντεια εποχή, όπως αυτό της Άννας Καρακατσούλη, «*Μαχητές της Ελευθερίας*» και *1821 (Πεδίο, 2016)*. Με αυτόν τον τρόπο, ο Γκέκας αναδεικνύει την πολυπλοκότητα των πολιτικών και κοινωνικών ζυμώσεων που σημειώθηκαν στον ελλαδικό χώρο λίγο πριν την Επανάσταση και τον ρόλο που αυτές διαδραμάτισαν αργότερα, στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους, κυρίως αναφορικά με τις τάσεις του για (οικονομική) εξάρτηση.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάλυση του Γκέκα επικεντρώνεται σε κάποιες βασικές θεματικές: στην ημι-αποικιακή διακυβέρνηση των Βρετανών στα Επτάνησα και στη σχέση που αναπτύχθηκε ανάμεσα στους Βρετανούς και τους Επτανήσιους όλων των κοινωνικών τάξεων. Έτσι, αποφεύγοντας διπολικά σχήματα, όπως κατακτητές και κατεκτημένοι, ο Γκέκας επιχειρεί να αναδείξει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο και τελικά τους διοικητικούς και οικονομικούς θεσμούς που δημιουργήθηκαν, τόσο από τους Βρετανούς αξιωματικούς όσο και από τους ίδιους τους Επτανήσιους, οι οποίοι διοικούσαν το προτεκτοράτο. Μία δεύτερη θεματική αποτελεί η εξέταση της διαμόρφωση μιας επτανησιακής αστικής τάξης, η οποία δημιουργήθηκε παράλληλα με το αποικιακό καθεστώς του προτεκτοράτου και έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτό, άλλοτε υποβοηθώντας το και άλλοτε αποζητώντας την αποαποικιοποίηση και την ένωση με την Ελλάδα. Ακόμα, ο συγγραφέας σε αρκετά σημεία του βιβλίου παραλληλίζει την εισαγωγή των θεσμών της (αποικιακής) νεωτερικότητας στα Επτάνησα με την αντίστοιχη στο Ελληνικό Βασίλειο, εξηγώντας ταυτόχρονα τις δυνάμεις ή τις αδυναμίες που σημειώθηκαν στην κάθε περίπτωση.

¹ Σ. Γκέκας, *Ξενοκρατία: Οικονομία, κοινωνία και κράτος στα Επτάνησα (1815-1864)*, Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2021, σελ. 448.

Πιο αναλυτικά, στο πρώτο κεφάλαιο ο Γκέκας ξεκινάει τη μελέτη του κάνοντας μια ανασκόπηση των θεσμών που δημιουργήθηκαν στα Επτάνησα μετά τη κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας το 1797, και τη δημιουργία της Ιονίου ή Επτανήσου Πολιτείας το 1800, η οποία διαμορφώθηκε στα πρότυπα του προτεκτοράτου της Ραγούσας. Αυτοί οι θεσμοί, και κυρίως τα Συντάγματα του 1800 και του 1803, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο κατά τη διάρκεια της «ξενοκρατίας», καθώς αποτέλεσαν τη διοικητική βάση στην οποία διαμορφώθηκε το βρετανικό προτεκτοράτο.

Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο ο Γκέκας ασχολείται με θέματα διοίκησης του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων, από το 1815 μέχρι το 1864, το οποίο θεωρητικά αποτελούσε ανεξάρτητο κράτος και διέθετε σύνταγμα, αλλά ουσιαστικά ανήκε στη δικαιοδοσία του βρετανικού Colonial Office. Στο δεύτερο κεφάλαιο ο συγγραφέας παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο ο Βρετανός Thomas Maitland ανέλαβε τη διοίκηση του επτανησιακού κράτους με αρκετά συγκεντρωτικό χαρακτήρα και άρνηση απόδοσης συνταγματικών ελευθεριών στους ντόπιους. Ωστόσο, ανταποκρίθηκε –επιτυχώς– σε κάποιες περιόδους κρίσεων, όπως στο ξέσπασμα της πανώλης στην Κέρκυρα και στην Κεφαλονιά το 1816, και την εξέγερση στη Λευκάδα το 1819. Στην πρώτη περίπτωση, περιγράφεται ο κρατικός μηχανισμός πρόνοιας στον τομέα της δημόσιας υγείας, ενώ στη δεύτερη ο μηχανισμός καταστολής εξεγέρσεων στα Επτάνησα μέσω της δημιουργίας ενός σώματος πολιτοφυλακής. Καθώς βασικός στόχος του Maitland ήταν η επίτευξη της ηρεμίας –κάτι που επιδίωκε και η επτανησιακή ελίτ– η καταστολή και ο στρατιωτικός νόμος επιβλήθηκαν και το 1821, προκειμένου να εμποδιστεί κάθε αναταραχή στα Επτάνησα λόγω της Ελληνικής Επανάστασης.

Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με το νομικό πλαίσιο της διοίκησης του προτεκτοράτου. Ιδιαίτερα τονίζεται η ανάγκη για μεταρρυθμίσεις που θα οδηγούσαν στην καλύτερη διακυβέρνηση των Επτανήσων μέσα από τη δημιουργία γραφειοκρατίας. Αυτή την πρακτική ακολουθούσε φυσικά η Βρετανία σε όλες τις αποικίες της. Άλλωστε, όπως αναφέρει ο Γκέκας, ο Maitland άντλησε τις ιδέες του για τη διακυβέρνηση των Επτανήσων από τη θητεία του σε άλλες βρετανικές αποικίες, στη Σρι Λάνκα και τη Μάλτα, παραλληλίζοντας μάλιστα τους Επτανήσιους με τους πληθυσμούς των περιοχών αυτών, αλλά και με τους αντίστοιχους της Ιρλανδίας, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα πολιτισμικής κατωτερότητας, μέσω της οποίας το βρετανικό καθεστώς προσπάθησε να αντλήσει τη νομιμότητά του. Τελικά η μάχη για την κατάκτηση της νομιμότητας της βρετανικής εξουσίας χάθηκε λόγω της ανόδου του εθνικισμού αλλά και των ριζοσπαστών που επιδίωκαν την ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος.

Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στο σύστημα της γραφειοκρατίας που αναπτύχθηκε στα Επτάνησα. Εδώ ο Γκέκας συμπεριλαμβάνει έγγραφα, όπως αιτήματα, παρακλήσεις, έγγραφα υπηρεσιών, μεταξύ άλλων, από όλες τις κοινωνικές τάξεις προς τη διοίκηση, τα οποία συμπεριλαμβάνονταν στα «Blue Books of Statistics», τα οποία εμπεριείχαν εκτενείς καταγραφές και αποτελούσαν μια τεράστια πηγή γνώσης για τους Βρετανούς, προκειμένου να διοικήσουν καλύτερα τις αποικίες τους. Με αυτόν τον τρόπο η απόκτηση της γνώσης συνδεόταν άμεσα με την αποικιακή διοίκηση και χρησιμοποιήθηκε για την εξυπηρέτηση των βρετανικών αποικιακών συμφερόντων όχι μόνο στην περίπτωση των νησιών του Ιονίου αλλά γενικά σε όλες τις βρετανικές αποικίες. Ο Γκέκας χαρακτηρίζει τα στατιστικά των Blue Books ως την επιστήμη του κράτους και αναφέρει ότι αυτή η ρητορική της αποικιακής νεωτερικότητας βρήκε πρόσφορο έδαφος ανάμεσα στους μορφωμένους

κατοίκους των Ιονίων Νήσων, οι οποίοι ήθελαν τη διαφάνεια και την υπεύθυνη διαχείριση που θα προσέφερε η γραφειοκρατία στη διακυβέρνηση των Επτανήσων.

Τα επόμενα κεφάλαια ασχολούνται με την οικονομία του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων. Πιο αναλυτικά, το πέμπτο κεφάλαιο αναλύει το καθεστώς της πολιτικής οικονομίας στα Επτάνησα, θίγοντας ζητήματα όπως αυτό της εργασίας και του εμπορίου, αλλά και αυτό της σχέσης των εμπορών με το κράτος. Για τον Γκέκα, η πολιτική οικονομία είναι ο τομέας ο οποίος καταδεικνύει καλύτερα τα αμφιλεγόμενα σημεία της ανεξαρτησίας του επτανησιακού κράτους, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον οικονομικό έλεγχο που άσκησαν οι Βρετανοί. Επιπλέον, ο Γκέκας επικεντρώνεται στα οικονομικά των Επτανήσων καθαυτών, και διαπιστώνει πως κατά τη διάρκεια της «ξενοκρατίας» διαμορφώθηκαν ιδιαίτερα σημαντικοί οικονομικοί θεσμοί, κυρίως αναφορικά με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Ωστόσο, η παράβλεψη, τόσο από πλευράς Βρετανών όσο και Επτανησίων διοικητών, της υπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης ανάμεσα στους αριστοκράτες της γης και τους ακτήμονες αγρότες αποτέλεσε τροχοπέδη για την οικονομική ανάπτυξη των Επτανήσων. Ακολούθως, το έκτο κεφάλαιο καταδεικνύει τους λόγους για τους οποίους το Ηνωμένο Κράτος των Ιονίων Νήσων δεν κατάφερε να πετύχει οικονομική άνθηση, παρά την αύξηση του εμπορίου και της ναυτιλίας. Εδώ ο Γκέκας εντοπίζει το πρόβλημα της οικονομικής διαχείρισης στα Επτάνησα από πλευράς της τοπικής διοίκησης λόγω του ημι-αποικιακού καθεστώτος των Βρετανών, κυρίως καθώς το Λονδίνο απαιτούσε την πλήρη χρηματοδότηση του προτεκτοράτου από το ίδιο το προτεκτοράτο, ακόμη και αναφορικά με τα –αρκετά μεγάλα– έξοδα του βρετανικού στρατού στην περιοχή. Ένας άλλος τομέας που έπαιξε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στα Επτάνησα ήταν αυτός των δημοσίων έργων, τον οποίο θίγει ο Γκέκας στο έβδομο κεφάλαιο. Όπως προαναφέρθηκε, η βρετανική ρητορική για τη νομιμοποίηση της εξουσίας της Αυτοκρατορίας στα νησιά του Ιονίου επικεντρώθηκε στην ανάγκη για μεταρρυθμίσεις. Αντίστοιχα, η έντονη δραστηριότητα στον τομέα των δημοσίων έργων θα εισήγαγε τα Επτάνησα στην αποικιακή νεωτερικότητα. Ωστόσο, παρά τα εντυπωσιακά αποτελέσματα στην οικοδόμηση οδικού δικτύου, αλλά και στην αρχιτεκτονική αναδιαμόρφωση του χώρου στα διοικητικά κέντρα των Επτανήσων, η ύπαρξη πολλών και διαφορετικών ταυτοτήτων μέσα στις πόλεις, αλλά και η κοινωνική και οικονομική ανισότητα που δημιουργήθηκε από την ανάπτυξη των πόλεων σε σχέση με την επαρχία, οδήγησε στην όξυνση των κοινωνικών εντάσεων που προϋπήρχαν από την εποχή της Βενετοκρατίας.

Το όγδοο κεφάλαιο ασχολείται με την αγροτική οικονομία στα Επτάνησα, αλλά και την προσπάθεια της διοίκησης να εισάγει μεταρρυθμίσεις προκειμένου να βελτιστοποιηθεί η οικονομία εν γένει. Αυτό έγινε κυρίως με την άσκηση ελέγχου των αστικών επαγγελματιών από πλευράς διοικητών και οδήγησε στην ανάπτυξη σχέσεων διαπραγμάτευσης και προώθησης συμφερόντων ανάμεσα στους αστικούς πληθυσμούς και τους διοικητές του Ιονίου κράτους. Ακολούθως, στο ένατο και το δέκατο κεφάλαιο, ο Γκέκας εξετάζει τους αστικούς θεσμούς που χρησιμοποιήθηκαν τόσο από τους Βρετανούς όσο και από τους Επτανησίους διοικητές προκειμένου να ασκηθεί έλεγχος στους ντόπιους πληθυσμούς, και ιδιαίτερα σε αυτούς που εναντιώνονταν στο καθεστώς του προτεκτοράτου. Αυτές οι τακτικές καταστολής, με τη χρήση της πολιτοφυλακής, προκάλεσαν έντονη δυσθυμία, σε συνδυασμό με την ολοένα αυξανόμενη φτώχεια, στα Επτάνησα. Επιπλέον, στο εν λόγω κεφάλαιο αλλά και στο επόμενο, ο Γκέκας εξετάζει την συμμετοχή της αστικής τάξης στο προτεκτοράτο, ταυτίζοντάς την εν μέρει με τη μεσαία τάξη και κυρίως τους εμπόρους, τονίζοντας ότι το κοινό μορφωτικό και κοινωνικό υπόβαθρο της φιλελεύθερης μεσαίας τάξης ήταν αυτό που

προσέδωσε τελικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αστικής τάξης στα Επτάνησα, ιδιαίτερα στον τρόπο που αυτή αντιμετώπισε τη βρετανική εξουσία. Ωστόσο, ακριβώς επειδή η αστική τάξη στα Επτάνησα δεν υπήρξε ποτέ ενιαία, ούτε συμμαρίζονταν όλα τα μέλη της τις ίδιες απόψεις, ήταν στο εσωτερικό αυτής της τάξης που δημιουργήθηκαν οι ριζοσπαστικές απόψεις υπέρ της διάλυσης του προτεκτοράτου και της ένωσης με το Ελληνικό Βασίλειο, κάτι που πραγματοποιήθηκε το 1864.

Εν κατακλείδι, το βιβλίο του Γκέκα αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα μελέτη περίπτωσης για το πώς βίωσε μια κοινωνία το (ημι)αποικιακό καθεστώς στο πλαίσιο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Έτσι δίνεται η ευκαιρία να προβληθούν ζητήματα που συνήθως απασχολούν τις μετααποικιακές σπουδές, όπως η οικονομία, οι πολιτικοί θεσμοί και οι κοινωνικές διαστάσεις, από την πλευρά της μεμονωμένης κοινωνίας που βρισκόταν υπό κυριαρχία. Ακόμη, και στην περίπτωση της εξέτασης της υπό διαμόρφωση τοπικής αστικής τάξης, η ανάλυση του Γκέκα εστιάζει στα χαρακτηριστικά αυτής όπως διαμορφώθηκε στα Επτάνησα, αναδεικνύοντας έτσι την πολυπλοκότητα των κοινωνικών ζυμώσεων εν μέσω του αποικιακού καθεστώτος και προσπαθώντας να τη δει ανεξάρτητα από τον δυτικοευρωπαϊκό κανόνα. Σε κάθε περίπτωση, όπως εντόπισε και ο ίδιος ο Γκέκας, αλλά και ο Thomas Gallant, εν πολλοίς τόσο η ρητορική που χρησιμοποιήθηκε για τη νομιμοποίηση της αποικιακής εξουσίας όσο και οι θεσμοί που χρησιμοποιήθηκαν για τη διοίκηση των διαφόρων αποικιών υπήρξαν, αν όχι στην εκτέλεση, ίσως όμως στη σύλληψη, οι ίδιοι. Αντίστοιχα, πανομοιότυπο υπήρξε και το αποτέλεσμα, δηλαδή η μάλλον ανεπιτυχής προσπάθεια για μια ομαλή και επιτυχή ένταξη των αποικιών στη νεωτερικότητα, κάτι που πιθανόν αναδεικνύει την ανάγκη της μελέτης του δέντρου (αποικίες) δίπλα στο δάσος (Βρετανική Αυτοκρατορία) προκειμένου να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα για τη μελέτη της αποικιοκρατίας.

Βαγγέλης Καραμανωλάκης, *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, Θεμέλιο, Αθήνα 2019, σελ. 320.

Άννα Παληκίδου

Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας, ΔΠΘ

Τον Απρίλιο του 2019 εκδόθηκε το βιβλίο *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους*, του Βαγγέλη Καραμανωλάκη, αναπληρωτή καθηγητή Θεωρίας και Ιστορίας της Ιστοριογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το βιβλίο πραγματεύεται το ζήτημα της καύσης περισσότερων από 17 εκατομμύρια φακέλων κοινωνικών φρονημάτων, την απόφαση για την καταστροφή αυτού του αρχειακού υλικού και τη διαφοροποίηση της Ελλάδας από χώρες που επέλεξαν να μη διαχειριστούν ανάλογα το ίδιο ζήτημα.

Στο πρώτο κεφάλαιο ο συγγραφέας αναφέρεται στην έννοια της «μετάβασης», όρο προερχόμενο από τις πολιτικές επιστήμες. Η μετάβαση σε νέα πολιτικά καθεστώτα, η επαναφορά μιας κοινωνίας από τον αυταρχισμό στη δημοκρατία, αποτελεί ένα ευρύ πεδίο συζήτησης στις κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες, καθώς εξετάζει την ισορροπία ανάμεσα στη συμφιλίωση και την τιμωρία των θυτών. Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης τοποθετεί την καταστροφή των φακέλων το 1989 υπό την προοπτική αυτής ακριβώς της μετάβασης στην ελληνική κοινωνία. Αφότου εξετάζει την έννοια της μεταβατικής δικαιοσύνης, της ιστορικής μνήμης και του αρχείου, περιγράφει τις περιπτώσεις της Ισπανίας, της Παραγουάης και της Γερμανικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την καταστροφή των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων παρουσιάζει η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης σε σχέση με τη διεθνή εμπειρία. Συγκεκριμένα, η Ελλάδα αποτελεί τη μοναδική χώρα η οποία κατέστρεψε σχεδόν ολοσχερώς το υλικό. Ο συγγραφέας δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ελληνική ιδιαιτερότητα, σε μια προσπάθεια να εντάξει την Ελλάδα στον μεταπολεμικό ιστορικό χάρτη.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται την εμφάνιση των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων στον Μεσοπόλεμο, και τις έννοιες του εσωτερικού εχθρού και της νομιμοφροσύνης. Καθώς οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων ανήκουν στα μέτρα αυστηρής αστυνόμευσης και ελέγχου, συνθήκη που επικράτησε διεθνώς τον ταραγμένο 20ό αιώνα, ο συγγραφέας αφιερώνει μεγάλο μέρος του κεφαλαίου στην περιγραφή των κρατικών μηχανισμών ελέγχου. Η θεωρία του εσωτερικού εχθρού και η εγκαθίδρυση των φακέλων στον Μεσοπόλεμο απασχολεί τον συγγραφέα στο πρώτο μέρος του κεφαλαίου. Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη της αντικομμουνιστικής ιδεολογίας, γεννημένης μετά την οργανωμένη εμφάνιση του κομμουνισμού, γίνεται ήδη εμφανής με το «Ιδιώνυμο», νόμο ψηφισμένο το 1929 από την κυβέρνηση Βενιζέλου. Ο νόμος αυτός, βέβαια, δεν ήταν το πρώτο κρατικό αντικομμουνιστικό μέτρο. Νόμοι με σκοπό τη διασφάλιση της «δημόσιας ασφάλειας» αρχίζουν ήδη να εφαρμόζονται κατά των σοσιαλιστών πριν το «Ιδιώνυμο».

Το 1933 θεσπίζονται οι «δηλώσεις μετανοίας» για όσους καταδικάστηκαν λόγω του «Ιδιώνυμου». Με τη δικτατορία του Μεταξά η συνθήκη αυτή οξύνεται σοβαρά, καθώς δημιουργούνται φυλακές και στρατόπεδα εξορίας για τους συλληφθέντες κομμουνιστές. Στο δεύτερο μέρος του κεφαλαίου, ο συγγραφέας ασχολείται με τα πιστοποιητικά κοινωνικών

φρονημάτων και την έννοια της νομιμοφροσύνης. Ο συγγραφέας παραθέτει αντίγραφο της δήλωσης κοινωνικών φρονημάτων, μία πολύτιμη προσθήκη για τον αναγνώστη. Απαριθμεί τις ερωτήσεις στις οποίες καλούνταν να απαντήσουν οι πολίτες: πού διέμεναν από την 1η Μαΐου του 1941 και έπειτα, ποιες ήταν οι μετακινήσεις τους που αφορούσαν πολιτική δράση, αν και σε ποια οργάνωση του ΚΚΕ, ή άλλη με ανάλογο ιδεολογικό υπόβαθρο, συμμετείχαν κ.λπ.

Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου ο συγγραφέας περιγράφει την έννοια των κοινωνικών φρονημάτων και την εμπλοκή της Ασφάλειας. Συγκεκριμένα, η Ασφάλεια έπρεπε να αποφανθεί για το αν ένας πολίτης είχε «υγιή» κοινωνικά φρονήματα, εφόσον αυτός ήθελε να διοριστεί στο Δημόσιο, να βγάλει άδεια οδήγησης κ.ά. Η Ασφάλεια έπρεπε να εξερευνήσει τις ιδέες του ατόμου, προκειμένου να κρίνει αν αποτελούσε κίνδυνο για τη «δημόσια ασφάλεια». Η συγκρότηση αυτού του αρχείου παραβίαζε τα προσωπικά δεδομένα των πολιτών, ενώ επεκτεινόταν και στις οικογενειακές σχέσεις με μέλη της Αριστεράς.

Το τρίτο κεφάλαιο είναι μια αξιόλογη και πολύτιμη προσθήκη στο βιβλίο. Ο Βαγγέλης Καραμανωλάκης παρέλαβε το αντίγραφο του φακέλου κοινωνικών φρονημάτων του Λεωνίδα Κύρκου, από τον γιο του, το 2011, και αφιερώνει το κεφάλαιο στο σύνολό του στην εξέταση του συγκεκριμένου φακέλου. Ο συγγραφέας περιγράφει λεπτομερώς τη ζωή του Λεωνίδα Κύρκου, από την ένταξή του στο ΚΚΕ το 1949, την εργασία του στην *Αυγή* και τις κατηγορίες που δέχθηκε για δολοφονία, οι οποίες δεν προχώρησαν σε δίκη λόγω έλλειψης στοιχείων. Η ζωή του Λεωνίδα Κύρκου μέσα από τον φάκελο χωρίζεται σε δύο χρονικές περιόδους: την προδικτατορική βουλευτική περίοδο και τη Μεταπολίτευση.

Μελετώντας τον φάκελο του Λεωνίδα Κύρκου ως ιστορικό αρχείο, ο συγγραφέας διαχωρίζει το σύνολο των τεκμηρίων σε τρία μέρη: α) τα κρατικά έγγραφα (πιστοποιητικά, παραπεμπτικά κ.ά.), β) έγγραφα που συμπληρώθηκαν κατά τη διάρκεια παρακολούθησης και γ) τεκμήρια από τον ίδιο τον Λεωνίδα Κύρκο, συμπεριλαμβανομένης υποκλαπείσας αλληλογραφίας. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός πως απουσιάζουν εντελώς στοιχεία από την προσωπική ζωή του Λεωνίδα Κύρκου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο ο συγγραφέας εξετάζει την περίοδο 1974-1989, από την αποκατάσταση της δημοκρατίας μέχρι τη συμφιλίωση Αριστεράς - Δεξιάς. Παρουσιάζει μεθοδικά τις δυσκολίες μετάβασης από τη δικτατορία στη δημοκρατία, υπογραμμίζοντας τρεις κρίσιμες μεταβλητές: την εξουσία που διατήρησε το προηγούμενο καθεστώς, τη δυνατότητα παρέμβασης στην κρατική μηχανή και τη δημιουργία νέας νομοθεσίας, με απαραίτητη τη συναίνεση της κοινής γνώμης. Οι αποφάσεις που λήφθηκαν με στόχο την αποκατάσταση της δημοκρατίας είχαν έναν ακόμη σκοπό: να απαλείψουν τις διακρίσεις που προέρχονταν από την προδικτατορική περίοδο. Με μια σειρά από αλλαγές, η μοναρχία καταργήθηκε, το κομμουνιστικό κόμμα νομιμοποιήθηκε, αλλά κυρίως: οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων καταργήθηκαν. Μια νέα δήλωση «πίστεως στο δημοκρατικό πολίτευμα» ήρθε να αντικαταστήσει τους φακέλους, όμως η βαρύτητά της ήταν σημαντικά μικρότερη. Η δήλωση περιλάμβανε βιογραφικά στοιχεία του δηλούντα και δεν απαιτούσε τη δήλωση των πολιτικών αντιλήψεων των πολιτών, παρά μόνο τη διαβεβαίωση της εμπιστοσύνης στη δημοκρατία. Παρόλο που αυτή η αλλαγή δημιούργησε ένα νέο πολιτικό κλίμα ελευθερίας, ο συγγραφέας αναφέρει πως υπήρξαν καταγγελίες για την απόπειρα παραγκωνισμού αριστερών πολιτών από το Δημόσιο, κατά τη διακυβέρνηση της Ν.Δ.

Εφόσον η χρήση των φακέλων είχε πια καταργηθεί, αναδύθηκε το ερώτημα της διαχείρισης αυτού του υλικού. Στη συζήτηση για το αν οι φάκελοι έπρεπε να διατηρηθούν,

να καταστραφούν ή να επιστραφούν στους δικαιούχους τους, έπαιξαν ρόλο πολλές μεταβλητές. Η νομιμοποίηση του κομμουνιστικού κόμματος δεν συνεπαγόταν την πλήρη απενοχοποίησή του στα μάτια των πολιτικών του αντιπάλων και της Ασφάλειας. Η θεωρία του «εσωτερικού εχθρού» δεν είχε εκλείψει. Παράλληλα, η διατήρηση και επιστροφή των φακέλων έβρισκε πολλές αντίθετες φωνές. Η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στο κράτος δεν είχε επέλθει με βεβαιότητα, ενώ η αποκάλυψη του υλικού των φακέλων θα εξέθετε και όσους επί χρόνια συνέβαλλαν στη συγκρότηση αυτού του αρχείου. Με την εκλογή της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ το 1981, οι προσδοκίες για την καταστροφή του υλικού ήταν μεγάλες, καθώς το κόμμα την είχε εξαγγείλει προεκλογικά.

Η επιλογή ανάμεσα στην καταστροφή και την επιστροφή των φακέλων τους δικαιούχους παρέμενε μετέωρη και κατέκλυσε τη δημόσια συζήτηση στον Τύπο. Το ΠΑΣΟΚ αποφάσισε τελικά να προχωρήσει στην καταστροφή των φακέλων στις 6 Μαΐου του 1984. Παρόλο που ένα μέρος της ελληνικής κοινωνίας επιδοκίμασε την απόφαση, υπήρξε έντονη διαμαρτυρία από ιστορικούς, ενώ πολλοί υποστήριζαν το δικαίωμα των πολιτών να παραλάβουν τους προσωπικούς τους φακέλους. Η αναταραχή οδήγησε στην αναβολή της καύσης των φακέλων και σε συζήτηση στη Βουλή. Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ ολοκλήρωσε τη θητεία της χωρίς να δώσει οριστική λύση στο ζήτημα της διαχείρισης των φακέλων κοινωνικών φρονημάτων.

Το πέμπτο κεφάλαιο του βιβλίου αναλύει το γεγονός της καύσης των φακέλων και τη δημόσια συζήτηση γύρω από την απόφαση αυτή. Ο συγγραφέας αξιοποιεί δημοσιεύματα του Τύπου της εποχής, τα οποία παραθέτει αυτούσια στο βιβλίο του. Το κλίμα γύρω από την απόφαση καύσης των φακέλων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ενώ παράλληλα βοηθά τον αναγνώστη να κατανοήσει τις πολιτικές ισορροπίες που οδήγησαν στο γεγονός. Ο συγγραφέας παρατηρεί πως η απόφαση της Ν.Δ. να προχωρήσει στην καύση των φακέλων ήταν μια απόπειρα ολικής ρήξης με το παρελθόν της. Η απόφαση συνάντησε διαμαρτυρίες από ομάδες ιστορικών, οι οποίοι έκαναν λόγο για την απώλεια ενός πολύτιμου ιστορικού αρχείου, το οποίο θα μπορούσε να φωτίσει τη μεταπολεμική περίοδο. Οι φάκελοι τελικά κάηκαν την 28η Αυγούστου στη Χαλυβουργική.

Το έκτο και αποτιμητικό κεφάλαιο με τίτλο «Γιατί το κάψαμε το παρελθόν μας;» έρχεται να παρουσιάσει τους φακέλους κοινωνικών φρονημάτων από κάθε διαφορετική οπτική. Ο συγγραφέας συγκεφαλαιώνει την παρουσία του θεσμού των φακέλων σε μεγάλο μέρος του ελληνικού 20ού αιώνα. Συμπεραίνει πως η επιθυμία για την καταστροφή των φακέλων αποδεικνύει πως ο Έλληνας πολίτης δεν είχε πειστεί πως έχουν πάψει να χρησιμοποιούνται μέχρι το 1989. Άλλωστε, πολλαπλές καταγγελίες για χρήση των φακέλων συνέχισαν να διατυπώνονται και μετά την πτώση της χούντας. Παράλληλα, ένας ακόμα παράγοντας που φαίνεται να συνέβαλε στην απόφαση της καύσης ήταν ο «φόβος της αναμόχλευσης των παθών», ο φόβος δηλαδή πως η αποκάλυψη του περιεχομένου των φακέλων θα επανέφερε ένα αίσθημα οργής για ένα παρελθόν το οποίο οι κυβερνήσεις προσπαθούσαν να διαγράψουν. Ένας ακόμη παράγοντας που δικαιολογούσε την καταστροφή του υλικού ήταν ο φόβος της μεταφοράς σημαντικών πληροφοριών από τους φακέλους σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές. Η υπόθεση αυτή ενισχύθηκε από δηλώσεις του τότε υπουργού Δημόσιας Τάξης Ιωάννη Κεφαλογιάννη, ο οποίος θεώρησε πιθανή τη μεταφορά πληροφοριών από τις προηγούμενες κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ.

Ο συγγραφέας ολοκληρώνει το βιβλίο του θέτοντας και πάλι τα ερευνητικά του ερωτήματα, διερωτώμενος γιατί η Ελλάδα αποτέλεσε τη μοναδική χώρα που κατέστρεψε ολο-

σχερώς τους φακέλους κοινωνικών φρονημάτων, αλλά και γιατί ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής κοινωνίας συναίνεσε ή αδιαφόρησε γι' αυτή την απόφαση. Επαναλαμβάνοντας μεθοδικά όσα ανέλυσε σε κάθε κεφάλαιό του, συγκεντρώνοντας τα στοιχεία του φόβου της μελλοντικής χρήσης των φακέλων, του φόβου της αντίδρασης όσων υπέστησαν τις συνέπειες αυτών των αυταρχικών πολιτικών, καταλήγει στην οδύνη του εμφυλίου πολέμου, η οποία έμοιαζε να εξαφανίζεται μαζί με τους φακέλους, σε μία συλλογική προσπάθεια λήθης.

Το βιβλίο του Βαγγέλη Καραμανωλάκη αποτελεί αναμφίβολα μια σημαντική προσθήκη στην ελληνική ιστοριογραφία. Και αυτό διότι είναι το πρώτο που εξετάζει το ζήτημα των φακέλων και της καταστροφής τους, ανοίγοντας μια μεγάλη συζήτηση σε επιστημονικό αλλά και σε δημόσιο επίπεδο. Επιπλέον, η προσέγγιση του συγγραφέα είναι πολυπρισματική και μεθοδική: εξετάζοντας αναλυτικά τους κρατικούς μηχανισμούς ελέγχου των αυταρχικών καθεστώτων, ανασυστήνοντας το κλίμα φόβου της εποχής μέσα από τεκμήρια, παραθέτοντας μαρτυρίες και δημοσιεύματα του τύπου, δεν περιορίζεται στη μελέτη των φακέλων ως ιστορικού αρχείου αλλά επεκτείνεται στην καύση τους ως ιστορικό γεγονός.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ/ABSTRACTS

*Γυναικείες δωρεές σε ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου:
Παραδείγματα από τη βυζαντινή Λακωνία*

*Female donations to churches of the late Byzantine period.
Some examples from Byzantine Laconia*

Κατερίνα Κιλτζανίδου / Katerina Kiltzanidou
Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας, ΔΠΘ /
PhD Student, Department of History and Ethnology, DUTH

Περίληψη: Η μελέτη της γυναικείας δωρεάς στους ναούς της υστεροβυζαντινής περιόδου μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα μέσο που θα αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιες οι γυναίκες και η οικογένεια τους αντιλαμβάνονταν τη θέση τους στην οικογενειακή, κοινωνική και πολιτική ζωή της εποχής τους, τις δυνατότητες, τις ικανότητες, τη νοοτροπία, τις επιθυμίες και τους φόβους τους. Συγχρόνως, η μελέτη συμβάλει στις σπουδές φύλλου και στην ιστορία μιας περιοχής.

Σκοπός του παρόντος άρθρου αποτελεί η παρουσίαση τεσσάρων γυναικείων αφιερωματικών πορτρέτων που φιλοτεχνήθηκαν λίγα χρόνια μετά την απομάκρυνση των Φράγκων της Δ΄ Σταυροφορίας και της επιστροφής της βυζαντινής διοίκησης στην περιοχή της Λακωνίας στην Πελοπόννησο. Βασικό κριτήριο για την ομαδοποίηση υπήρξαν οι ενδυματολογικές επιλογές των αφιερωτριών που προσέγγιζαν, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις ενδυματολογικές επιλογές των γυναικών από τη Δυτική Ευρώπη. Ακόμα, μελετώνται ορισμένες αφιερωματικές επιγραφές, οι οποίες υποδηλώνουν μια διαφορετική, από ότι θα περίμενε κανείς, οικογενειακή οργάνωση και ιεραρχία καθώς και έναν διαφορετικό τρόπο ζωής των λαϊκών γυναικών και των μοναχών της μεσαιωνικής εποχής.

Abstract: The study of female donations in the churches of the late Byzantine period could be used to reveal how the women and their families perceived their position in the family, social and political life of their time, their possibilities, abilities, mentality, desires and fears. At the same time, the study contributes to gender studies and the history of an area. The aim of the article is the presentation of four female portraits that were made a few years after the removal of the Franks of the Fourth Crusade and the return of the Byzantine administration in the region of Laconia in the Peloponnese. The main criterion for the grouping was women's clothing choices, which to a greater or lesser extent, related to Western Europe. Still, they will be presented some dedicated inscriptions, which suggest a different, than we would expect, family organization and hierarchy as well as a different way of life of a laity woman and nun of the medieval time.

***Βρετανοί αποικιακοί αξιωματούχοι στην Αίγυπτο μετά το 1882:
Συμβιβασμοί και μεταρρυθμιστικά οράματα***

***British colonial officials in Egypt after 1882:
Compromises and visions of reform***

Χρήστος Μπούρης / Christos Bouris

Υπ. διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ /
PhD Candidate, Department of History and Archaeology, University of Athens

Περίληψη: Η κατάκτηση της Αιγύπτου από τη Βρετανία έπειτα από την επανάσταση του Αραμπί πασά το 1882, αποτέλεσε μια νέα πρόκληση για τη βρετανική κυβέρνηση, η οποία κλήθηκε να διαχειριστεί μια κτήση με ένα ιδιόμορφο πολιτικό καθεστώς, καθώς η Αίγυπτος, παρά την κατάληψή της από τους Βρετανούς, παρέμενε τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας με τον έλεγχο των εσωτερικών της υποθέσεων να περνά βέβαια σε Βρετανούς αξιωματούχους, οι οποίοι επόπτευαν το αιγυπτιακό δημόσιο και τις διοικητικές του υπηρεσίες. Σε αυτό το πλαίσιο, το άρθρο μελετά τις αντιλήψεις τους γύρω από τις δυνατότητες εκσυγχρονισμού του αιγυπτιακού δημοσίου και τα εμπόδια που εμφανίστηκαν στις προσπάθειες εισαγωγής δυτικότροπων μεταρρυθμίσεων. Σε επίπεδο πηγών, η ανάλυση εστιάζει στη μελέτη *Modern Egypt* του σερ Evelyn Baring, στο πόνημα *England and Egypt* του Alfred Milner και τέλος στο έργο *The Leisure of an Egyptian Official* του λόρδου Edward Cecil.

Abstract: The British conquest of Egypt in response to the rebellion of Arabi pasha in 1882 constituted a new challenge for the British government, that had to rule a colonial possession under a unique regime, as Egypt, despite being occupied by British forces, was still part of the Ottoman Empire. Although, the control over her internal matters was assumed by British officials who supervised the function of the Egyptian public sector and its services. In this context, the article studies their attitudes and perceptions about the potential for introducing institutional reforms along with the obstacles that these were facing. The main primary sources for the present study are three books that have been published by British colonial officials, namely *Modern Egypt* by Sir Evelyn Baring, *England and Egypt* by Alfred Milner and lastly *The Leisure of an Egyptian Official* by lord Edward Cecil.

Ιστορικές αποτυπώσεις και εθνικές αναπαραστάσεις στον λόγο λογοτεχνικών κειμένων των σχολικών εγχειριδίων: Η περίπτωση των Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (1923)

Historical references and national representations in the discourse of literary texts of school textbooks: the case of Modern Greek Readings of Secondary Education (1923)

Ευσταθία Παρασκευά / Efstathia Paraskeva

Φιλολόγος Δ.Ε., Διδάκτωρ Τμήματος Ιστορίας-Εθνολογίας ΔΠΘ / Philologist in Secondary Education, PhD, Department of History and Ethnology, DUTH

Περίληψη: Ο ρόλος του σχολικού βιβλίου στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας ανιχνεύεται στα σχολικά εγχειρίδια, όπου ανθολογούνται κείμενα λογοτεχνικά και αφηγηματικά με εθνικό περιεχόμενο, στα οποία εγγράφονται ιστορικά γεγονότα. Στόχος είναι η συνανάγνωση αυτών των κειμένων με τα ιστορικά «κείμενα», δηλαδή ιστορικά γεγονότα της εποχής κατά την οποία αυτά τα λογοτεχνικά κείμενα διδάσκονται. Διερευνάται η εθνική ιδέα που μορφοποιείται μέσα από τον λόγο των κειμένων, τα οποία συναρθρωμένα συγκροτούν τον εθνικό προσανατολισμό μέσα στις δεδομένες ιστορικές συγκυρίες. Για τις ανάγκες της έρευνάς μας μελετάμε ένα εγχειρίδιο έκδοσης του 1923 του μαθήματος των *Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων*, χρονιάς στη διάρκεια της οποίας έχει οριστικά ματαιωθεί το όραμα της Μεγάλης Ιδέας με την ήττα του Ελληνικού στρατού στην Μικρασιατική Εκστρατεία.

Abstract: This article analyses a literary school textbook in order to detect the national ideals which it entails. The aim of this article is to convey the historical interpretations of contemporary historical events within the literary texts such as extracts from novels, poems and short stories taught in class. The textbook examined is for this purpose the 1923 edition textbook for the course of *Modern Greek Readings*, the year during which the vision of the «Great Idea» has been finally aborted with the defeat of the Greek army in the Asia Minor Campaign.

Η προσφυγική κρίση της δεκαετίας του 1930 μέσα από το παράδειγμα της Γαλλίας
The refugee crisis of the 1930s through the French experience

Σπύρος Κακουριώτης / Spyros Kakouriotis
Υπ. διδάκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ /
PhD Candidate, Department of History and Archaeology, University of Athens

Περίληψη: Το παρόν κείμενο επιχειρεί να ανιχνεύσει την ιστορική εμπειρία πίσω από την ανάδυση της φιγούρας του πρόσφυγα κατά τη δεκαετία του 1930, έτσι όπως αποτυπώνεται: στις πολιτικές των Ναζί για τη σταδιακή απογύμνωση των εβραίων πολιτών από κάθε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό δικαίωμα· στις απαντήσεις που επιχείρησε να δώσει η ΚτΕ μέσα σε ένα περιοριστικό πλαίσιο το οποίο τις έκανε αναποτελεσματικές· στις εσωτερικές και εξωτερικές αντιδράσεις στις φιλελεύθερες δημοκρατικές χώρες, που οδήγησαν στην επιδείνωση της κρίσης. Εστιάζει στην ευρωπαϊκή χώρα που δέχτηκε τον μεγαλύτερο όγκο προσφύγων, τη Γαλλία, και στις πολιτικές διαχείρισης των πληθυσμιακών ροών τις οποίες υιοθέτησε, που είχαν ως τελικό αποτέλεσμα την κατάργηση της δημοκρατικής πολιτικής παροχής ασύλου. Το κείμενο εξετάζει την εξέλιξη της γαλλικής πολιτικής έτσι όπως διαμορφώνεται υπό την πίεση του διπλού προσφυγικού ρεύματος των γερμανοεβραίων φυγάδων και των ισπανών Δημοκρατικών, καθώς και τις αντιδράσεις της γαλλικής κοινωνίας σε αυτό.

Abstract: This article focusses on the emergence of the figure of the refugee during the 1930s, seen through the Nazi Jewish policy of gradual economic, social, and political dispossession of the Jewish community; the ineffective measures adopted under constraint by the League of Nations and the international community; and foreign and domestic reactions in liberal democracies, that aggravate the critical situation. The article focusses on France, a European country that received great part of the wave of refugees, and its policy for managing the population flows, that resulted to the stoppage of its democratic tradition of asylum policy. The article examines the evolution of the French refugee policy as it takes shape under the double pressure of the flow of refugees from Nazi Germany and the *Retirada* of Spanish Republicans

*Το Ολοκαύτωμα στις υπό βουλγαρική κατοχή περιοχές
της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας (1941-1943)*

*The Holocaust in the Yugoslav and Greek regions
occupied by Bulgaria (1941-1943)*

Άννα Μπατζέλη / Anna Batzeli

Διδάκτωρ Ιστορίας ΑΠΘ / PhD in History, AUTH

Περίληψη: Στόχος του παρόντος άρθρου είναι η παρουσίαση του Ολοκαυτώματος στις υπό βουλγαρική Κατοχή περιοχές της Γιουγκοσλαβίας και της Ελλάδας. Στην Βουλγαρία παρότι ο αντισημιτισμός δεν είχε λαϊκή βάση, κατά τις παραμονές της εισόδου της χώρας στον πόλεμο ελήφθη μια σειρά περιοριστικών μέτρων και απαγορεύσεων εις βάρος της εβραϊκής κοινότητας, η οποία συνδέεται με την επικείμενη ένταξη της στις δυνάμεις του Άξονα. Ωστόσο, παρότι οι Βούλγαροι Εβραίοι υπέστησαν τις συνέπειες των νέων νόμων, εξαιρέθηκαν της απέλασης στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης, λόγω της μαζικής αντίδρασης πολιτικών και κοινωνικών φορέων και του κλονισμού της πίστης της βουλγαρικής ηγεσίας στην τελική νίκη της Γερμανίας. Από την άλλη, οι Εβραίοι των κατεχόμενων περιοχών δεν έτυχαν ανάλογης μεταχείρισης, καθώς η απέλασή τους εξυπηρετούσε τα σχέδια εκβουλγαρισμού των κατεχόμενων περιοχών και έδινε πίστωση χρόνου στην Βουλγαρία όσον αφορά το ζήτημα των Βούλγαρων Εβραίων. Έτσι, στις 22 Φεβρουαρίου 1943, η Ειδική Επιτροπή Εβραϊκών Υποθέσεων υπογράφει συμφωνία με τον απεσταλμένο της Γερμανίας, Τεοντόρ Ντάνεκερ, με την οποία προβλεπόταν ο εκτοπισμός 20,000 Εβραίων από τις υπό βουλγαρική Κατοχή γιουγκοσλαβικές και ελληνικές περιοχές στις Γερμανικές Ανατολικές Επαρχίες.

Abstract: The present study aims to address the Shoah in the Yugoslav and Greek regions occupied by Bulgaria. Although anti-Semitism was not mainstream in Bulgaria, in the twilight of joining Axis alliance, the Bulgarian government introduced new laws and imposed several restrictions towards the Jewish community. Bulgarian Jews, while they were affected by these developments, they were not deported to the German concentration camps, due to the massive protest of political and social actors against their deportation and the loss of faith that Germany will win the war. On the other hand, Jews living in the occupied regions, were indeed deported, as their deportation was linked to the policy of “Bulgarization” of the occupied territories and also allowed the Bulgarian authorities to postpone the discussion on the deportation of the Bulgarian Jews. Hence, on February 22, 1943, the Special Committee of Jewish Affairs signed an agreement with the German envoy, Theodor Dannecker, to deport 20,000 Jews from the Yugoslav and Greek regions occupied by Bulgaria to the German Eastern Provinces.

Αναπαραστάσεις πολέμου, δημόσια γλυπτική και το βλέμμα των μαθητών. Η περίπτωση της Καβάλας

Representations of war, public sculpture, and the gaze of students. The case of Kavala

*δρ Μαρία Στυλιανού / Dr. Maria Stylianou
Φιλολόγος Δ.Ε. / Philologist in Secondary Education*

Περίληψη: Οι υλικές αποτυπώσεις του πολέμου και της μνήμης του στην Καβάλα είναι το θέμα του παρόντος άρθρου. Ο πόλεμος είναι παρών ως πλαίσιο της δημόσιας γλυπτικής, μεταξύ άλλων, στα δυο ηρώα της πόλης προς τιμήν των πεσόντων, στις προτομές των αγωνιστών του 1821, στην προτομή του ανθυπολοχαγού Κρίτωνα Κονσουλίδη, που έπεσε στο αλβανικό μέτωπο το 1941 και στον ανδριάντα του Ακρίτα του Πόντου, ο οποίος συνδέεται με τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 και τη μνήμη των προσφύγων. Η διάταξη των μνημονικών τόπων στην πόλη και ο τρόπος αναπαράστασης μορφών και συμβόλων κινείται στο πλαίσιο της κυρίαρχης αφήγησης για το παρελθόν και την ιστορία. Το σκηνικό της μνήμης συγκροτούν οι συμβολικές ημερομηνίες της εθνικής αφήγησης, οι μορφές που ανήκουν στη στρατιωτική ιστορία και συνδέονται με τις πολεμικές αναμετρήσεις του έθνους. Στο πλαίσιο αυτό αξιοποιήθηκε αρχαιακό υλικό από τον τοπικό τύπο και πρωτογενές υλικό, που συγκεντρώθηκε με τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων από μαθητές και μαθήτριες Λυκείων της πόλης, τον Απρίλιο του 2019.

Abstract: The material representations of the war and its memory in Kavala are the subject of this article. The war is present as part of the public sculpture, among others, on the two memory places ("heroa") of the city in honor of the fallen, on the busts of the fighters and warriors of 1821, on the bust of Lieutenant Kritonas Konsoulidis, who fell on the Albanian front in 1941 and on the statue of Akritas (frontier guard and warrior) of Pontus in relation to the Asia Minor Disaster in 1922. The layout of the memorial sites in the city and the way of representing forms and symbols move within the framework of the dominant narratives of the past and history. The backdrop of the memory is composed by the symbolic dates of the national narratives, the figures that belong to the military history and are connected with the war battles of the nation. In this context, archival material from the local press and primary material was utilized, which was collected by questionnaires, completed by high school students in the city, in April 2019.

Παίζοντας με την Ιστορία: Τα σύγχρονα επιτραπέζια παιχνίδια ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Θερμοί και ψυχροί πόλεμοι, προβληματικές αποτυπώσεις και πολιτική ατζέντα

Playing with History. Modern board games as Public History. Hot and Cold Wars, troublesome depictions and political agenda

Κώστας Κωνσταντινίδης / Kostas Konstantinidis
Μεταπτυχιακός Φοιτητής ΜΠΣ Δημόσιας Ιστορίας, ΕΑΠ /
Postgraduate student of Public History, HOU

Περίληψη: Η ραγδαία άνοδος των πωλήσεων των επιτραπέζιων παιχνιδιών και η συχνή επιλογή των σχεδιαστών να πραγματευτούν μέσω αυτών ιστορικά θέματα, μας προτρέπουν να τα εξετάσουμε ως φορείς δημόσιας ιστορίας. Στο παρόν άρθρο, αφού εξετάσαμε την τωρινή κατάσταση της βιομηχανίας παιχνιδιών και σχολιάσαμε τη σχέση των επιτραπέζιων παιχνιδιών με την ιστορία, αναλύσαμε τη σχέση τους με τη δημόσια ιστορία και χρησιμοποιήσαμε τα βιβλία κανόνων και το υπόλοιπο υλικό περιεχόμενο κάποιων εξ αυτών, ως πρωτογενές υλικό, από το οποίο και αντλήσαμε πληροφορίες σχετικά με τον τρόπο που οι σχεδιαστές αντιμετωπίζουν τη θεματική τους και προβάλλουν τις αντιλήψεις και την ιδεολογία τους. Επικεντρωθήκαμε σε περιπτώσεις πολεμικής θεματολογίας, προβληματικών αποτυπώσεων αποικιοκρατίας και ιμπεριαλισμού, αλλά και στην «ενεργητική» συμμετοχή των παικτών στα ιστορικά γεγονότα που πραγματεύεται το επιτραπέζιο ιστορικό παιχνίδι, μέσα από τους χαρακτήρες που ενσαρκώνει.

Abstract: The huge rise of board game sales and the frequent incorporation of historical themes by board game designers, incite us to examine them as a medium of public history. In this article, after examining the current situation of the industry and commenting on the relation between board games and history, we analyze the relation between board games and public history, as we delve deeper, by approaching the rulebooks and material components of some games, as sources. We have also gathered information about the way designers approach their themes or impose their mindsets on them. We focused mainly on themes of war, problematic depictions of colonization and imperialism, but also on the role of players, since they occupy the hotseat of interactively forming the past they visit.

